

**ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ЖУРНАЛ**

**ВЕСТНИК
ТАРАЗСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ИНСТИТУТА**

**НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

**№ 11
2012**

(шілде-тамыз-қыркүйек)

Тараз
мемлекеттік
педагогикалық
институтының
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Таразского
государственного
педагогического
института

2012
№11
(шілде-тамыз-қыркүйек)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

А.Б.Абдуалы	тарих ғылымдарының докторы, профессор (бас редактор)
Р.С.Амандосова	педагогика ғылымдарының докторы, доцент
А.Ә.Байтелиев	филология ғылымдарының докторы, профессор
С.А.Байтілен	тарих ғылымдарының докторы, профессор
Б.Бәкірбаев	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Қ.Бөлеев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Т.Қ.Бөлеев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор
К.Ж.Бұзаубақова	педагогика ғылымдарының докторы, доцент
Т.К.Кенжебаев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Ю.П.Киселев	тарих ғылымдарының докторы, профессор
И.О.Мүлдеков	техника ғылымдарының докторы, профессор
М.Мұратбеков	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
О.С.Сәлімбаев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қ.Т.Тоқжігітов	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Ж.С.Төлеубаев	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор
Қ.Т.Ыбыраимжанов	педагогика ғылымдарының докторы, ТарМПИ профессоры

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ

Ақпарат және мұрағат комитеті
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы

КУӘЛІК
№5763-Ж

Астана қаласы

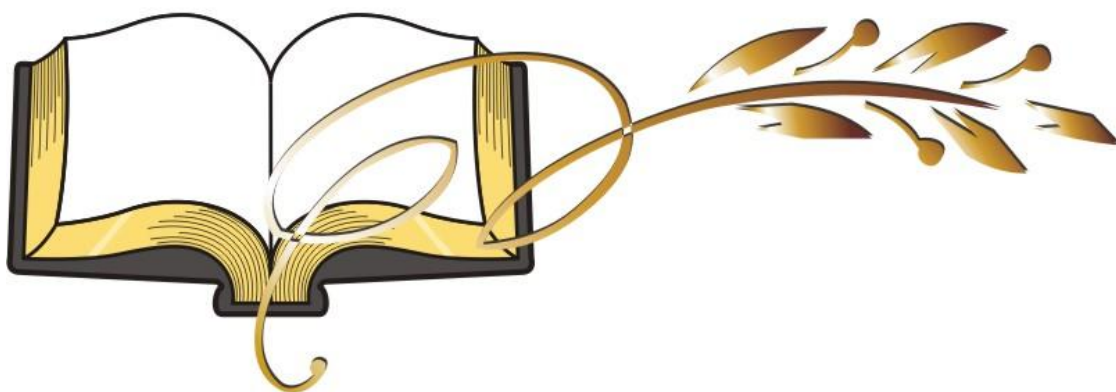
«23» 02 2005 ж.

МАЗМҰНЫ

БЕЙІНДІ БІЛІМ БЕРУ	5
Бұзаубақова К.Ж. 12 жылдық білім беру жағдайында жаңа тұрпатты мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптар.....	6
Жаскиленова А.Е., Косбол С.М. 12 жылдық білім беру жүйесіне өту ерекшеліктері және 12 жылдықтың бүгінгі таңдағы мәселелері.....	13
Құлмамбетов Б.Қ. 12 жылдық білім беру саласында сабақтан тыс музыка үйірмесінің тәрбиелік мәні.....	18
ФИЛОЛОГИЯ	25
Әбдімомынов Е.Б. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясындағы жыраулар тобы мен толғау жанрының тууы	26
Әбілдаева Г.Н., Башанова Г.С. Ағылшын тілін үйретуде ақпараттық-коммуникативтік технологияның рөлі	31
Ботамқұлова А.Б. Ағылшын тілін үйрену мүмкіндіктерін модернизациялау ізденістерінен	34
Ибраймов Қ.Ш. Қазіргі қазақ тілтанымдағы тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет ұғымдарының қалыптасуы	37
Ибраймов Қ.Ш. Қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі төл құбылыстардың танымдық ерекшеліктері	40
Ибраймов Қ.Ш. Лингвомифологиялық таным негіздері	43
Игілікова Э.С., Абдикадирова А.Б. Аймауытұлы шығармалары тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері	47
Илебаева Ж.А. Серік Томановтың «жасыл» жырлары қахында	50
Керімбеков М. Эпистолярлық жанр мәселесі мен сыншының Бауыржан Момышұлы жайлы ойлары	57
Керімбеков М. Портреттік сын мақала ерекшелігі	63
Минайдарова М.Е., Оразбаева Ф.Ш. Использование интерактивных методов обучения на уроках русского языка в казахской школе	71
Мұхаметжан Б. Қытай тарихы және тілінің қалыптасуы мен фонетикасы	75
Нұрбаева М. Мақал-мәтелдер - халық қазынасы	81
Саламатова Р.М. Хақтың жайын толғаған қос алып	86
ПЕДАГОГИКА	88
Айдаралиева Р.Б. Бастауыш сынып оқушыларына жазбаша тілін дамыту	89
Жумагалиев Р.А., Канания А.К. Развитие наглядно-образного мышления при обучении элементам геометрии на уроках математики	95
Ирсакова М.А. Сауат ашудағы тіл дамыту жұмыстарының психологиялық ерекшеліктері	98
Қабылбекова Н.К. Оқытудың жаңа технологиясының ғылыми – педагогикалық негіздері	100
Сарыбекова Қ.Н. Нұрғали Сарыбековтың педагогикалық мұрасы	106
Фролова Е.А. От индивидуализации обучения к личностно-ориентированному образованию	109
ТАРИХ-ГЕОГРАФИЯ	114
Айдабосынова Ж. Көшпенділік тарихы	115
Карабаева А.Ж. Евразийство как аспект глобализации	119
Яхияев И.А., Омаров С.А. Теория пассионарности Л.Н.Гумилев	122
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ	128
Бейсембаев М.Қ. Жаздық арпаны өсіруде минералды тыңайтқыштар мен технологиялық тәсілдердің тиімділігі	129

Жанбеков О.А., Самбетбаева М.А. Бизнес-процестерді автоматтандыру үшін электронды құжат айналымы жүйесін құру мәселелері	133
Қожамжарова Л.С., Кембаева Т.Н. Тараз қаласындағы ағаш тектес өсімдіктердің биомассасының жинақталуына техногендік ластанулардың әсері	137
Қожамжарова Л.С., Сейдахметова А. МСД газды хроматограмма әдісін пайдаланып Мойынқұм сайсағызының құрамын анықтаудың тиімділігі	139
Масатбаева К., Төлеубаев Ж., Зияева Г., Сейдахметов Н. Жамбыл облысында рапс майлы дақылын өсірудің агробиологиялық негіздері	141
Самбетбаева М.А., Жанбеков О.А. Развития электронного документооборота на предприятии	150
Самбетбаева М.А., Сыдыкова Г.К. Білімді тестілеудің сараптық жүйесі арқылы білім сапасын бағалау	154
Сманов Қ.Ж., Әубәкір А.А. Аддитивтік есептер	156
Сманов Қ.Ж., Есмахамбет А.Ә. Анықталмаған теңдеулер	160
Сыдыкова Г.К., Самбетбаева М.А. Білімді тексерудің интеллектуалды әдістері мен модельдерін зерттеу	162
Тәжиева Г.Т. Ақпараттық технологияны оқу процесінде қолдану	165
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР	168
Абдуллин А.С. Дене тәрбиесі мамандарын кәсіби шеберлікке дайындау барысында рухани және дене тәрбиесін интеграциялау	169
Аманғазиева Н.С. Оқушылардың шығармашылығын дамытуда техникалық еңбек сабағының маңызы	174
Кариев М.А. Очистка сточных вод автомоечных станций гидроциклонной насосной установкой	178
Керімбеков С.М. Әбілхан Қастеевтің сурет салу шеберлігі мен шығармашылық өмірі	182
Қосмұратова Р.Ұ., Өмірбаева А. Бейнелеу өнері саласындағы кескіндеме өнерінің даму тарихын зерттеудің маңыздылығы	184
Ли В.М. Использование игры в волейбол на занятиях физической культурой как одно из основных средств всестороннего физического воспитания студентов	189
Тоқтағұлұлы А, Нартбаев Т.А, Абдыхайранов У.А. Шығыс жекпе - жектеріндегі аяқпен тебіу әдістері, ерекшеліктері және жаттықтыру әдістемелері.....	191
Мақалаларды рәсімдеу тәртібі	195
Условия оформления статьи	196
Авторлар туралы мәлімет	197

Бейінді білім беру

12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАҢА ТҮРПАТТЫ МУҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

ӘОЖ 37.01

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында біз үшін келесі іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы зор.

Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу. **Екіншіден**, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор» - деп атап көрсеткеніндей, жаңа дәуірдегі жаһандану үдерісіне төтеп бере алатын болашақтың зиялы ұрпақтарын тәрбиелеу өркениетке бағыт алған әрбір мемлекеттің өзекті мұраты [1].

XXI ғасырда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесін реформалаудағы стратегиялық міндеті - экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесін жаңғыртудың басым бағыттары айрықша сараланды:

- электронды оқыту жүйесін құру;
- оқытудың 12 жылдық моделіне өту;
- ұлттық біліктілік жүйесінің негізін жасақтау;
- білім беруге мемлекеттік-жеке меншік әріптестікті енгізу;
- еңбек нарығының талаптарына сай келетін, азаматтардың кәсіптік, мансаптық және жеке тұлға болып өсуіне ықпал ететін үздіксіз кәсіптік білім берудің икемді жүйесін қалыптастыру;
- заманауи ғылыми-білімге ие және еліміздің инновациялық дамуына үлесін қоса алатын ғылыми-педагог кадрларды даярлау [2].

Қазақстан жалпы экономикалық та, әлеуметтік және ғылыми білім беру тұрғысында да алға озған ел. Онда ТМД елдерінде, көбіне-көп әлемде де енуі ғана талқыланып жатқан көптеген жобалар жүзеге асырылуда.

Мәселен, Қазақстан ТМД мемлекеттері ішінде бірінші болып жоғары білімде үш деңгейлі *«бакалавр – магистр – философия докторы»* оқу жүйесіне толықтай көшті.

Қазақстан Республикасында болып жатқан түбегейлі оң өзгерістер адами капиталды дамыта отырып, білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында осындай мемлекеттік маңызы бар мәселені шешуші басты тұлға педагог екендігі нақты көрсетілген. Бағдарламаның басты мақсаты педагогтар мәртебесін көтеру болып отыр.

Бағдарламада атап көрсетілгендей, білім сапасын арттырудың басты жолы - білім беру жүйесін жаңартуға қабілетті жоғары білікті мамандармен толықтыру.

Бағдарламаның басты бағыты – оқушыны іс-әрекет арқылы зерттеу, нәтижесінде өз ойын нақты жеткізе алатын, ойға жүйрік, тілге шешен, бәсекеге қабілетті, жан-жақты жетілген, болашаққа сенімді, ынталы, сыни пікір, көзқарастары жүйелі дамыған, қазіргі тез өзгермелі бүгінгі өмірде өз білімін қалыптап тыс жағдайда еркін әрі терең пайдалана алатын интеллектуалы жоғары креативті тұлға қалыптастыру.

Жоғары педагогикалық оқу орындарында инновациялық білім мен технологияны меңгерген, ақпараттық-коммуникативтік құзіреттілігі қалыптасқан, кәсіби-педагогикалық біліктілік деңгейі, шығармашылық ойлау қабілеті жоғары, рухани тұрғыдан дамыған, білім беру саласындағы инновациялық процестерді жүзеге асыруға қабілетті жаңашыл жаңа тұрпатты педагог даярлау мәселесіне жаңа тұрғыдан қарауды талап етеді.

Шын мәнінде, қазіргі кезеңде қоғамның өркендеп-өсуі білім жүйесінің сапасын жақсартуды, жаңа технологияларды кеңінен қолдануды, жаңа формациядағы педагогтар дайындау арқылы еліміздің білім жүйесін халықаралық стандарт деңгейіне жеткізуді, нарық экономикасына бейімделген бәсекеге қабілетті білімді де білікті мамандар дайындауды негізгі стратегиялық межеге жатқызады. Бұл мерейлі мақсаттар еліміздегі білім беру жүйесінің алдына инновациялық технологияларды іздестіру, оқытудың жаңа технологияларын қолдану және оны үнемі жетілдіріп отыру міндеттерін күн тәртібіне қоюда.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында атап көрсеткендей, жоғары білім берудің мақсаты - еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін және жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу.

Мемлекеттік бағдарламаның басты мақсаты - білім сапасын арттыру, еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін және жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу, білім беру жүйесін жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз ету, педагог мамандығының мәртебесін көтеру.

Педагог мамандығының беделін арттыру кез келген мемлекеттің білім беру саясатының басты бағыттарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында 2015 жылдан бастап орта білім беру жүйесі күзиреттілік тәсіліне негізделген 12 жылдық білім беру моделіне көшу межеленуде.

Осыған сәйкес педагогикалық жоғары оқу орны алдында үлкен міндет тұр - 12 жылдық мектепте жұмыс істей алатын жаңа тұрпатты мұғалім дайындау.

Жаңа тұрпатты мұғалімдерді дайындау үшін педагогикалық жоғары оқу орындары жаңаша жұмыс жасауы тиіс:

- ✓ оқу–тәрбие процесін жаңа талаптарға сай жетілдіру;
- ✓ жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкестендіру;
- ✓ білім беру жүйесін толықтай ақпараттандыру, «e-learning» электрондық оқыту жүйесіне көшу;
- ✓ білім берудің сапа менеджмент жүйесіне көшу;
- ✓ үш тілде оқытатын педагогтарды даярлау және т.б.

Тұрақты дамудың даңғыл жолына түскен отанымызға заманауи инновациялық ілімдерді игерген әлемдік бәсекеге қабілетті білікті мамандар, оқу–тәрбие процесін жаңаша ұйымдастыра алатын жаңа тұрпатты мұғалімдер қажет.

Жаңа тұрпатты мұғалім кім?

Жаңа тұрпатты мұғалім - заманауи педагогикалық құралдардың бүкіл әлеуетін меңгерген, инновациялық технологиямен қаруланған, өзін-өзі жетілдіруге үнемі ұмтылып отыратын, рухани дамыған, шығармашыл, креативті, интеллектуалды тұлға, білікті маман.

Жаңа тұрпатты мұғалім шешуге тиісті міндеттер:

1. Жаңаша ойлауға, таным және өзіндік ұйымдастыру әдістеріне оқыту;

2. Оқушыны есікке дейін алып келіп, қолына кілтті беріп, сол құралды қалай пайдалану керектігін үйрету. Білім дүниесіне оқушының өзінен басқа ешкімнің де кіре алмайтындығын еске сақтау;

3. Оқушыны өзін-өзі ұйымдастыруға үйретіп, өз бетінше өмір сүрудің нақты жолын көрсету: өзін-өзі тану; өзін-өзі зерттеу; өзін-өзі тәрбиелеу; өзін-өзі реттеу; өзін-өзі белсендіру; өз бетінше білім алу; өзін-өзі дамыту; өзін-өзі жетілдіру.

4. Оқушының барлық ішкі әлеуетін ашуға және оған шығармашылықтың шыңына шығуға көмектесу.

Жаңа тұрпатты мұғалім – баланың қамқоршысы, ол қиын кезеңде әрдайым баланың қасынан табылады.

✓ **Жаңа тұрпатты мұғалім** – баланың жаңашыры, ол баланы шынайы жақсы көреді, оны әрдайым өз адамы деп санайды, оны әрқашан қорғап алады;

✓ **Жаңа тұрпатты мұғалім** – баланың досы, оған бәрін түсінетіндей сөйлейді, шынайы, адал қарым-қатынас жасайды.

✓ **Баланың** не оқып жатқаны емес, **қалай оқып жатқаның ұдайы біліп отырады;**

✓ Баладағы **қобалжу** мен **қорқуға** еш **жол бермейді.**

✓ Балаға әр түрлі **қызықты шығармашылық іс-әрекет түрлерін ұсынады.**

✓ Әрбір құбылысқа, жағдайға **өзінің сезімі мен ойын білдіреді;**

✓ **Баланың өз іс-әрекетін, өз көзқарасын, өзі бағалауын қалайды** [3].

Ал бұл өз кезегінде жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкес келтіру арқылы жоғары білімнің еуропалық аймаққа кірігуін көздейді.

Қазіргі кезеңде Еуропа өңірінде жоғары білім беруге жататын біліктілікті тану бойынша Лиссабон Конвенциясына сәйкес келетін педагог қызметкерлердің біліктілік сипаттамасын - Ұлттық біліктіліктің шектік деңгейін (рамка) анықтау қажет.

Ұлттық біліктіліктің шектік деңгейін - маманның жұмысты орындауға қажетті талаптарды сипаттайтын алдын-ала келісілген критерийлерге сәйкес біліктілікті деңгейі бойынша жүйелеу және саралау тетігі.

Болашақта білім берудің түрлі деңгейлеріндегі қазіргі біліктіліктер ұлттық және халықаралық еңбек нарықтарында танылатын көпдеңгейлі біліктілік жүйесіне біріктіріледі.

ЖОО-ны даярлайтын мамандар Ұлттық біліктілік жүйесі талаптарына сай келетін болады.

Педагогтың Ұлттық біліктілігінің шектік деңгейі білім мен біліктілік түріндегі кәсіби құзіреттілік өлшемдерімен анықталынады: білімнің - жүйелілігі, тереңдігі, ауқымы, ақиқаттылығы, біліктіліктің жалпылай қолдануы, таңдауы, ауысуы, диапазоны.

Педагогтың ұлттық біліктілігінің шектік деңгейі маманның тұлғалық сапаларымен өлшенбек.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің моделін ұсынған Тараз мемлекеттік педагогикалық институты еуропалық ұлттық біліктілік аймағына сәйкес келетін орта білім беру деңгейлеріне сәйкес мұғалімнің кәсіби құзіреттілік өлшемдерін анықтады.

Болон декларациясы параметрлеріне сәйкес оқыту нәтижесін бағалаудың екі типі анықталынды: жалпы құзіреттілік, пәндік құзіреттілік.

Жалпы құзіреттілік бүгінгі әлемдегі еңбек нарығында сұранысқа ие бәсекеге қабілетті маманның төмендегідей тұлғалық сапаларын қарастырады: тұлғалық, жүйелілік, жобалаушылық, коммуникативтік, рефлексивтік, біртұтас педагогикалық процесті басқарушылық және т.б.

Жалпы құзіреттілік жаңа тұрпатты мұғалімнің біртұтас педагогикалық процесті нәтижелі басқара алуға қажетті кәсіби іс-әрекеттің біліктілігін анықтай отырып, оны шығармашылық процеске итермелейтін интеллектуалдық әлеуетін ашады.

Пәндік құзіреттілік жаңа тұрпатты мұғалімнің өз пәні бойынша пәндік-әдістемелік құзіреттілігін сипаттайды.

Педагогикалық іс-әрекеттің ерекшелігін ескере отырып, жаңа тұрпатты мұғалімнің құзіреттілігін 3 блокқа бөліп қарастыруға болады:

I. Жалпымәдениеттілік;

II. Жалпыкәсібилік;

III. Арнаулы кәсіби құзіреттілік.

Жалпы кәсіби құзіреттілікке жататындар:

- мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің объектісі ретінде біртұтас педагогикалық процестің теориясын меңгеру құзіреттілігі;

- біртұтас педагогикалық процесті жүргізу технологиясын меңгеру құзіреттілігі;

- біртұтас педагогикалық процесті басқару технологиясын меңгеру құзіреттілігі;

- кәсіби өзін-өзі тану құзіреттілігі.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің кәсіби өзін-өзі тануы:

- Тұлғаның «Мен - концепция», «Менің шынайы бейнем», «Мен - идеал» бейнелерін түсіне және қабылдай алуы; тұлғаның өзінің жеке құндылықтары мен даралық ерекшеліктерін бағалай алуы;

- Педагогикалық іс-әрекеттің жеке стилін меңгеруі, өз таңдауына жауапкершілікпен қарауы, тұлғаның алдағы өзін қалай дамытуды көре алуы;

- Педагогикалық іс-әрекеттің субъектісі ретінде тұлғаның өз әлеуетін бағалай алуы – кәсіби өзін-өзі бағалауы және өзіндік талдау жасай алуы;

- Өзінің психологиялық- эмоциялық жай-күйін реттей алуы, өзінің жеке мүмкіндіктері мен ресурстарын толықтай пайдалана алуы;

- Өзінің іс- әрекетінің ішкі және сыртқы мотивтерін белсенді түрлендіру әдіс-тәсілдерін меңгеру, шығармашылықпен өзін-өзі реттей алуы және өзін-өзі бағалай алуы;

- Өзінің жеке даму бағдарламасы мен сыртқы әлеуметтік талаптарға сәйкес кәсіби тұлғалық сапаларды үздіксіз жетілдіруге талпыну;

- Авторлық бағдарлама, тұжырымдама және педагогикалық шеберхана құрып, өзінің тәжірибесін тарата отырып, білім беру жүйесіндегі сабақтастықта жалғастыра отырып, педагогтың кәсіби имиджін көтеруге атсалысу.

Арнайы кәсіби құзіреттілікті құрайтындар:

✓ пәндік-әдіснамалық құзіреттілік;

✓ пәндік-әдістемелік құзіреттілік;

✓ бейіндік құзіреттілік.

Мұғалімнің пәндік- әдіснамалық құзіреттілігіне мұғалімнің өз пәні бойынша педагогикалық ғылыми білімдер жүйесінің негіздерін білуі, білім беру жүйесіндегі құрылымы мен мазмұнын білуі; қолданыстағы білім беру стандартының, оқу бағдарламасының, оқулықтар мен оқу құралдарының құрылымы мен мазмұнын білуі, жалпы білім беретін орта мектептегі пәндерді оқыту әдістемесін білуі; қазіргі білім беру технологияларын еркін меңгеруі жатады.

Педагогтың әлеуметтік құзіреттілігі қоғамдағы педагог мәртебесін көтеруге, педагогикалық еңбектің нәтижелілігіне, қоғамдық белсенділік пен әлеуметтік жауапкершілік таныту, азаматтылық, патриотизм, білім алушыны әлеуметтік-педагогикалық қолдау, өзінің әлеуметтік қажеттілігін басқа адамдардың қызығушылықтарымен үйлесімді қарастыра алу қабілеттілігімен анықталады

Педагогтың тұлғалық құзіреттілігі педагогтың мамандыққа құндылық қатынасы – мен ерекшеленеді:

-педагогтың кәсіби өсуі жолындағы шығармашылық ізденісі;

-тұлғаның өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту бойынша тиімді әдіс-тәсілдерді меңгеруі (педагогикалық еңбек жолындағы барлық қиындықтарға төтеп бере алуы);

-тұлғаның қоғамның педагогтарға қойып отырған талабы мен сұранысын қанағаттандыра отырып, өзін-өзі кәсіби дамытудың жолдарын анықтау, ой елегінен өткізу, бағалау;

-тұлғаның өзінің ішкі әлеуетін ашатындай, өзін-өзі көрсете алатындай, біртұтас педагогикалық процесті тиімді басқаруға болатындай, жаңа сапалы нәтиже беретіндей инновациялық жобалардың тұсаукесерін жасау, өз идеясының жүзеге асуына оны ары қарай дамытуға ұдайы ұмтылыс.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің жеке-даралық құзіреттілігін анықтайтындар:

- Өзінің жеке тұлғалық қабілеттерін сақтай отыра мамандық аясында кәсіби өсуде өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамытудың әдіс-тәсілдерін, жолдарын білу;
- тұлғаның өзі туралы, өзінің тұлғалық сапалары, ерекшеліктері туралы өзіндік сананың, өзіндік объективтік бағалаудың болуы (өзін-өзі бағалауы);
- тұлғаның өзінің интеллектуалдық әлеуетін ашу мақсатында өзін-өзі дамытуы, эмоциялық сезімін өзіндік реттей алуы, өз-өзіне сенімділік пен қолдау көрсете алуы.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің коммуникативтік құзіреттілігін сипаттайды:

- «Мұғалім - оқушы» жүйесінде өзара қолайлы қарым-қатынас орната алуы;
- Нәтижеге бағытталған іс-әрекет ұйымдастыруда тиімді қарым-қатынас жасаудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін меңгеруі;
- Барлық адамдармен тиімді қарым-қатынас жасауға қабілетті, жоғары деңгейде сөйлеу мәдениетін меңгеруі;
- Мемлекеттік тілді еркін меңгеруі ресми қарым-қатынас тілін және кемінде бір шетел тілін меңгеруі.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігі педагогтың ақпараттық технологияны меңгеруі, ақпараттың барлық түрлерімен жұмыс істей алуы; өзіне қажетті ақпаратты, жаңа білімді іздеп таба алуы, оның ішінен тек қажеттісін іріктеп жүйелей, түрлендіре алуы, сақтай білуі, әр түрлі жағдаятта қолдана алуымен сипатталады.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің инновациялық құзыреттілігін анықтайтындар:

- Педагогикалық іс-әрекетке сыни көзқарас;
- Оқу-тәрбие процесін жетілдіруде жаңа баламалы әдіс-тәсілдерді табуға деген құлшыныс;
- Барлық жаңалыққа деген зерттеушілік қызығушылықтың болуы қалыптасқан ереже-талаптардың шегінен шығу, өзінің жеке тәжірибесінің өзіндік бағасын бере алуы, іс-әрекет түрінің арасындағы барлық қарама-қайшылықтарды жеңе алуы.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің этномәдениеттілік және көпмәдениеттілік құзіреттілігі:

- Біртұтас педагогикалық процесті этнопедагогикаландыру мақсатында кәсіби міндеттерді этнопедагогикалық білім, білік және тұлғалық сапалар жиынтығын меңгеруі;
- Балалардың әр этникалық ұлт өкілдері ретінде олардың ұлттық-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыру жолдарын білуі;
- Ұлтаралық өзара қарым-қатынас ережелері мен талаптарын білуі;
- Этникааралық кеңістікке тұлғаның өзінің белсенді жетілдіруіне ықпал ететін мәдени тұрмыс-тіршілігіне құрметпен қарау.

Мұғалімнің жалпыкәсіби құзіреттілігіне мұғалімнің біртұтас педагогикалық процесті ұйымдастыра және басқара алуы; педагогикалық процесті бақылау және диагностикалауы, педагогикалық процестің нәтижесіне мониторингтік сараптама жасай алуы, кері байланысты жасауы, педагогикалық процесті жетілдіру бойынша өз іс-әрекетіне өзіндік баға, өзіндік талдауы, педагогикалық рефлексия, этномәдениеттілік және көпмәдениеттілік құзіреттіліктері кіреді.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің өз білімін көтеру үшін шетелдерде болып, шетелдік ғалымдардың, жаңашыл мұғалімдердің іс-тәжірибесімен танысып, инновациялық іс-тәжірибені үйреніп, оны өз тәжірибесінде пайдалана алу үшін кемінде 1 шетел тілін меңгеруі тиіс. Ол үшін мектептен бастап педагогикалық жоғары оқу орындарында шетел тілін тереңдетіп оқытуға, шетел тілін жеделдете үйрететін арнайы курстар, арнайы бағдарламалармен жұмыс жасауы қажет, полимәдениетті (көпмәдениетті) білім беруді басты назарға ұстану қажет.

Көпмәдениетті білім беру – жалпы білім берудің маңызды құрылымы, этникааралық интеграцияға бағытталған, ұлттық мәдениет, ұлттық тәрбиеге негізделген білім беру, ұлттық мәдени құндылықтарды игеру.

Көпмәдениетті білім беру әртүрлі ұлт арасында ұлттық және мәдениеттілік құндылықтарды қастерлеу, өзара түсінісу және ұғыну сезімдерін қалыптастырады. Осыған сәйкес көпмәдениетті тәрбие этникалық және ұлттық ерекшеліктерді этнопедагогикалық мәдениетті басшылыққа алады.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің ұлттық этнопедагогикалық мәдениеті оның рухани әлеуетін, жалпы адамзат мәдениеті мен ұлттық мәдениет дәстүрлерін меңгерудегі деңгейін көрсетумен бірге тұлғаның кәсіби шығармашылықты әрекетінде өзін-өзі көрсетуінің амалы болуы керек. Рухани адамгершілігі мол, жетілген мәдениетті адам, кәсіби маман болу үшін мұғалім ең алдымен өз халқының мәдениетін, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жетік меңгеруі тиіс.

Бұл оған басқа ұлттың мәдениетін түсініп, бағалауға, әлемдік деңгейдегі мәдениетке араласуына көмектеседі. Жаңа тұрпатты мұғалімнің этнопедагогикалық білімі мен іскерлігі балалармен педагогикалық өзара әрекетті тиімді ұйымдастыруда септігін тигізеді.

XXI ғасырда әлемдік білім беру кеңістігіне ену жағдайында білім берудің ұлттық деңгейі анықталуы қажет: оқыту нәтижесіндегі қоғам қандай адамды және адамзатты қалыптастырып шығарғысы келеді.

Қазірдің өзінде елімізде ұлттық білім берудің басым бағыттары анықталынды: көпмәдениеттілік білім беру, үш тілділік, қатысымдылық, технократтық.

Осыған сәйкес мұғалімнің кәсіби стандартында білім берудегі ұлттық білім берудегі ұлттық мақсаттар күзіндеттіліктер тұрғысынан нақтыланды.

Айқын мақсат қою, кеңейтілген мүмкіндіктерді толығымен қарастыру, үлкен нәтижеге жету, мақсатқа бағыттай жоспарлауды басшылыққа алып, мектептің не беретініне, оқушылардың нені біліп нығайтатына басты назар аударатын нәтижеге бағытталған білім беру процесінде жаңа тұрпатты мұғалімнің этнопедагогикалық және көпмәдениеттілік күзіндеттілігіне жататындары:

- өз мүмкіндіктері мен біртұтас педагогикалық процесті нақты жоспарлау және ұйымдастыру ара қатынасын айқындай білуі;
- өзіндік ар-намыс сезімінің болуы, өз әрекеттері үшін жауап бере алуы;
- өз халқының мәдениетін, әлемнің көп түрлі мәдениетін түсініп бағалауы, рухани келісім мен толеранттылық идеяларын ұстануы;
- педагогикалық жағдаяттарды талдап, сыни тұрғыдан бағалау және жауапты шешім қабылдау дағдысының болуы;
- туындаған мәселелерді шешуде қажетті ақпаратты тауып, пайдалана білуі;
- шығармашылық инновациялық ізденіс дағдысының болуы;
- этнопедагогикалық мәдениетті игеруі;
- біртұтас педагогикалық процесті жоспарлау, ұйымдастыру, басқаруда пәнаралық байланысты қамтамасыз ету: негізгі ұғым, ереже, заңдылықтарды мемлекеттік, ресми, бір шетел тілінде (ағылшын тілінде) бере алуы.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің пәндік- әдістемелік күзіндеттілігіне мұғалімнің оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін меңгеруі; оқыту процесінде оқушылардың жаңа материалды қабылдаудың психологиялық тетіктерін білуі; өз пәні бойынша оқу материалын жоспарлау, іріктеу, жүйелеу және құрастыра алуы; өз пәніне тиімді технологияны таңдай алуы; оқу пәнінің мазмұнын жаңарту, пәнаралық байланысты жүзеге асыру, сабақта және сабақтан тыс уақытта оқушының оқу-танымдық әрекетке жұмылдыру негізінде тұғырлы күзіндеттіліктерін қалыптастыру, оқытудағы жекелендіру және саралау әдістерін білу; оқушылардың үздіксіз білім алуы мен өз бетінше ізденуін ынталандыру, оқушылардың шынайы мүмкіндіктерін есепке ала отырып, педагогикалық процесті басқара алуын жатқыза болады.

Жаңа тұрпатты мұғалімнің бейіндік күзіндеттілігі 12 жылдық білім беру моделіне көшу жағдайында бейіндік мектептерде жұмыс істей алу күзіндеттілігімен ерекшеленеді:

- оқушылардың саналы түрде болашақ мамандықтарын дұрыс таңдауға көмектесуі; оқушылардың өзін-өзі кәсіби анықтау мен әлеуметтендіру процесіне педагогикалық сүйемелдеу жасай алуы;

- кәсіби жұмысқа қабілеті мен дайындығы, оқыту бейіне қарай білім беру мазмұнын жасай алуы; оқыту бейіне қарай білім беру процесін жоспарлай және ұйымдастыра алуы; бейіналды және бейіндік сыныптарда тиімді инновациялық әдіс-тәсілдер мен технологияларды таңдай, іріктей алуы;

- бейіндік мектептерде оқушыларды зерттеушілік іс-әрекетке жұмылдыра алу қабілеттілігі;

- қазіргі жаңа әдістемелер негізінде бейіналды және бейіндік сыныптарда оқушыларды өз бетінше ізденушілік және шығармашылық жұмыстарға жұмылдыра алуы.

12 жылдық білім беру моделіне көшу жағдайында жаңа тұрпатты мұғалімнің кәсіби біліктілігіне қойылатын талаптар да өзгереді.

Оқу-тәрбие процесінің сапасын, мұғалім мамандығының мәртебесін арттыруда, мұғалім еңбегін ынталандыру қажеттілігі туындайды. Осындай маңызды міндеттеруді шешуде мұғалімнің кәсіби біліктілігін бағалау өлшемдерін қайта қарау қажеттілігі жетті.

Мұғалімінің кәсіби біліктілігін жаңаша бағалаудың ұлттық біліктіліктің шектік деңгейі әрбір мұғалімге үлкен кәсіби жауапкершілік жүктейді:

- білім сапасын және білім беру процесін басқару сапасын қамтамасыз ету;
- әрбір оқушының жеке мүмкіндіктерін, интеллектуалдық әлеуетін ашатындай біртұтас педагогикалық процесті ұйымдастыра және басқара алатындай инновациялық ақпараттық технологияларды игеру;

- ізгіліктік және ынтымақтастық педагогикасына сүйене отырып, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін тану және өзін-өзі жетілдіру технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаға бағытталған гуманистік тәрбие технологияларының негізінде оқушының жеке тұлғасын, өзіндік «Мен»-ін қалыптастыру бойынша инновациялық қызметті ұйымдастыру;

- мұғалімнің кәсіби, мәдени, шығармашылық өсуін қамтамасыз ету мақсатында оның инновациялық педагогика, акмеология, синергетика, аксеология, ынтымақтастық педагогика, педагогикалық деонтология, психологиялық-педагогикалық қолдау, әдістемелік кәсіби өсу аймағындағы ваучерлік-модульдік жүйеде кәсіби біліктілік деңгейлерін арттыру.

- айқындалған тенденцияларды түзетуді жүзеге асыру және соның негізінде өзара кәсіби қарым-қатынас әдістерін тиімділігін қамтамасыз ету.

Жаңа тұрпатты мұғалім оқушыны есікке дейін алып келіп, қолына кілтті беріп, оған сол құралды қалай пайдалану керектігін үйретеді, білім әлеміне оқушының өзінен басқа ешкімнің де кіре алмайтындығын түсіндіреді, оқушының барлық ішкі әлеуетін аша отыра, оның шығармашылық шыңына өздігінен шығуына көмектеседі, тұлғаның өзін-өзі дамытуына, жетілдіруіне толықтай жағдай жасайды.

Жаңа тұрпатты мұғалім ұдайы көтеріңкі көңіл-күйде жүреді, оқушының жан дүниесіне шаттық пен мереке сыйлайды; ол тұйық емес, эмоция дегеніміз - ол үшін педагогикалық құрал; ол оқушылар үшін ерекше жағдайды ойластырады, ерекше көңіл-күйді қалыптастырады, оқушыларды еңбекке жұмылдырады; ол әріптестеріне қолдау көрсетеді, өз білгенін әріптестерімен бөліседі, оларды жаңаға үйретеді, өзі олардан үйренеді.

Жаңа тұрпатты мұғалім бақылаудың орнына ынталандырады, мәжүрлеудің орнына кеңес береді, дауыс көтерудің орнына әзілдейді, кінәлаудың орнына қорғайды, талап етудің орнына бірге жұмыс істейді, нәтижені талап етпей, нәтижеге бағыттайды, оқушыны үйрете отырып, өзі де үйренеді, оқушыны шығармашылыққа баули отыра өзі де ұдайы ізденеді.

Қазақстан Республикасында 2015 жылдан бастап орта білім беру жүйесі күзіндеттілік тәсіліне негізделген 12 жылдық білім беру моделіне көшу межеленуде.

Осыған сәйкес педагогикалық жоғары оқу орны алдында үлкен міндет тұр - 12 жылдық мектепте жұмыс істей алатын жаңа тұрпатты мұғалім дайындау.

Жаңа тұрпатты мұғалімдерді дайындау үшін педагогикалық жоғары оқу орындары жаңаша жұмыс жасауы тиіс:

- ✓ оқу-тәрбие процесін жаңа талаптарға сай жетілдіру;
- ✓ жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын болон процесінің параметрлеріне сәйкестендіру;

- ✓ білім беру жүйесін толықтай ақпараттандыру, «e-learning» электрондық оқыту жүйесіне көшу;
- ✓ білім берудің сапа менеджмент жүйесіне көшу;
- ✓ үш тілде оқытатын педагогтарды даярлау және т.б.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында атап көрсеткендей, жоғары білім берудің мақсаты - еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін және жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу.

Әл-Фараби айтқандай, ұстаздың мінез-құлық сипаттары мынадай болуға тиіс: оның тілі жұмсақ, даусы тым қатты болмауы тиіс, сондай-ақ ырыққа да тез жағыла бермеуі тиіс. Өйткені, тым қаттылық шәкіртті өз ұстазына қарсы қалды, ал тым ырыққа көңіштік ұстаздың қадірін кетіреді. Оның берген сабағы мен білімен шәкірттері салқын қарайтын болады. Ұстаз өз тарапынан қашан ынталылық пен табандылық көрсетуі керек.

Жаңа ғасыр тәуелсіз еліміздің жаңа бастауы болды. Бүгін әлем түгел танып мойындаған егеменді ел болып, төрт құбыласын түгендеп, өсіп-өніп, халқымыздың әл-ауқаты жақсарып, өтпелі кезеңнің бар қиыншылықтарын жеңіп өркениетті елдер қатарынан орын алды. Сондықтан қазіргі кезеңде әлемдік бәсекеге төтеп бере алатын мамандар тәрбиелеуге баса назар аударуға тиіспіз.

Ендеше, бүгінгі таңда бүкіл адамзат қоғамының ХХІ ғасырдың алғы шебіне, яғни ғылыми-техникалық прогресс пен өркениетті даму дәуіріне бет бұру кезеңінде жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді, зияткер тұлғаны қалыптастыру – жаңа Қазақстанның алдына тұрған басты міндет.

1.ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2012.

2.ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.

3.Жарқынбеков С.Д., Сманқұлова Ж.Е. ХХІ ғасыр мұғалімі. – Алматы, 2006.

А.Е.Жаскиленова, С.М.Косбол

12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ӨТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ 12 ЖЫЛДЫҚТЫҢ БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 371.214 + 001

Ж 33

Болашақта елімізді өркендетіп өсіретін де жастар! Еліміздің экономикалық дамуы әлеуметтік ресурстарының көтерілуіне байланысты, сондықтан да экономикамыздың көтерілуі, одан әрі дамуы әр маманның өндірісте өзінің жоғары кәсіби шеберлігін көтеруіне жаңа технологияны меңгеруіне байланысты. Қазіргі кезде мектептерде 12 жылдық білімге көшуге байланысты, оқушылардың кәсіби мамандық алуына жете көңіл бөлінеді. Заман талабы, уақыт ағысы жастарды кәсіби мамандық алуына итермелейді. Қазір - еліміздің экономикасы көтерілген, халқымыздың әл-ауқаты, тұрмыс-жағдайы жақсарған кез. «Қазақстан өздерің сияқты жас мемлекет, біздің болашағымыз да - жастар» деп, елбасшымыз ыңғи да жастарға қолдау көрсетіп отырады.

Ендеше, Еуропа Кеңесінің Декларациясына сәйкес дүниежүзілік практикада 12 жылдық жалпы орта білім беру басым, оны әлемнің 216 елі мойындайтыны белгілі. Осыған орай әлемдік білім кеңістігіне енуді жылдамдататын тетіктердің бірі - осы жаңа бағдарлама бойынша мектеп жағдайында оқыту болып табылады. Қазақстандағы білім беру жүйесіне

түбегейлі реформалар жасауға себеп болған да осы жаңа білім беру бағдарламасына көшу идеясы еді.

Бұған бір дәлел Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2015 жылға дейінгі тұжырымдамасының өмірге келуі. Қазақстан Республикасының білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзінде Н.Ә.Назарбаев: «Бүгінде 12 жылдық моделі анықталды, алайда оған көшу білім сапасының артуын өздігінен қамтамасыз етпейді, білім берудің мазмұнын елеулі түрде қайта қарау талап етіледі және мұны бүгіннің өзінде жасу қажет» - деп атап көрсетті. Мұның өзі білім беру ұйымдары, дербес жағдайда жалпы білім беретін мектептер алдында үлкен міндеттер тұрғандығын білдіреді. Оның ішінде бірінші кезекте атқарылатын шаруалардың бірі 12 жылдық оқыту моделін сынақтан өткізу бойынша эксперименттерді тиімді ұйымдастыру және жүзеге асыру болып табылады.

Қазақстан Республикасының 12 жылдық білім беру тұжырымдамасында педагог кадрлардың кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыру басты мақсат екендігін атай келе, 12 жылдық білім беруде педагог төмендегідей құзыреттіліктерді игеруі міндетті деп көрсетілген.

Арнайы құзыреттілік - өзінің кәсіби дамуын жобалай білетін қабілеті.

Әлеуметтік құзыреттілік - кәсіптік қызметімен айналысу қабілеті.

Білім беру құзыреттілігі - педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу қабілеті.

Ендеше құзыреттілік дегеніміздің өзін қазіргі заман талабына сай педагог қауымының өзін-өзі өзгерте алу қабілеттілігі деп түсінуге болады. Білім саясатындағы түбегейлі өзгерістерді күнделікті оқу үрдісінде берілетін тапсырмалардан бастау қажет екендігі айқын көрсетілген. Студенттер оқытушы қауымнан тек білімге ғана емес, өмірге үйрететін қабілеттілікті қажет етіп отыр. Демек, болашақ педагогтеріміз осы ақпараттық қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы: жедел шешім қабылдаушы: ерекше ұйымдастырушылық қабілетті: нақты бағыт-бағдар беруші болып шығуы - бұл қазіргі заманның талабы. Міне, құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ мұғалім - қазіргі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жананы түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ. Бұның өзі өз кезегінде қазіргі ұстаздардан шәкіртті оқытуда, білім беруде, тәрбиелеп өсіруде белгілі бір құзыреттіліктерді бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді.

Мұндай құзырлылықтың қатарына мыналар жатады:

бағдарлы құзіреттілік (азаматтық белсенділік, саяси жүйені түсіну, баға бере білу, елжандылық, т.б);

мәдениеттанымдылық құзіреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті);

оқу-танымдық құзіреттілік (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу);

коммуникативтік құзіреттілік (адамдармен өзара қарым-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуы);

ақпараттық-технологиялық құзіреттілік (ақпараттық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті);

әлеуметтік-еңбек құзіреттілігі (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті);

тұлғалық өзін-өзі дамыту құзіреттілігі (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті).

Аталған құзыреттілік қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзыреттіліктерінің жан-жақты болуы талап етіледі. Егер педагог өзінің

кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана студент құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік табады. Бір сөзбен айтқанда, тұлғаға бағытталған білімдер жүйесі білім стандартына сай тұлғаның жан-жақты дамуына негізделген, алған білімін өмірдің қандай бір жағдаяттарына қолдана алатындай дәрежеде ұсыну педагогтің құзыреттілігіне байланысты болады.

Психологтер де, педагогтер де адамның рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әр қалай деп көрсетеді. Мысалы, ұлы педагогтер А.Дистерверг, К.Ушинский, А.Макаренко, В.Сухомлинский т.б мұғалімдік еңбекті адамтану ғылымы, адамның жан дүниесі, рухани әлеміне бойлай алу өнері дей отырып, педагогикалық шеберліктің дамуына зор үлес қосқан. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік - кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Осы мәселені терең зерттеген А.Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған.

Объективті критерийлер. Мұғалімнің өз мамандығына қаншалықты сәйкес әлеуметтік тәжірибеге қосар үлесі қандай екендігі. Жоғары еңбек көрсеткіші, әртүрлі мәселелерді шығармашылықпен шеше алу біліктері, т.б жататындығын атап өтеді.

Субъективті критерийлер. Адамның мамандығы қаншалықты оның табиғатына, қабілеттері мен қызығушыларына сәйкес қаншалықты ол өз ісінен қанағат табатындығымен байланысты. Мұғалім еңбегіндегі субъективті критерийлерге кәсіби-педагогикалық бағыттылық, кәсіптің маңыздылығын, оның құндылығын түсіну, маман иесі ретінде өзіне позитивті көзқарастың болуын жатқызады.

Нәтижелі критерийлер. Мұғалім өз ісіне қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырады. Біреулер нәтиже ретінде оқушылардың білімдерінің стандартқа сай болуын алса, енді біреулер олардың қарым-қабілетін дамытуды алады, ал кейбіреулері оқушылардың өмірге дайындығын басты назарда ұстайды, ал оқыту нәтижесі біз үшін баланың психологиялық функцияларын жетіліп, өзінің педагогикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуге қолдана алуы. Шығармашылық критерийлер. Мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады.

Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс. А.Маркова оның кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі: мұғалімнің өз мамандығына бейімделу кезеңі: мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңі: мамандықты еркін меңгерген кезең: мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең. Осылайша ғалым кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер-мұғалімнің, жаңашыл-мұғалімнің, зерттеуші-мұғалімнің, кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық бейнесі ретінде қарастырады.

Ең бірінші кезекте мұғалімнің «өзіндік жаңалығы» болуы қажет. Ғылым жаңалығын түрлендіруде өз үлесін қосу арқылы жасаған нәтижелі жұмысы өзгелердің тәжірибесін толық көшірмей, жаңа ортаға икемдеп, өзіндік іс-әрекет жиынтығы арқылы айтарлықтай нәтижеге қол жеткізу керек. Қазіргі кәсіптік-педагогикалық қызмет қандай мұғалімді талап етеді. Мұғалім – оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайларда еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процестерді басқара алатын, адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан- жақты дамыған шығармашыл тұлғаны талап етеді.

Ал, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық

меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды тандап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті айтамыз.

Қазақ мектебінің бүгінгі жайы мен ертеңі, оқушылардың білімділік және тәрбиелік деңгейі шешуші дәрежеде мұғалімге, ата-анаға және қоғам қауымдастығына жүргізілген жұмыстарға, ізденісіне байланысты. Бастауыш сыныптарға арналған бағдарламалар педагогикалық үрдісті жаңаша қарауды талап етеді. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты – жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру болса, оқытудағы негізгі мақсат - өздігінен дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Жеке тұлғаның дамуында маңызды роль атқаратын оқушының өз бетінше жұмысын тиімді ұйымдастыра білу; сол арқылы материалды саналы меңгертудің жүйесін жасау; оқушының түрлі дара қабілеттерін арттыру.

Өз бетінше жұмыс қазіргі жеке тұлғаны қалыптастыру және тәрбиелеуде, білім берудің приоритетін түбегейлі өзгертуде, яғни бұрынғыша оқушыны пәндік білім, біліктердің белгілі бір жиынтығымен қаруландыруды түбегейлі өзгертуде. Өзіндік жұмыстың негізгі мақсаты оқушылардың танымдық міндеттерін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттері мен қызығушылығын жетілдіру, білімге құштарлығын ояту.

Мұғалім сабақта әдіс-тісілдерді пайдалана отырып, балалардың ұсыныс-пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік туғызып отыру қажет. Әдіс-тәсілдер арқылы өткізген әрбір сабақ оқушылардың ойлануына және қиялына негізделіп келеді, баланың тереңде жатқан ойын дамытып оларды сөйлетуге үйретеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан-жақты тануды ойлап, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру - әрбір мұғалімнің міндеті.

Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан-жақты, білімі қажет. Қазіргі мұғалім:

Педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алатын;

Педагогикалық өзгерістерге тез төселетін;

Жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын;

Оқушылармен ортақ тіл табыса алатын;

Білімді, іскер, шебер болу керек;

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Қазіргі оқушы:

Дүниетаным қабілеті жоғары;

Дарынды, өнерпаз;

Іздемпаз, талапты;

Өз алдына мақсат қоя білу керек;

Отбасының жетекшілік маңызы онда тәрбиеленіп жатқан адамның тән-дене және рухани дамуына әсер етуші ықпалдар мәні мен мағынасының тереңдігіне тәуелді келеді.

Ата-ананың ұйымдастыру және бағыттаушы ролін, ата-анамен бала арасындағы өзара қатынастың сипатын, бала тәрбиесіне әсер ететін жанұяның мақсатты адамгершілік бағыттарын, баланың жанұядағы араласатын іс-әрекетінің алуан түрлілігін, ата-ананың тәрбие құралдарын, тәсілдерін, әдістерін пайдалана алу қабілеттерін, баланың белсенділігінің дәрежесін көруге болады.

Ата-ана арасындағы, ата-ана мен бала арасындағы, балалардың арасындағы өзара қатынас педагогикалық процестің тәрбиелік механизмдері болып табылады.

Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе – білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы – мектеп, ал мектептің жаны – мұғалімдердің басты міндеті - өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін қастерлей және оны жалпы азаматтық

деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу. Бәрімізге белгілі, біздің қоғам аса күрделі жағдайларды бастан кешірді. Өтпелі кезеңге тән өмірдің ауыртпалықтарын ешкім жоққа шығара алмайды. Бірақ адам қандай жағдайда да өзінің биік адамгершілік сипаттарын, кісілік қасиеттерін сақтап қалуға тиіс.

Тәрбиенің осы жақтарын қазақ жастарының санасына кішкентайынан терең енгізу қажет. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында да мектеп оқушылары бойында адамгершілік және тұрмыс негіздерін қалыптастыру, азаматтыққа тәрбиелеу және олардың ақыл-ойын айқындау басты міндет екендігі айтылған. Олай болса, қоғам болашағы - жас ұрпақтың бойына адамгершілік, ізгілік, мейірімділік, ақыл-ой, сана-сезім қалыптастыратын салауатты тәрбие беру мазмұнын жаңаша құру қажет. Осы орайда, «Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол – үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер» деген, Жүсіпбек Аймауытовтың сөзін айта кету артық болмас. Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше.

Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғадағы ең басты қасиеттердің бірі - тіл байлығы, өз ойын нақты, терең мағыналы әрі көркем жеткізе білетін, шешен де ойлы сөйлей білетін, Абайша сөйлегенде сөзі жүрекке жылы тиетін, сөз құдіретін игерген адамдарда да тұлғалық қасиет болады. Рухани адамгершілікке тәрбиелеудің басты мақсаты оқушылардың белсенді өмірлік жолын, қоғамдық борышқа саналы көзқарасын, сөз бен істің бірлігін қамтамасыз етіп, адамгершілік нормаларынан ауытқушыларға жол бермеуді қалыптастыру болып табылады.

К.Д.Ушинский айтқандай, «Мұғалім тек өз пәнінен сабақ беріп қана қоймауы керек, сонымен қатар тәрбиеші адал, әділетті, шыншыл адам болуы керек». Олай болса, әр мұғалім сабаққа қойған үш мақсатының үшеуіне де жетіп, білім мен тәрбиені ұштастыруымыз қажет. Мектепте оқу жылының басында негізгі пәндер бойынша әр баланың білім деңгейі анықталады. Сынып жетекшісі ата-ана, оқушы, пән мұғалімдерін байланыстырушы ғана емес, қарым-қатынастарын басқарушы, бақылаушы, кеңесші. Егемен елімізде табандылықпен жүзеге асырылып жатқан ілгерілеу саясаты қоғам өмірінің барлық саласында түбегейлі өзгерістер енгізуде. Күн тәртібінде қойылып отырған күрделі мәселелердің ішінде жас ұрпаққа білім беруді әлемдік деңгейге жеткізу үлкен орын алады. Қоғамдағы түрлі бағыттағы өзгерістерге сәйкес білім берудің қызметіне жаңаша қарау әлемдік жинақталған тәжірибеге және қол жеткен табыстарға сын көзбен саралай отырып бағалау, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, оқыту мен тәрбиелеу мәселесінде жаңа тиімді жолдарын табу - 12 жылдық білім беру мәселесі. Бүгінде осы бағыттағы білім беру ең негізгі міндеттердің бірі болып саналады.

- 1.ҚР Білім туралы заңы. Современное образование №2-3, 2011.
- 2.12 жылдық білім беру. Ғылыми-әдістемелік журнал №2, 2009.
- 3.Жаңа жүйеге өтудің мәселелері мен шарттары. 12 жылдық білім (Қазақстан мұғалімі – 2011 – 2 қыркүйек 3б.).
- 4.А.Б.Хайрулина. 12 жылдық білім журналы, №3/2006ж
- 5.Ү.Б.Жексенбаева. 12 жылдық білім берудің құрылымдық, мазмұндық ерекшеліктері. 12 жылдық білім журналы, №5/2006ж – 3-6 бет
- 6.Интернет материалдары.
- 7.Қазақстан мектеп журналы: 12 жылдық оқу мерзіміндегі технология пәні және мұғалім. №1/2008 басылым, 9-13бет.
- 8.А.Қазбек Технолгия пәнін ұлттық қолөнермен ұштастыра отырып оқушыларды ұлтжандыққа тәрбиелеу./технология журналы/.№8/2001 .
- 9.Қазақ энциклопедиясы.
10. Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. А.1990

**12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА САБАҚТАН ТЫС
МУЗЫКА ҮЙІРМЕСІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ**

ӘОЖ 371.214:78

Қ 71

*Екі ішектің бірін қатты,
Бірін сәл-сәл кем бұра.
Нағыз қазақ қазақ емес,
Нағыз қазақ домбыра.*
(Қ.Мырзалиев)

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі әлемдік білім беру модельдерінің деңгейіне жету барысында қазіргі кезеңде оқытудың жаңаша озық технологияларын білім беру үрдісіне кеңінен енгізуде. Соның айғағы ретінде жалпы білім беретін мектептердегі болып жатқан өзгеріс жаңалықтар, он екі жылдық білім беру жүйесіне дайындық жұмыстары, яғни жаңа мектеп оқушыларының білімдерін жаңа талаптарға сай лайықты мүмкіндіктер жасау. Жалпы білім беретін мектептердегі өнер пәнінің бірі музыка сабағы мектеп оқушыларына жалпы музыкалық білім мен мәдениетін қалыптастырады. Мектеп оқушылары музыка өнерінің түрлі жанрлары мен танысып ән орындау, музыкалық шығарманы тыңдауға баулынады.

Музыка сабақтарының тақырыптары егеменді еліміздің музыка өнерінің түрлі бағыттағы дамыған бай мұрасын оқушыға үйретуге бағытталған. Қазақ халқының халықтық музыкасы яғни аспаптық музыкасы, әні мен күйі туралы алғашқы мағлұматтар мен білімдерін, оқушылар мектеп музыка сабағында үйренеді. Музыка сабағы мектеп оқушыларын өз халқының музыкасын сүйюге, мақтаныш етуге, сол арқылы оқушыны ұлтжандылыққа, отан сүйгіштікке тәрбиелейді. Музыка сабағында оқушылар қазақ аспаптық музыкасымен таныса отыра домбыра аспабының қазақ халқының өміріндегі ерекше орны туралы танылып біледі. Ал мектептегі сабақтан тыс уақытта домбыра аспабын үйренгісі келетін оқушыларға арнайы домбыра үйрету үйірмесін ұйымдастырып жүргізудің, мектеп оқушыларын тәрбиелеудегі маңызды ролін байқаймыз.

Музыка пәні мұғалімінің сыныптан тыс музыкалық тәрбиелік жұмысты ұйымдастыруы, балалардың шығармашылық қызметке өз қалауларына лайықты қатысуын қамтамасыз етеді. Ал мұның өзі жан-жақты музыкалық тәрбие беруге, көркем шығармашылықтың түрлі салаларында білімді, шеберліктер мен дағдылары жетілдіруге сабақтан тыс кезде балалардың бос уақытын дұрыс ұйымдастыруға, қазақ халқының музыкалық-эстетикалық мәдениетінің таңдаулы үлгілеріне оларды тартуға жәрдемдеседі. Үйірмелерде өткізілетін сабақтар балалардың мақсаткерлігін тәрбиелеп, білімін тереңдетіп, достығын нығайтады, олардың танымдық ой-өрісін кеңейтуге жәрдемдеседі, мектеп оқушыларын түрлі жастағы біртұтас ұжымға біріктіруге мүмкіндік береді.

Балалардың бос уақыттағы мәдени демалысын ұйымдастыруда педагогикалық қадамдардың ғана емес, сонымен қатар қоғамдық ұйымдардың да ролі орасан зор екенін айта кеткен орынды. Үйірмелік музыкалық тәрбиелік жұмыстар арнайы жоспарланып мектеп оқу бағдарламасына кіреді, мектеп оқушысының жас ерекшеліктеріне қарай бөлінеді. Барлық музыкалық үйірмелік жұмыстарды ұйымдастырушы, жүргізуші музыка пәні педагогі, арнайы білімі бар жаңа заман музыка сабағының маманы, музыкант-педагог болып табылады. Музыкант-педагог тек өз пәнін жүргізіп қана қоймай, бүкіл мектеп тәрбие жұмысының ұйымдастырылып талапқа сай жүргізілуіне, маман ретінде өз кәсіби шеберлігін көрсете алатын қоғамдағы музыка өнерін насихаттаушы қайраткер деп те қарауымызға болады.

Мектептегі музыкалық үйірмелік жұмыстарды жүргізуде, мектеп музыка пәнінің мұғалімінің аспаптық, теориялық, музыкалық-педагогикалық дайындығы асқан біліктілікті

талап етеді. Өйткені мектеп оқушысы әр жастағы, әр түрлі музыкалық дамуы мүмкіндіктері бар оқушылар болып табылады. Музыкант-педагог оқушыны музыка өнерінің әлеміне түрлі формада өткізілетін, асқан шеберлікпен жоспарлап, дайындықтан өткен іс-шаралар арқылы алып келеді. Біздің қоғамымызда болып жатқан түрлі жағдайлардың барлығы музыканың байланысуымен өтеді десек қателеспейміз.

Әр оқушының өзінің сүйіп тыңдайтын музыкасы болады, яғни сол оқушының талғамына қарай, музыка сабағында оқушы әлемдік музыканы, классикалық музыканы, халық музыкасын, эстрадалық музыкасын, қазіргі заман музыкасының үлгілерімен танысады, мектеп әндерін айтуды үйренеді, белгілі бір музыкалық дағды іс-тәжірибесі қалыптасады. Музыкалық тәрбие берудегі негізгі міндет оқушыға қазіргі музыканың осындай деңгейге жетуіне ықпал жасаған классикалық музыка немесе жоғары деңгейдегі озық үлгілі музыка оның ішінде халықтық, аспаптық, вокалдық музыканың кіретінін үйретіп, көз жеткізуіміз міндетті болып табылады.

Мектепте музыкалық үйірмелерін ұйымдастырып жүргізуде, музыка мұғалімі өзі сабақ беретін сыныптардағы музыкалық қабілеті бар талантты балаларды тартқаны жөн. Хормен ән орындауда және музыкалық аспапты меңгеруде де оқушыға музыкалық қабілеттілік керек болады. Музыкалық қабілеттілік барлық оқушының бойында қалыптасқан десек қателеспейміз. Бірақ сол қабілеттілікті жетілдіре білу оқытушының міндеті. Жалпы білім беретін мектептерде жұмыс жүргізетін түрлі тәрбиелік үйірмелердің ішінде музыкалық үйірмелердің мектеп оқушысына музыкалық тәрбие берудегі орны өте зор болып табылады. Мектепте түрлі музыкалық үйірмелердің түрі өте көп. Барлық музыкалық үйірмелер жұмысы мектеп оқу бағдарламасына негізделіп отыра оқу жылының басына жоспарланады. Оқу кестесіне сай аптасына бір немесе бірнеше рет жүргізіледі. Үйірмелердің жұмысын жоспарлау сол мектептің материалдық базасын ескере отыра жоспарланады. Үйірмеге керекті аспаптар, мамандар тағы сол сияқты жағдайларға байланысты жүргізілетіні дұрыс сияқты.

Мектеп музыка пәнінің музыкалық біліктілігіне лайықты, яғни қандай аспаптарда ойнай алады, немесе үйірменің қай түрін жүргізгені мектеп тәрбие жұмыстарының деңгейін көтеру мақсатында жүргізіледі. Қазіргі мектептердегі негізінен жүргізілетін музыкалық үйірмелік жұмыстарға хор, оркестр, жеке аспаптар және вокал жатады. Мектепте музыкалық үйірмелік жұмыстары оқушының музыкалық тәжірибесін, шеберлігін, ұжымдағы өз жауапкершілігі мен белсенділігі, музыка өнеріне деген қызығушылығын арттыру мақсатында жүргізіледі. Үйірмеге қатысу арқылы оқушының болашақтағы өнер жолына деген кәсіптік бағдарды да, мамандық таңдауына да септігін тигізеді.

Халық аспаптар оркестрі қазақ халқының музыкалық аспаптарына баулу, ұжым болып ойнауға, өз халқының аспабына деген сүйіспеншілігін қалыптастырады. Халық аспаптар оркестрін құру музыка маманынан үлкен жауапкершілікті талап етеді. Оркестр құрамына керекті аспаптардың барлығын да дерлік өзі ойнай білгені дұрыс, өйткені оқушыға үйрету үшін маманның өзі білікті болғаны міндетті. Мектепте музыкалық үйірмелерінің ішіндегі тағы бір түрі ол жеке аспапта ойнауға баулу болып табылады. Музыкалық жеке аспап түрлері орасан зор. Соның ішінде халқымыздың төл аспабы домбыра, қобыз, сырнай, әлемдік аспапқа айналған күйсандық, домбыра аспаптарына үйрену мектеп оқушысы үшін жоғары өнер деп тәрбиелегеніміз қазіргі заман талабына сай дәл келетін сияқты.

Мектеп оқушылары көптеген музыка аспаптарын ұнатып, қалайды, сол қалаулары арқылы сабақтан бос уақыттарында осы аспаптарды тартып үйренгілері келеді, міне осы жағдайларды мақсат ете отыра домбыра аспабына ойнау үйірмесін ұйымдастырудың заман талабы екендігіне көзімізді жеткіземіз. Үйірмелік жұмыстарды жүргізу, ұйымдастыру, талапқа сай оқушыны шеберлікке баулу, тәрбиелеу мектеп музыка ұстазынан үлкен жауапкершілік талап етеді. Үйірме жұмысы білім беру жүйесіндегі барлық жаңалықтарды қамти отыра, сол сияқты еліміздің жүргізіп отырған саясатына негізделіп отырып жоспарланып жүргізіледі. Үйірме жұмыстары жүргізілетін арнайы орын, зал, сынып, бөлме-студия болғаны дұрыс болады, себебі, музыка өнеріне баулудағы жақсы нәтижелерге жетуде

жақсы аспаптар, мектеп әндері репертуары, әлемдік музыка үлгілері, халқымыздың музыкасының озық үлгілері үлкен маңызды роль атқарады.

Мектеп үйірме жұмыстары оқушының сабақтан тыс бос уақытын дұрыс, тиімді пайдалануға мүмкіндік жасай отыра, жас буынның қоғам алдындағы жауапкершілігі, жеке тұлғалық борышын сезіндіруге өнерлік, музыкалық тәрбиелік құралға айналады. Үйірмеге белгіленген уақытта келіп, қатысуы тапсырманы орындау жұмыстары мен талаптары, міндеттері, мектеп оқушысының түрлі құқықты бұзушылықтан қорғап қалады. Өмірде өз уақытын орынды дұрыс жұмсауға баулып тәрбиелейді. Музыка өнерінің құдіреттілігі, бұл өнерді қабылдамайтын адам жоқ, өйткені тәулік бойы теледидардан болмасын, радио түрлі ақпараттық құралдардың барлығынан музыка ести алатындығымыз. Бірақ соның ішінде оқушының өзіне керекті музыканы дұрыс таңдай алуы мектепте нақты жоспарланып, ұйымдастырылған сабақтан тыс музыкалық тәрбиелік жұмыстарға байланысты екендігін дәлелдейміз.

Адам баласының өмірінде өнер үлкен орын алатынын жоғарыда айтсақ та, жас сәби жарық дүниеге келген күнінен бастап, ол өнердің ортасында өседі. Өнер түрлері архитектура, скульптура, бейнелеу өнері және графика, көркем әдебиет, би (хореография), театр, кино және музыка болып бірнеше салаға бөлінеді. Өнердің осы аталған салалары әр кезеңде біртіндеп пайда болған. Табиғат құбылыстары мен адамзат қоғамының дамуына байланысты, өнердің түрлері өзгеріп, дамып отырады. Әсіресе, музыка өнері күшті өзгеріске түсті. Сондықтан да қазіргі өнер жастарға эстетикалық тәрбие берудің күшті құралы болып саналады.

Бүгінде, ұлт мәдениетінің өткеніне үңіле қарап, оның озық үлгілерін ұрпақ тәрбиесінің қажетті құралы ретінде пайдалану, ұлттық мәдениет пен әлемдік өркениет құндылықтарын игерте отырып, еліне, жеріне, ана тіліне, ұлттық өнеріне деген отаншылдық қатынасы жоғары азамат тәрбиелеу - орта мектептер мен арнаулы орта және жоғары оқу орындарының басты міндеті. Бұл саладағы педагогикалық іс-әрекеттердің бірден-бір компоненті - музыкалық білім мәдениетпен бірге, дәстүрлі ұлттық музыкалық өнерді игерту арқылы көркем-эстетикалық талғам өсіріп қалыптастыру, тәрбиелеу, бұл кешенді міндетті жүзеге асырудың аса маңызды саласы. Өткен замандағы музыка өнерлерінің негізгі мазмұны халық мұңы, оның ауыр тұрмысы еді. Ел мұңы ән, күй арқылы түрлі музыка аспаптарының сазымен елден-елге, жұрттан-жұртқа жайылып, өз арнасымен таралып жатты. Оны таратушылар халықтың ішінен суырып шыққан өнер иелері: әнші, күйші, жыршы, қобызшы, сырнайшы сияқты өнерпаздар болды.

Қазақстан жерінде кезінде дарынды танып баулитын, халықты өнерге бейімдейтін бірден-бір оқу орны, арнаулы мектеп болмады. Өнер мектебі өмірдің өзі болып топ жарып шыққандар өздерінен бұрын өмір сүрген өнер адамдарының өнер мұрасын бойына сіңіріп өтіп жатты. Өнердің қайсы түрі болмасын, ауыздан-ауызға, қолдан-қолға, жүректен-жүрекке таралып, өрісін кеңейтіп, ел арасына сіңіп жатты. Өнерге ұмтылған жастар өз өнерін дамыту үшін атағы шыққан өнер қайраткерлерінің соңына еріп, солардың мұрасын алып, өнерпаздығын арттыра түскен. Қазақ халқы тегінен әнге, күйге бай халық. Ән салмайтын, күй шерпейтін жан кемде-кем.

Халықтың әртүрлі жиын-той, думандарында ән айтылмай, күй тартылмай қалмайды. Той бастаушы өлеңмен құйқылжытып тойды ашады, жыршы жырын, қисасын айтып, домбырашы күй шертеді. Содан кейінгі кезек әншілерге тиеді. Әдетте әнді екі не үш кісі қосылып айтады. Мұндайда топтан жеке дара шығатын шын өнерпаз танылады. Ал жас балалар, аға, апаларының өнерлерін қызықтап, беріле тыңдап, жаттап алып, қай кезде де дауыстап санасына тоқуды армандайды. Қазақ халқының ұлттық музыкалық мәдениетін зерттеуде басқа халықтардың ғалымдары елеулі еңбектер жазды. Қазақ халқының ұлттық-рухани мұрасы сан алуан. Соның көркем бір саласы музыка болса, оны жинап, зерттеу ісімен музыка зерттеушілерінің бірнеше буыны айналысып келеді.

Қазақ халқының ұлттық музыкасы жөнінде көптеген деректерде орыс ғалымдары мен саяхатшыларының, сонымен қатар журналистердің жазба еңбектерінен табамыз. Олар сол

кезеңнің болмысының куәгері ғана емес, дәстүрлі әндер мен күйлердің ерекшеліктерінің, мән-мағынасына, әсер ету күшін қағаз жүзінде қалдырған. Сонымен қатар ұлттық музыканың зерттелуі тек орыс зерттеушілерін ғана емес, шетел саяхатшыларын да қызықтырғаны ғылыми басылымдарда жарық көрген мақалалар дәлелдеп береді. Қазақ жерінде болған сапарларының нәтижесінде олар қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті жөнінде көлемді де терең мағыналы деректер маңызы бүгін де өте құнды.

Қазақтың ұлттық музыка өнері мәнінде қолға алынып жинақталуы Қазан төңкерісінен кейін болды. Кеңес өкіметі тарапынан қазақ халқының музыка өнерін зерттеуге қамқорлық жасады. А.В.Затаевич өмірінің соңғы жылдарында қазақтың 2000-нан астам ауыз екі тарап жүрген шығармаларын жазып алып, «Қазақтың 1000 әні» және де «Қазақтың 500 ән-күйі» атты екі томдық жинақ жазып кетті. Кейінірек А.Қ.Жұбанов, Е.Брусиловский, Б.Ерзакович, Л.Хамиди, С.Шабельский, М.Төлебаев және т.б. зерттеу жұмыстарына өздерінің еңбектерін аса сіңірді. А.Қ.Жұбановтың 1942 жылы жарық көрген «Қазақ сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы» атты көлемді еңбегімен үлес қосты. 1960-1970 жылдары Қазақстанда халық музыкасын жинақтау, жазу және олардың үздік үлгілерін музыкалық этнографиялық жинақтарда жариялау жөнінде де жұмыстар жүргізіле бастады.

Бұл туралы академик былай деп жазды: «Қазақтың халық әндері, орыс зерттеушілерінің көз қырларына ерте кезден ілікті. Әрине, бұл жөнінде қазақ халқының Россияға қосылуының үлкен ролі болды. Орыстың этнографтары, жолаушыларды, тіпті жорық себебімен барып қалған көзі ашық офицерлері қазақтың халық әндері жөнінде көп нәрселер жазып қалдырды. Өткен ғасырда бірен-саран болса да әндер нотаға түсіп, түрлі журнал, жинақтарға басылып шықты».

Бұл ретте Т.Бекхожинаның «Қазақтың 200 әні» (1972)-этнографиялық жинағы, Т.Мерғалиевтың «Домбыра сазы» (1972). Сонымен қатар «Өнер» баспасы шаңырақ көтергеннен бастап халқымыздың ұлттық музыка мұрасын жарыққа шығаруда елеулі жұмыстар жүргізілді. Күйлерді нотаға түсіріп таратушы М.Айтқалиевтің еңбектерінде Сүгір, Төлеген, Барқы, Майлықожааның күйлері берілген. Қазақ музыка өнерін өзінің сазгерлік қызметінде шеберлікпен қолданған аса көрнекті өнер қайраткері М.Төлебаев «Біржан-Сара» операсын сый етті. Ал, профессор Н.Кетегенованың болса «Мақпал» атты ән жинағында (1979) Абай, Біржан, Ақан, Мұса секілді әнші сазгерлердің туындыларымен қатар халық әндерінің бірнешеуі де орын алған. Еліміздің күйлерін нотаға түсіруде домбырашы-күйші Қ.Ахмедияровтың еңбегі орасан зор болып табылды. Жас жеткіншектерді өткеннің мұрасына сын көзбен қарап, оны елеп-екшеп отырып, жан-жақты пайдаланып білуге тәрбиелеудің маңызы зор.

Білім беру мен тәрбиелеу саласының түбегейлі өзгеру жағдайында ұлттық мәдениетке, халықтық дәстүрге, олардың тарихы мен даму жолдарына қайта оралып, көркем мәдениеттің барлық мүмкіндіктерін сарқа жаңа тәрбие жүйесіне қызмен етуге жұмылдыру - бүгінгі күннің тәртібіндегі ең басты мәселе. Өйткені жас өспірімдердің ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді меңгергенде ғана жалпы адамзаттық мәдени мұраларды игеріп, дүниеге дұрыс көзқарасы, қоршаған өмір шындығына эмоциялық қатынасы, танымдық ой-санасы қалыптасатыны анық. Ендеше, әр кезеңнің педагогикалық тәжірибелерін зерделей отырып, эстетикалық тәрбие жүйесін жаңаша қайта құрудағы сол кезеңдерге тән тұжырымдардың, балалар қалаған көркем-рухани мұралармен жас ұрпақты қауыштыру ісінде қазақтың дәстүрлі көркем мәдениеті маңызды орын алады. Мектептегі тәрбие шараларының кең таралған формасы түрлі тақырыптардағы ертеңгіліктер, кештер, ойын сауықтар болып табылады. Жастардың рухани дамуына, осы бағыттағы тәрбие шараларын парасатты өткізуге маңыз беріп отырған қазіргі жағдайда мектеп мерекелерін ұйымдастыру ісі педагогикалық ұжымдарға ерекше жауапкершілік жүктеліп отыр.

Бала зердесіне сыныптағы үйірмелерін өзіндік ерекшелігі, оның әдіс-тәсілдері мен амал-жолдары бүгінгі күнде жалпы білім беретін мектептердің ән-күй сабағы тәрбие жұмыстарында мұғалімдердің мақсаты, жүйелі басшылығымен жүзеге асатындығы анық. Сынып үйірмелерінің ән айту, аспапты ойнау, ауыз-екі шығармашылық, сәндік-қолданбалы,

би, жеке өнер түрлері ретінде бүгінгі күнге дейінгі қалыптасып дамуын зерттеп, жүйелеу оның зерттелу деңгейін саралап көрсетуге өнертану, мәдениеттану, тарихи этнографиялық, әдістемелік, педагогикалық көркем өнер түрлерінің дамуы, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде жалғасуына көркем мәдениеттің мазмұндық ерекшеліктеріне сипаттама беруге әсер етеді.

Бұл үйірмелерге қатысушыларға ұлттық музыкаға деген тәрбие берудің толық құндылығы оқу процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына тікелей байланысты екені дау туғызбаса керек. Олар бірқатар жалпы педагогикалық және дидактикалық талаптарға сай келуге тиіс. Атап айтқанда: бүкіл оқу үрдісінің нысаналы жүргізілуі; оның жүйелілігі, түсініктілігі, дәйектілігі, көрнекілігі, өмірімен байланыстылығы, оқыту мен тәрбиедегі сабақтастығы, әрбір адамды терең құрметтей отырып, ұжымның барлық мүшелеріне қойылатын талаптардың бірлігі, шығармашылық ізденіс, өзін-өзі көрсету үшін оңтайлы жағдайлар жасау және ұжымның, оның жетекшісінің талаптарына міндетті түрде бағыну.

Сынып сабағының тәрбиелік мүмкіндіктері және оның ұлттық музыка мұғалімдерінің педагогикалық іс-әрекетіндегі орны анықталып, оның ұрпақ тәрбиесіндегі тағылымдық мүмкіндіктерінің жоғары екеніне көз жеткізіп, ұлттық музыка негіздерін пайдалану олардың ақыл-ойын дамытуға, адамгершілік қасиетін қалыптастыруға, эстетикалық талғамын арттыруға әсер етеді. Оқытушының музыка сыныбындағы жұмысын ұйымдастыру балалардың шығармашылық қызметке өз қалауларына сай жаппай қатысуын қамтамасыз етеді. Ал мұның өзі жан-жақты музыкалық тәрбие беруге, көркем шығармашылықтың түрлі салаларында білімді шеберліктермен дағдыларды жетілдіруге, бос уақтын дұрыс ұйымдастыруға, қазақ халқының музыкалық-эстетикалық мәдениетінің таңдаулы үлгілеріне оларды таратуға жәрдемдеседі. Сабақта балалардың мақсаткерлігін тәрбиелеу, білімін тереңдету, достығын нығайту, олардың танымдық ой-өрісін кеңейтуге жәрдемдеседі, мектеп оқушыларын түрлі жастағы біртұтас ұжымға біріктіруге мүмкіндік береді. Балалардың мәдени демалысын ұйымдастыруда педагогикалық ұжымдардың ғана емес сонымен қатар қоғамдық ұйымдардың да ролі орасан зор екенін айтып кеткен орынды.

Мектеп мерекелері балалармен көп қырлы жұмыстың бір бөлігі болғандықтан, олардың бүкіл тәрбие үрдісін шебер байланыстыруды талап етеді. Яғни, олардың мазмұны, көркемдік қырлары идеялық саяси, адамгершілік эстетикалық тәрбиенің тығыз бірлестігін қамтамасыз ету қажет. Әсіресе төменгі сынып оқушыларының өмірінде мектеп ертеңгіліктері ерекше орын алады. Бұл жаста балаларға сезімталдық, әсемпаздық кез келген көрініске, оқиғаға әсерленгіштік қажеттері тән. Осы секілді орта және жоғары сынып оқушыларымен өткізілетін тақырыптың, достық, ұлттық музыканың әсері мол. Оларды әзірлеу барысында балалар өз беттерімен ізденуге шығармашылық қабілетін танытуға мүмкіндік алады. Өнерпаздық, білімпаздық қасиеттері ұшталады, арман, қиялдарына қанат бітеді. Мектепте өткізілген жиындар әркімнің есінде пән уақыт бойы ұмытылмай жүретіні де сонда алған әсерден болады.

Ұлттық музыкалық тәрбие беруде мектепте әр түрлі үйірмелерді құру арқылы жүзеге асады. Үйірмеге қатысушы балалардың музыкалық дарынына қоса ықыласымен ынтасы болуы керек. Мектептерде мынадай үйірмелер болуы шарт: хор, оркестр, жеке аспаптар, әншілер, би үйірмелері, фольклорлық, музыка театры және т.б. Бұлардың бәрі қазақтың ұлттық музыкалық өнеріне, мәдениетіне деген қызығушылықты дамытуды және музыка сабағында алған білімдерін толықтырып, оларды әрі қарай өнер биігіне жетелеуді қажет етеді. Жаппай жүргізілетін ұлттық музыкалық тәрбие жұмыстары балалардың білімділігіне байланысты. Арнайы дағдыны талап етпесе де, олардың музыканы білуге деген ықыласы болуы қажет. Бұл салаға дәріс концерт, көпшілікпен бірге театрға, музыкалық киноларға бару, музыкалық кешті ұйымдастырып жүргізу, карнавал, байқаулар өткізу кіреді. Өткізілетін тәрбиелік іс-шаралардың арнайы сценарий құру онда мереке барысында болатын көріністер, тақырыпты ашатын фрагменттер кештің бір бөлігінен екіншісіне ауысуы оған қатысушылардың белсенділігін арттыру әдістері, яғни байқаулар, ойындар, тосын сәттер, мереке өтетін орынды безендіру мен жабдықтау рет-ретімен баяндалуы қажет.

Кез келген орта білім беретін мектептерде халық аспаптар оркестрі болуы шарт. Оркестрдің негізгі міндеті қатысушы балалардың эстетикалық талғамын музыкаға жоғарғы деңгейде тәрбиелеу. Оркестр жетекшісі оқу тәрбие жұмысын сапалы жүргізу үшін жоспар құрып, алдын ала репертуарын тағайындайды. Орындалатын музыкалық шығармалар: ән (халық әндері, кәсіпқой сазгерлердің әндері), күйлер (халық, тарихи, аңыз, сазгерлердің) оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай іріктелуі керек.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізіп, өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз қайта жанған, өз өнеріміз бен рухани байлығымызды, әдет ғұрпымыз бен салтымызды толық меңгеруге мүмкіндік алған жағдайға келген кезде, өз халқымыздың ғасырлар бойы жинаған бай мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру, музыка мұғалімінің басты мақсаты болуы керек. Сондықтан музыка пәні мұғалімі үнемі ізденіспен әр сабағында оқушылардың бойына ізгілік пен адамгершіліктің, әсемдік пен сұлулықтың, инабаттылық пен қайырымдылықтың нәрін беретіндей әдістерді қолданып отыруы керек. Қазіргі жалпы мектептерде ұсынылған музыка пәнінің бағдарламасына сай сабақтарды өткізуге мол мүмкіндік бар.

Сол мүмкіндікті тиімді пайдалана отырып сабақтың түрін, формасын ауыстыра отыра, әр түрлі әдістерді қолданып, музыка сабағын мағыналы етіп өткізуі - оқытушының міндеті. Музыка сабақтарында көбінесе оқушылардың ой-көріністерін кеңінен дамытатын, олардың сөйлеу мәдениетін, ойларын толық жеткізе білетін, мүмкіндіктерін арттыратын тиянақты сұрақтарды дәл қоя білу, қойған сұрақтарға жауап ала білу, оқытушының өзінің тіл байлығына дүниетанымы жан-жақты білімі, ой-өрісі, сезімі терең болуы керек.

Республикамыздың музыка өнері адам мен мәдениеттану жолымен ілгері қарай басып, батыл дамуда. Қазақ халқының музыка мәдениет қайраткерлері басқа халықтардың классикалық мәдени құралдар мен байлығын игере халық өнерінің сарқылмас қазынасын пайдалана отырып, өздерінің шығармаларында өнердегі шынайы шыншыл мазмұнды көрсететін бірден-бір дұрыс, өмірдің шыншыл ілімді игеру үшін қызмет етіп келеді. Біздің бүгінгі дәуіріміздегі болашақ өнерпаздарға деген қамқорлықтың ұшантеңіз екенін әркім-ақ көріп отыр. Қазіргі өнер мен мәдениетті, оның жекелеген өкілдері халқымыздың тікелей қамқорлығында. Бұған қазіргі таңда республикамызда болашақ өнерпаздарды баулып отырған жүздеген арнаулы музыка мектептерін айтсақ болады.

Мектептегі музыкалық тәрбиеде оқытудың жалпы принциптері басшылыққа алынады. Мұны оқытудың барлық сатысында қолданылатын жалпы қағидалар деп түсінген жөн. Ол оқушылардың танымдық қызметімен және оқыту мақсатының заңдылықтарымен тығыз байланысты.

Оқыту-тәрбие мен дамудың бірлігі. Педагогикада оқытудың даму мен тәрбиенің бір-бірінен бөліп жармай, бірге қарастырады. Оқытудың барлық жүйелері, принциптері, мазмұны, әдістері, ұйымдастырылуы тәсілдерінің бәрі алдымен балаға тәрбие беруді көздейді. Білім, білік дағдыларын меңгерту үстінде тәрбие беру міндетін іске асыру мұғалімнің біліміне, шеберлігіне, тәжірибесіне, сабақтың дұрыс ұйымдастырылуына тікелей байланысты.

Балаға әрбір сабақтың үстінде белгілі бір білім көлемі меңгертіледі, сол арқылы оқушы бойында жаңа музыкалық дағды қалыптасып, бұрынғы алған дағдылары дамытылып, бекітіледі, олардың қоршаған орта өмір құбылыстары жөніндегі түсінігі тереңдейді. Бұл музыка сабағындағы тәрбие мен оқытудың тығыз байланысының айғағы. Оқытушы сабақта болсын, сыныптан тыс жерде болсын, тәрбиенің дұрыс жолын тапқанда ғана оқыту нәтижелі болады. Егер оқушылар сыныпта музыканы барынша зейін қойып тыңдаса, онда оқытушының тәрбие мен білім беруді қатар жүзеге асыра білгені. Ал сыныпта жағдай керісінше сипатта өтсе, тәрбиенің дұрыс берілмегені. Мұндай жағдайда оқушылар бойында музыка өнеріне құштарлық пен қызығушылық болмайды. Сондықтан оқытушы оқушылар алдында үнемі өз шама шарқына қарай мақсат қоя білуі қажет. Ол мақсат оқушының зейін қоя білуін ұйымдастырып, музыканың ішкі мазмұнын түсінуге бағыттайды. Музыка тәрбиесі оқушылардың әсерленуі, сезінуі мен қызығушылығы арқылы жүзеге асатын өте күрделі тәрбие.

Қорыта айтарымыз – ғасырлар бойы, тәуелді бодандықта келген бұқара қазақ халқы, болашақ дәуірде еңсесін көтеріп ұшан-теңіз білім, техника, ғылым, музыка, мәдениет сарайында қол сермеп, ұлттық түрлі мазмұнды халықтың өнерін өркендетіп дамытуда. Тұжырымдап айтар болсақ, мына төмендегі ұсыныстарға келеміз:

- Қазақ халық ән-күйлерінің шығу тарихы, халық музыкалық шығармалары жайлы оқушылардың білімдерін, ой-өрісін кеңейту, оны саналы жан дүниесімен қабылдап, түсініп, тыңдай білуге тәрбиелеу;

- Жас ұрпақтың бойындағы шығармашылық музыкалық қаблеттерін дамыту (музыкалық әуенді есте сақтау, ырғақты ұға білу, екпінді түсініп байқау, көркемдік сипатына мән беру т.б.);

- Тыңдаған ән-күйдің көркемдік, мәнерлік құралдарын, сипатын, тегін талдап, ажырата білу дағдысын дамыту;

- Қазақ мектептерінде ән-күй сабағын беруде қазақтың музыкалық өнерін ғана үйретіліп қоймай, тілімен қатар халықтың өнер, әдет-ғұрып, мәдениет, салт-санасына негізделіп ән салу, күй тарту, айтыс, терме, жыр, қисса, жырлау секілді дәстүр мен музыкалық қызығушылықты қалыптастыру болып саналады;

- Ұлттық аспаптарда тарту, шерту, дағдысын дамыту.

- Музыкалық сауатты тәжірибе жүзінде бекітіп, нақтылап, басқа пән элементтерімен байланыстыра білу.

Қорыта айтқанда, қазақ мектептерінде басқа пәндермен қатар ән-күй пәнінің, оны жүргізетін мұғалімнің оқушыларды жан-жақты тәрбиелеуде атқаратын мақсаттары мен орны артық болмаса, ешбір кем емес екендігін дәлелдегіміз келеді.

1.Жұбанов А.Қ. Ән-күй сапары. Алматы, Ғылым.

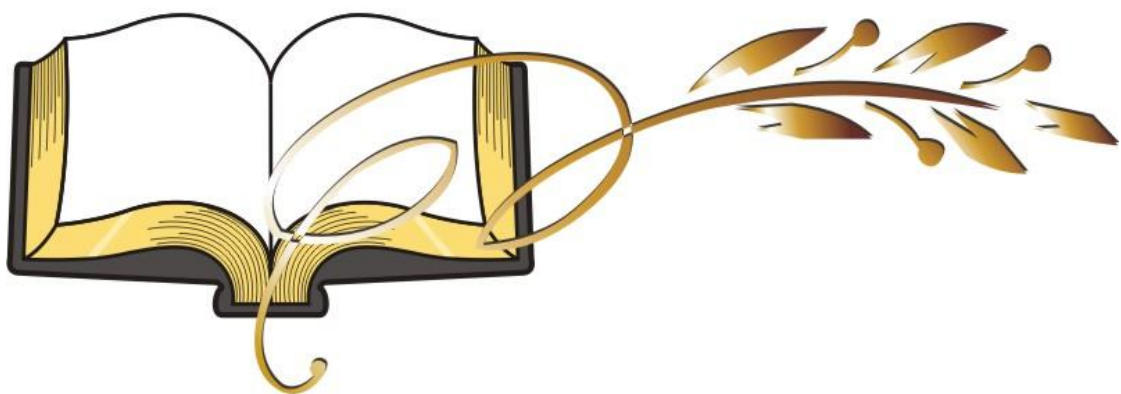
2.П.Момұнұлы. Музыкалы – эстетикалық тәрбие, Алматы қ.

3.Р.Қ.Дүйсембінова «Музыкалық білім беру педагогикасы», Талдықорған қ.

4.Х. Тастанов «Домбырадан сабақ беру әдістемесі» Алматы қ.

Аннотация: В статье рассматривается возможности музыкального воспитания основами связей музыкального и экологического воспитания на уроке музыки в общеобразовательной школе. Прилагает фрагменты и планы уроков музыки, раскрывается роль музыкальных произведений, в том числе кюи казахских народных композиторов в разностороннем развитии подрастающего поколения.

Филология

XV-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ТОБЫ МЕН ТОЛҒАУ ЖАНРЫНЫҢ ТУУЫ

ӘОЖ 82 (091) (5қаз)

Ә 14

XV-XVII ғасырлардағы Қасым, Есім, Тәуекел хандардың тұсындағы тарихи оқиғалардың әдебиеттегі көрінісі – жыраулар поэзиясының зерттелуі, жиналуы, ақиқат пен аңыз арақатынасы, шығармаларының тақырыптық ерекшеліктері және жалпы жыршылық пен жыраулық дәстүр жалғастығы, жанрлық сипаты, жыраулардың синкреттік өнерге қатысы, батырлық, жорықшылық, билікке қатысы, яғни қоғамдық қызметі қамтылған осынау дәуірде халқымыздың төл әдебиеті туып, қалыптасты.

Бұрынғы түрік қағанаты мен Қарлық дәуіріндегі эпостық жырлардан, халық әдебиетінен авторлық орны бар жыраулардың бөлініп шыққан кезі XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясының үлгі-нұсқалары негізінен, гуманистік, дидактикалық өсиет сөз үлгісінде көрінді. Осы дәуірде Қазтуған жырау, Доспанбет жырау, Шалкиіз жырау, Жиёмбет жырау, Марғасқа т. б. жыраулар тобы шықты. Эпос жыршылары дайын дәстүр, бар сюжетке сүйенсе, жырау өзінің өнерін импровизацияға негіздей отырып, толғау жанрын туғызды. Белгілі әдебиетші ғалым, академик Қ.Жұмалиев жыраулардың шығармашылық ерекшеліктеріне тоқтала келіп: «Жырау - жыршы емес. Жыршы болу үшін ақын болу шарт емес. Ол өз жанынан еш нәрсе шығармай-ақ біреудің шығарғанын жаттап алып та жыршы бола береді. Жырау - әрі ақын, әрі шешен.

Өз заманының көрнекті ақыны. Ең алдымен, жыраулар ырғағы бар, өлшемі бар өз жанынан өлең шығара алатын болуы керек. Екінші, жыраулардың сөздері терең мағыналы, сырты сұлу келетін шешендік сөздер тобына жататын тақпақ болуы керек. Үшінші, әлеуметтік мәні бар ойлы пікір айтуы керек. Сонда ғана жыраудың міндетін атқара алады дейді» [1,25-27]. Ал, М.Әуезовтің айтуынша, жырау демек - ақын деу емес, жыраулар өмірдің ұсақ мәселесіне аз араласып, көбінесе, заман, дәуір, өткен мен болашақ, гуманистік, жақсылық жамандық жайлы ойлар, болжаулар, өсиет айтып отырған. XV—XVII ғасырлардағы жыраулардың шығармашылығына қарап отырсақ, олардың ақыннан сипатты өзгешеліктері бар екенін көреміз. Әрі ақын болуымен қатар олардың кемеңгер ойшылдығы да байқалады. Өйткені XV—XVI ғасырларда өмір кешкен Шалкиіз бен XVII ғасырдағы Жиёмбет, Марғасқа жыраулар поэзиясының мазмұны мен тақырыбына үңілсек, жыраулық толғау ақындық өнердің көне түрі болғандығын дәлелдейді [2,15-17].

Жауынгер ретінде әр түрлі жорықтарға қатысып, ерлерше соғыс салу - жыраулар поэзиясының тақырыбын кеңітіп, мазмұның одан әрі байыта түседі. Сондықтан, халықтың әр кезде жасаған ерлік істерін, әрбір тарихи кезеңде, халыққа төнген қауіп-қатер кезінде асқан ерлік жасап, ел-жұртына қорған болған батырлардың қаһармандық істері жыраулар поэзиясынан кең орын алған. Әрине, жыраулар поэзиясы тек қана жеке батырлардың ерліктерін суреттеп қойған емес, ол жеке образдар арқылы бүкіл халықтың ерлік тұлғасын, сарқылмас күш-қуатын елестетеді, соларды бейнелеп көрсетеді. Бұл ретте Үмбетей, Тәтіқара толғауларының маңызы зор.

Қазақ батырларының ерлік істерін шексіз мақтан тұтатын Тәтіқара жырау қазақ халқы душар болған сыртқы жауға қарсы күрес кезінде ел құрметіне бөленген батырлар образын типтік жағдайлар мен тарихи шындыққа сай нақты суреттейді, тарихи принципті берік ұстайды. Үмбетей ақынның Бөгенбай мен басқа да қазақ батырларын шын жүректен мадақтай суреттеуінің, тереңнен сүюінің түп төркіні - батырлардың жай ерлігінде ғана емес, сол ерліктің туған халқы үшін, кең байтақ қазақ елінің тәуелсіздігі үшін жасалуында.

Демек, жыраудың ақындық рөлі XV-XVII ғасырда зор болып, бертінде бәсеңдеуінің бір себебі - жаңа қоғамдық, тарихи даму жағдайындағы жыраудан гөрі ақындық өнердің мән-маңызы артқандығынан болса керек.

Әдебиетші-ғалым М.Жармұхамедов жыраулық поэзияның дамуын үш кезеңге бөледі. Бірінші, XI-XIV ғасырлар аралығындағы жыраулық дәстүрдің негізін қалаған алғашқы өкілдері. (Қорқыт ата, Аталық пен Сыпыра жыраулар), екінші, XV-XVI ғасырлардағы жыраулар (Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Ер Шобан т. б.) үшінші, XVI-XVIII ғасырдағы жыраулық өнердің әбден толысып кемелденген шағы (Үмбетей, Жиёмбет, Тәтіқара, Ақтанберді, Бұқар) [3,21-28].

XVIII ғасырдың орта кезінен, қазақ жерінің едәуір бөлігі Ресейге қосылған кезден бастап, орыс ғалымдары мен көзі ашық қазақтардың жекелеген өкілдері ақындар мен әншілердің жыршы-термешілердің өмірі туралы ел аузынан деректер жинап, олардың шығармаларының текстерін жазып ала бастайды. Ақындардың кейбіреулері өз өлеңдерін өздері жазып шығарады. Бұл дәуірдің ең ірі ақындарының бірі - Бұқар жырау, ескіше білімі бар оқыған адам. Оның «Ақтан сия танытқан, дәуіт пенен қаламды айт», немесе «Көктен түскен төрт- кітап, Енжіл атты кәләмда»-деуі тегін айтылған сөз емес.

Бұқардың «Айналасын жер тұтқан», «Ай не болар күннен соң» секілді өлеңдерінде заманға орай толғап айтқан өзінше философиялық пікірлері жатса, (осы толғаулардағы бейнелеп, тұспалдап сөйлеу, емеурін білдіре тақпақтау үстем тап қауымына тән биік стиль үлгісін де танытады). Абылайға арналған толғауларында елдік, халықтық ірі мәселелер көтеріп, Абылай заманының қайшылықты ой-пікірлерін кең толғап айтады. Бір ескеретін нәрсе, Абылайға айтқан толғауларының бәрінде Бұқар ханды мадақтай бермейді. Қазақ халқының бір бүтін елдігінің сақталуын терең түсіне алмаған, орыс патшалығымен жауласуды, соғысуды көздеген Абылай ханды батыл тұқыртып, шенеп жырлайды.

XVIII ғасыр ақындары творчествосындағы реализмінің тарихи рөлі адам бейнесін жасауда өмір көріністерінің заңдылығын тек шыншылдықпен түсіндіруінде ғана емес, ол сондай-ақ адамды ертегілік, мифтік ұғымдардан бөліп алып, оны қоршаған әлеуметтік ортаға байланысты табиғи қалпында суреттеуінде. Бұқар жырау қазақ елінің өмірлік мүдделері үшін орыс патшалығымен достық қатынас орнату қажет екенін түсінді.

Жыраудың:

Ашуланба, Абылай,
Көтерермін, көнермін.
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма,
Орыспенен соғысып,
Басына мұнша көтерген.

Жұртыңа жаулық сағынба [4, 156] - деуі әліне қарамай, айбынды мемлекетке сыртынан кіжінген Абылайдың бетін бір қайырса, тағы бір өлеңінде:

Егер шүршіт келмесін,
Егер шүршіт қаптаса,
Алып бір жейді ақтарып,

Көмулі көрден дененді, [4, 156] - деп Абылайдың қытай жөніндегі саясатының екі жүзділігін бетіне басады, ел атынан хан пиғылына батыл қарсы шығады. Циндер (қытайлар) тарапынан үнемі шапқыншылыққа ұшырау қаупінде тұрған қазақ елінің Ресеймен достық қарым-қатынасының маңыздылығын түсіндіреді, «Шүршіт келсе жарамас, әй-түйіңе қарамас» деп ақыл-кеңес береді, төніп тұрған қауіп-қатерден алдын-ала сақтандырады. Мұның өзі, ұлы жыраудың кезіндегі ел-іші тағдырына араласып, ханның арам ниетін басып тастап отырғандығының куәсі.

Қазақ елінің ата мекені, кең қонысы - Сырдың суын, Сарысу мен Атасуды, Жетісу, Балқаш, Ұлытауды еркін жайлап, шаруа бағып, бейбіт жатқан ел өмірінің жау қолында күйзелген сәттерін Ақтанберді жырау қабырғасы қайыса суреттеп, ерліктің, батырлықтың қаһарына мініп, бүкіл халықты дұшпаннан кек алуға шақырады. Жырау қандай қажырлы

адамдарды, олардың тіршілігіндегі неше алуан арпалыстарын бейнелесе де, ол әрбір толғауында өмір шындығынан ауа шығып, табиғаттан тыс дүниені сөзге тиек етпейді.

XVIII ғасырдан бастап қазақ поэзиясы өмір құбылыстарын тұрмыс-тіршіліктің өзіндегідей нақты шындық көріністерде көрсете бастайды. Ақындар шығармаларында кейбір фольклорлық немесе орта ғасырлық әдебиет үлгілеріндегідей адам қолынан келмейтін істер суреттелмейді. Қазақ халқының тарихындағы шет елдік басқыншыларға қарсы патриоттық күрестің ұраншысы Үмбетей жырау мен нақылды, тақпақты жырларға, ойға, тебіреніске толы Бұқар толғауларының, қазақ шаруаларының көңіл күйі мен тұрмыс-тіршілігін суреттеудің халықтық формаларын қалыптастырған Көтеш ақын (1745—1818), мен Шал (Тілеуке) Құлекеұлы (1748—1819) өлеңдерінің бәрі де бізге ешбір шындық құбылыстардың шырқын бұзғандай ерсі болып көрінбейді, онда ақиқат өмірде мүлдем жоқ, ежелгі аңыз-ертегілерден ауысқан, қиялдан туған немесе түбі ескі діни ұғымдармен жалғасып жататын сөз, образ, бейнелер де жоқтың қасы. Демек, бұл тұста қазақ поэзиясы өмірдің сан алуан көріністерін көшпелі тіршіліктің өзіндегідей нақты формаларда көрсете бастады. Бұл - әдебиеттегі нағыз ілгерілеу бағытының көрінісі, яғни өмірді бейнелеудің көркемдік әдісі есебінде реализмнің тууындағы алғы шарттардың бірі болды.

Реалистік әдебиетке қажет нәрсе - нақты тарихи қоғамдық орта мен оның жемісі - адам баласының арасындағы себеп-байланысты табу-ақындар поэзиясында көрініс бере бастайды: «Ел жұртын қорғайлап, өлімге бас байлап» жүрген ерлер, көрші елдермен алыс-беріс жасап, жауласпай тату өмір сүруді аңсайтын қазақ шаруалары, «өзін-өзі зор тұтып, басқаларды қор тұтқан» мырзабайлар, қалмаққа қарсы жорыққа қатысып, сол жорықтарды жырлаған ақындардың өз бейнесі, қазақтың ержүрек батырлары т. б. қазақ қоғамының әлеуметтік-тарихи ортасына лайық бейнелер болумен қатар, жалпы адамзат баласының бәріне де ортақ кейіпкер есебінде қабылдады.

Ақындар шығармашылығында қазақ халқының тұтас бейнесі барлық жағынан өте сүйкімді сипатта суреттеледі. Көрнекті ғалым Ә. Марғұлан XVIII ғасырда жасаған ақын, импровизатор Тәтіқараның «өлеңдері мен жырларынан тек ауыз әдебиетінің ерекшеліктері емес жазба әдебиетке тән сипаттар да бар» екенін дәл танып, тап басып көрсете білген [4.32-39]. XVIII ғасырдағы реалистік поэзияның негізі - нақты өмір болды да, адам тіршілігін өмірдегі нақты күйінде бейнеледі. Осыдан барып, қазақ поэзиясының өзіне тән кейбір ерекшеліктері айқындалады. Сырт қарағанның өзінде Ақтанберді, Көтеш, Тәтіқара, Үмбетей, Шал сияқты ақындардың шығармаларындағы кейіпкерлердің халі ел қорғау жолында ерлік көрсеткен, аңдыған жауға қарсы аттанған эпостардағы батырлар тағдырынан әлдеқайда өмір шындығына жуық және қазақ шаруаларының тұрмыс-тіршілігін көп жағдайда негізгі тақырып етіп жырлайды.

XVIII ғасырдағы қазақ ақындарының ақындық «мені» әрекетке толы, еліне, дос-жарандарына жан аямай ізгілік көрсеткен, айтар сөзге келгенде тайсалмайтын батыл, ер азамат. Мысалы, Есет Қараұлының өзінен соңғы Махамбетпен үндесе, әуендесе келетін бірер шумақ өлеңін оқып көрелік:

Мен, мен едім, мен едім,
Қатарға салсаң қайыспас.
Қас қара нар мен едім,
Шабуыл салса шаршамас.
Шыны тұлпар мен едім,
Қасарысып келгенде.
Қап түбіне симаған,
Қара болат мен едім...

Мұндағы ақындық «меннің» мәні зор. Сөз асылын тере білген жалынды ақын өзін ержүрек санайтын әрбір азаматтың бойындағы ел үшін жанын қиюға даяр тұратын елдік, ерлік қасиеттерін өзінің «мені» арқылы өмір шындығына дәл келетін сөз образдарымен меңзейді.

Есет ақын өз жайын баяндап, өз бейнесін суреттеген осы өлеңінде халық әдебиетінде мол орын алған дәстүрді - ақындардың өзін, өз басын ұтымды, айшықты теңеу, бейнелі сөздерді көп пайдалана отырып, жарқын сипаттайтын дәстүрін қызықты да шебер пайдаланады, бұл дәстүрге мейлінше реалистік астар беріп, өз соқпағын салады.

Су шашырап, жел тимес,
Аударылмас қара кеме мен едім.
Тегеурінім теріс біткен,
Тепсем жілік сындырған,
Қыран бүркіт мен едім, -

Бұл үзіндіден жалпыға түсінікті байырғы тұспал образдармен ақын өз бейнесін, өжет те өткір мінез бітімін тікелей, дәл көрсететін нақтылы, айқын сипаттамалар орынды ұштасып жатқанын көреміз. Ақын өзінің қайсар, берік шымырлығын алып кемемен салыстырып айтқанда, не өзін тегеурінді қыран бүркітке теңегенде осындай халық ұғымына сіңіскен тұспалдық бейнелерді шебер қолданады, бұл - белгілі әдеби дәстүрді де жақсы танытады. Ал, «аударылмас қара кеме мен едім» дегенді алсақ, ақынның мұндағы сөз қолданысында сонылық сипат бар, өзіндік оқшау ерекшелігі соншалықты айқын сезіледі.

Шал ақын атанып кеткен Тілеуке Құлекеұлы өлеңдерінде адамға не қажет және ол қандай болуы керек деген мәселе өте талғампаздықпен, білгір айтылады.

«Кедейлік жабыстың ғой бала жаста,
Мені ұятты қылдың ғой қарындасқа.
Аш белімнен құшақтап айрылмадың,
Көз танысың жоқ па еді менен басқа» -

дегенде өзін әр кезде жерге қаратып кетіп жүрген кедейліктің әлеуметтік-таптық сыр-сипатын ашқысы келеді. Бірақ Шал өлеңдерін оқығанда, оның адамгершілік идеяны кетеріп, әділдікті, ізгілікті жақтаған ойларынан көбінесе қоғамдағы дәулет теңсіздігін сезіп, білген нышан да байқалады. Тіпті Құлекеұлының шығармаларына молдаларды, діни салт-сананы сынау сарыны да бар.

Меке менен Медина жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді ғой барған кісі.
Ата менен ананы құрметтесең,
Меке, болып табылар үйдің іші,—

дейді. Дін иелерін күнәдан арылтып, ұжмақтың төріне шығаратын Мекке мен Медина емес, жарлы-кедейлерге көмектесу, ата-ана, меймандосты құрметтей білу, адамшылық үшін іс қылып, адал өмір сүрген адамға үй-іші қызығынан артық Мекке жоқ деп ой түйеді [5.35]. Сөйтіп, XVIII ғасырдың Шал сынды ақындары Ислам дінінің адам жөніндегі қамқорлығына шек келтіре бастаған сыңай да танытады.

Қазақ еліне Ислам дінінің таралуымен байланысты діни алым-салықтардың түр-түрі көбейе бастайды. Ақын-жыраулар сіңірі шыққан кедейлер тобының атынан ханға айтқан өтінішін өлеңмен айтады.

Атақты ақын Жанкісі Жағалбайұлы (1750—1830) ханға дін басылардың халыққа істемеген қиянаты, көрсетпеген жәбірлігі калмағанын айтып былай дейді:

Ассалаумағалаейкум!
Алдияр тақсыр ханымыз!
Алдыңа келді қарашың
Арызын қабыл алыңыз.
Өзіңіз қосқан зекетші,
Біздің — елде Жүзбай бар.
Және мұның жолдасы
Шоңмұрын деген молда бар.
«Келі түбі»— деп алады,
«Кеусенім»—деп алады.
«Құшыр-зекет»— деп алады,

«Пітір»— деп тағы алады.
«Отыра — зекет»— деп алады,
«Құшақ — зекет» деп алады.
«Пидиясы» және бар,
Қырман түбі «ұшыр» деп,
Қырманнан қағып алады.
Бере-берсек молдаға,
Қапшықта неміз қалады.

Сөйтіп, ақын-жыраулар дін таратушы қожа-молдалардың осындай опасыздық істері мен жиіркенішті қылықтарын халық алдында батыл әшкерелеп, ешқандай именбестен ашық түрде беттеріне басады.

Бұлай болуының себебі, басқа халықтар жазушылары сияқты қазақ ақындарының да шығармашылық іс-әрекеттерінің негізі өмірдің өзінде жатыр. К.Маркстің айтуы бойынша, қоғам өзінің алдына пісіп жеткен, жүзеге асыруға болатын міндеттерді ғана қояды. Мұндай міндеттер әр түрлі тарихи жағдайларда түрліше қойылып, түрліше дәрежеде шешімін тауып отырады. Бірақ бұл мәселенің өзі ешқашан тиылып қалмайды [6.23]. Ақындар поэзиясы қоғамның алдына қойған көзқарастарын жүзеге асырудың ең мықты құралдарының бірі болды.

Ақындар поэзиясында халықтың феодалдық қанауға, жалпы езуге қарсы стихиялық наразылығының кезеңдерінен із қалдырған кейбір өлеңдерде қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелуді көрсететін мотивтер де кездеседі. Ол кездегі қазақ қоғамында көп кездесетін әлеуметтік теңсіздіктің ерекше көріністерінің бірі — бірқатар жақсы өлеңдердің мазмұнында аш-жалаңаш, кедей-кепшіктердің тұрмыс жағдайының реалистік қалыпта жақсы сипатталуы. Бұған Қобылан Бәрібайұлының (1760- 1840) «Заман» атты өлеңі жақсы дәлел.

Қайғысы тар заманның өзінен зор,
Бұл күнде пенде бар ма кедейден қор.
Жаз ішіп, күз кигені, қысында жоқ,
Қоршап тұр кедейлерді жоқшылық тор.
Бар болсаң, құдайеке көрмейісің,
Кедейге бір жақсылық бермейісің.
Өмірін михнатпен өткізгенді,
Тағы да о дүниеде тергейісің [2.23].

Бұл өлеңде хандар мен феодалдар билеген тар заманның жоқ-жұқалар мен кедей-кепшіктерге баса-көктеп озбырлық жасайтындығы, қанаушы таптың кедейлерді тырп еткізбей отырып, сүліктей соратындығы, олардың қоғам ішіндегі орны тым төмен, өзінше ой ойлап, пікір айтуға правосы жоқ екендігі тамаша бейнеленген. «Бар болсаң, құдайеке көрмейісің» деген жолды құдайға сиынғандық деп түсінбеу керек, мұнда мысқыл, кекесін ой жатқанын өлеңнің «Тағы да ол дүниеде тергейісің» деген бір жолы айқындай, дәлелдей түседі.

Әрине, ақынның қазақ қоғамындағы әлеуметтік қайшылықты тап күресінің қайшылықтары есебінде түсінуі оның өмір жайындағы білімінің тереңдігіне байланысты ғана емес, ол сонымен бірге, қоғамдағы таптық қатынастар мен қайшылықтың даму дәрежесі мен көріну айқындығына байланысты, XVIII ғасырдағы қазақтың феодалдық қоғамында ғасырлар бойы қорланып келе жатқан әлеуметтік тарихи тәжірибе негізінде, соған сүйене отырып, ақындар қарапайым кедей-кепшіктер жайында әлеуметтік санада берік орын тепкен әр түрлі бұлдыр, күңгірт қиялдардың сырын ашуға әрекеттенеді. Әрине, қоғамдық ортаны суреттеуде, көбіне-көп қоғам мен адам өмірінің даму тарихын XVIII ғасыр ақындары XIX ғасырдың реалист ақындарындай біршама терең түсіну дәрежесіне көтеріле алмады. Патшалық отарлау саясатының езгісі күшейіп, Исатай - Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі жақындаған сайын ақындар поэзиясындағы реалистік сарын - қазақ халқы душар болған әлеуметтік жағдайды айқынырақ игере бастады [7.66]. Сондықтан Шал, Көтеш, Қобылан сынды ақындардың жоғарыда талданған өлеңдері көркемдік-әлеуметтік мәні

жағынан реалистік жолдағы ізденістердің айтарлықтай табыстарына жатады. «Осы арқылы жыраулық не акындық поэзия Абай негізін қалаған жаңа мазмұнды жазба әдебиеттің туып өркен жаюына өзіндік үлес қосты» десек, асыра айтқандық болмайды.

Арғы-бергі жыраулар мен XVIII ғасырдан басталатын акындық өнердің асыл қазынасын түйіндесек, халық өмірінің шежіресі іспетті заман талабына орай туған лебіздері мен мінездері әр басқа сөз зергерлерінің әлеуметтік ой-пікірлері, тарихи болжамдары XVIII ғасырда қазақ елінің Ресейге өз еркімен қосылуының, соған байланысты туған қазақ халқының өміріндегі сан-алуан өзгерістердің нәтижесі екендігі айдан анық. Тек XVIII ғасырдың орта кезінен, қазақ жерінің едәуір бөлігі Ресейге қосылған кезден бастап қазақ еліне Ресейдің саяси, мәдени, экономикалық әсер-ықпалының күшейе түскенін XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қоғамдық-әлеуметтік, әдеби қозғалыстың жалпы даму нышандарынан да айқын сезінуге болады.

1. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Оқу кітабы, Алматы, 1933ж.
2. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті, Алматы, 1983ж..
3. Бұл жолдар Керей Қожаберген жыраудікі болып та көрсетіледі. Ы.Алтынсарин, қырғыз (қазақ) хрестоматиясы, 1879ж.
4. Марғұлан Ә. Қазақ эпосының өзіндік сипаты мен оның тарихқа қатынасы // Известия Каз филиал АН СССР, 1946г..
5. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1985ж.
6. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің дәуірлеу мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиетінің мәселелері, Алматы, 1941ж.
7. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері, Алматы, 1958ж..

Аннотация. В этой статье говорится об особенностях творчества казахских поэтов XV-XIII в. и о рождении нового жанра в казахской литературе. Также, даются сведения об основных идеях акынов древней литературы.

Annotation. The given article depicts the peculiarities of creative works of Kazakh poets who lived in XV-XVIII Centuries, it shows the appearance of genre of songs in Kazakh literature. Besides, the scientific work deals with the main idea of Kazakh khannate epoch poets.

Г.Н.Әбілдаева, Г.С.Башанова

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ

ӘОЖ: 811.111

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің болашағы - жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге шетел тілі «ағылшын тілінде» еркін сөйлеп, өз елін, халқын, мәдениетін шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болып шығуы керек деген еді.

Компьютерлік телекоммуникациялар бүгінгі қоғамда үлкен қолданысқа ие. Мәселен бизнесте, ақпараттық құралдарда, ғылым мен білімде.

Қазіргі заман мұғалімі тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи-танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси-экономикалық білімді және ақпараттық-

коммуникациялық білімді және ақпараттық-коммуникациялық технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық құзырлы маман болу керек.

Шет тілді оқытудағы негізгі мақсат – шет тілді коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру. Шет тілі – қазіргі заманның талабына сай, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдениет дамуының қайнар көзі. Қазір шет тілін оқыту әдістемесінің деңгейі жоғары. Тілді оқытуда интерактивтік тәсіл, ойындар, екеуаралық пікірталастар, сонымен бірге ақпараттық технология, интернет, компьютер қолданылуда.

Оқытудың ақпараттық технологиясы – бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видеоқұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер).

Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек.

Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – «оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады.

XXI ғасыр оқыту үдерісіне компьютерлік технологияны пайдаланумен қатар елде болып жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да заңды үрдістегі өзгерістер білім жүйесіне сол өзгерістер негізінде дамытуды талап етіп отыр. Атап айтқанда, виртуалды кеңістік - аутентті виртуалды интерактивті тілдік орта болып табылады. Интернетке ену аталған компетенцияны дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатын болғандықтан, осы білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық қолдаумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шын мәнінде бәрі керісінше, оқытудың ақпараттық технологияларының бағдарламалық құралдары және білім технологияларының өздері ақпараттық білім ортасына – ақпараттық білім жүйесінен бөлінген жүйешелер түрінде қосылады.

Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Білімгерді ынталандыру үшін қандай әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн?

Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану басты талап. Мәселе технологияларды кеңінен пайдалану емес, мәселе - тұлғаны нәтижеге бағыттай білім беруде. Қазақ әдебиетінің классигі, ұлы ағамыз Абай Құнанбайұлы: «Шәкірттерің жақсы оқу үшін, оның оқуға деген ынтасы және қызығушылығы зор болу керек», - деген. Расында да, тек жігерлі, әр нәрсені үнемі білгісі келген, табандылығын, шыдамдылығын көрсеткен адам ғана мақсатына жетеді.

Ағылшын тілін оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан-жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Осындай жаңа жолдардың біріне ақпараттық оқыту жүйесіндегі компьютерлік бағдарламалардың түрлері арқылы тіл үйретуді жатқызуға болады.

Мысалы, лексиканы меңгерту үшін микрофонмен жұмыс істеу тиімді. Сөздер мен сөз тіркестері тыңдалғаннан кейін, білімгер оны қайталайды. Бұдан соң диктордың сөзді айту, яғни дыбыстау ерекшелігін тыңдай отырып, жеткіліксіз жақтарын аңғарып, білімгер оны түзетуге мүмкіндік алады.

Білімгерлердің сөйлеу тілін дамытуда диалогтың да берері мол. Диалог – сөйлесудің ең негізгі түрі болып саналады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас амандасудан басталады. Мұғалім сабаққа кіргеннен оқушылармен диалогта болады. Оқушыларға белгілі бір

тақырыпта тапсырмалар беру арқылы сұхбаттар құрылады. Диалогтік сөйлесуді естіп-тыңдаумен біртұтас та, жекелей де пайдалануға болады. Мақсатты ұйымдастырылған жағдаяттар арқылы ауызекі сөйлесуге үйрету - оқушыларды қызықтырады. Диалогтік сөйлеу коммуникативтік оқытудың негізгі ұстанымына сәйкес келеді.

Коммуникативтіліктің жауап алынған жағдайда ғана жүзеге асуы оның ұстанымы болып есептеледі. Ауызекі сөйлесу – жауаптасу арқылы жүзеге асады, ал жауаптасуға дейінгі дайындық кезеңдері былайша сараланады:

I кезең: диалогпен танысу;

II кезең: диалогті жаттау;

III кезең: диалогті қойылымға айналдыру, яғни сөйлесім іс-әрекетін қойылым іс-әрекетімен ұштастыру.

Жазуды оқыту жұмысы сауатты жазу дағдыларымен, есте сақтау қабілеттерін дамытады, әрі пернетақтаны меңгеруге септігін тигізеді. Тыңдау, сауатты жазу, әріптерді теру секілді үш іс-әрекетті бір уақытта біріктіреді.

Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық-грамматикалық дайындық деңгейіне сүйенеді. Белсенді сөйлеу әрекетін ұйымдастыруда ауызекі жауаптасу мен мәтін бойынша жұмыс негізгі құрал болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық оқу құралдары (компьютер, аудио-визуалды құралдар) бойынша да білімгерлер белсенді коммуникацияға түсе алады.

Ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыруда сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылуын, сөйлем құрастыруды, тұрақты сөз тіркестерін қолдануды, сұрақ қоюдың барлық түрлерін үйрену тиімді. білімгерлердің сөйлеу дағдылары ауызекі сөйлеу жүйесінен, сұраққа қысқа да толық жауап қарастыра алуынан, оқығандарын ауызша да, жазбаша да мазмұндап беретіндей дағды-машықтарынан, шығарма, хат жазу дағдыларынан құралады. Ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тәжірибелік мақсат қойылады, оған білімгерлердің сөздік қорларын байыту, сауатты жазуға үйрету, сөйлесуге, көргендерін, естігендерін әңгімелеп беруге үйрету қажет. Ал бұл іс-әрекеттерді сауатты да дұрыс жүзеге асыру үшін грамматикалық жұмыс жүргізілуі керек.

Компьютерлік оқыту бағдарламаларының қай қайсы болмасын өз мазмұнынан грамматикалық жұмыс жүргізуді тыс қалдырмайды, белгілі бір грамматикалық құрылымның жұмыстарын қамтиды.

Ақпараттық–коммуникациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

1.Мультимедиялық мүмкіндіктерді қолдау (музыкалық немесе дикторлық дайындау, анимация бейнеклиптер, слайд–шоу).

2.Жүйенің басқару құрылымы – оқытушы өз ойын, көзқарасын, өз кезегіндегі материалдық ұсынылымын, әртүрлі аудиторияға бір ғана оқу мәлеметтерін ұсынуға мүмкіндік алды .

3.Білімді бақылау арқылы нәтиже алу, бағалау.

Ақпараттық технологияны шетел тілі сабақтарында пайдалану нәтижесінде төмендегідей жетістіктерге қол жеткіземіз.

1.Сөзжұмбақ, кестелерді құру үшін дербес компьютерді қолдану арқылы грамматикалық және лексикалық оқу материалдарын өңдеу;

2. Ағылшын тіліндегі сөздерді сауатты жазу мен көркемдеп безендіруді үйретеді.

3.Дербес компьютерді пайдалану арқылы оқушылардың өзіндік және жұмыс жасауды игеру мен білім алуды кеңейту;

4.Интернет желісін пайдалану арқылы оқушылар электрондық пошта арқылы оқушылар хат-хабарлама алмасу, өзінің ойын еркін жеткізу.

Компьютердің білім беру құралы ретінде кең таралуының негізгі алғы шарттарын ғалымдар төмендегідей саралайды:

1.Компьютер шексіз ақпарат әлемінде еруге және ақпаратты жүйелі түрде талдап, сараптауға мүмкіндік береді. Ақпаратты алудағы жоғары жылдамдық адамның ақпараттық мәдениетінің үнемі өсуіне жағдай жасайды;

2.Компьютер адамның зерттеу-танымдық әрекетінің әмбебап құралы ретінде ерекшелінеді;

3.Өзге құралдардан компьютердің ерекшелігі – оның қатысымдық құрал бола білуі. Яғни, білімгер, ол арқылы қатысымның барлық түрлерін жүзеге асыра алады. Бұл – мәтіндерді оқу, сұхбат жасау, жазу, тыңдау әрекеттері. Тіл үйренуде бұл мүмкіншіліктер ең маңызды болмақ;

4.Құрал білімгерлерге өз әрекеттерінің нәтижесін айқын көрсете алады. Білім алуда дұрыс шешім жасай білуге деген білімгерлердің өзіндік тәсілін, стратегиясын қалыптастырады;

5.Компьютердің көмегімен жаттығулардың кешенді түрлерін аз уақытта орындау мүмкіншілігі туындайды.

Сонымен қатар білімгерлер интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады, оқу белсенділігі артады.

Қорыта келгенде ағылшын тілі сабағында ақпараттық-коммуникативтік технологияны пайдалану заман талабы. Жаңа замандағы - Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамында оқу процесіне жаңа ақпараттық технологиялардың енгізілуі келешекте компьютер заманы болатынының шындық екеніне көз жеткізеді.

«Нашар ұстаз - шындықты қайталайды, жақсы ұстаз - сол шындықты іздеп табуға үйретеді» деп ұлы ойшыл А. Дистерверг айтқандай, ұстаз еңбегінің қыр-сыры мол, қиын да жауапты. Болашақта өз білімін үздіксіз көтеріп, үнемі ізденіс үстінде болатын ұстаздардың қатарынан табылармыз деген үміттеміз.

1.ҚР Білім заңы. А. 2007

2.Амандықова Г.Н.,Мұхтарова Ш.Е. Шет тілін оқыту әдістемесі.- Астана, 2007

3.Жұмабаев М.Педагогика.Алматы, Рауан, 1993.

А.Б.Ботамқұлова

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУ МҮМКІНДІКТЕРІН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ІЗДЕНІСТЕРІНЕН

ӘОЖ 372.148

А 90

Әлемде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, жаһандану процесі қазіргі білімге құштар жастарға арнап ағылшын тілін және басқа да халықаралық тілдерді оқыту және танымал ету үшін алуан түрлі оқу-әдістемелік өнімдерді бүкіл әлемге таратуда. Аудио және бейне материалдарға көпшіліктің қолдары жетерлік, ал интернет сайттарының өзі көз сүріндірерлік екені белгілі. Бүкіл медиа (радио, телевизия, интернет, газет-журналдар және т.б.) тіл үйретуге жұмылдырылған. Сан салалы білім беруге арналған теле және радио арналары тағы бар. Қазақстандағы жағдай осы процесті игеру жолында аласапыран.

Қазіргі кезде тіл үйрету саласында жаңа ақпараттық және қатысымдық технологияларды қолдану қажеттігі бүкіл әлемнің білім беру жүйесінде өзекті мәселелердің бірі. Осыны ескере отырып, ЮНЕСКО-ның 1998 жылғы «Оқытушылар мен оқыту ісі шапшаң өзгермелі әлемде» атты баяндамасында және ЮНЕСКО-ның 2005 жылғы «Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар оқытушыларды даярлау ісінде» тақырыбындағы баяндамасында дәстүрлі білім беру үрдісіне ақпараттық және қатысымдық технологияларды енгізудің мақсаттары мен оның салдары талданған [4, 20].

Жаңа технологиялардың пайда болуымен тілдерді оқыту әдістемесіндегі оқытушының ролі басым дәстүрлі дәрістік бағыттан білім алушыға бағытталған интерактивті оқыту

ортасын жасау қажеттігі туды делінген. (UNESCO. Teachers and Teaching in a Changing World. 4 p.19–20)

«Жаһандық біліктілік қоғамы» делінген баяндамада келесі ерекшеліктерімен сипатталады:

- әлемдік қоғамдастық туғызған білім мөлшері әр 2-3 жыл сайын екі есе ұлғаяды;
- күн сайын әлемде 7000 ғылыми және техникалық мақалалар жарыққа шығады;
- жердің жасанды серіктері арқылы жеткізілетін ақпараттың екі апта ішіндегі мөлшері 19 миллион томды құрайды.

Индустриалды дамыған елдерде орта мектеп бітіретін оқушылар ата-әжелерінің өмір бойы алатын ақпаратын алып шығады деген түсінік бар.

Канада ұлттық мектептер кеңесі ассоциациясының жүргізген зерттеулерін алатын болсақ, келесі отыз жылдықта күтіліп отырған өзгерістер көлемі жағынан соңғы үш ғасырда болған өзгерістермен тең болады. [National School Board Association, 2002. Зр. 47]

Осы сияқты құжаттарды басшылыққа ала отырып, шет тілін, оның ішінде ағылшынды оқыту әдістемесінде ең алдымен, осы саладағы оқытушылардың медиа сауаттылығы мен медиа біліктілігін дамыту мәселесі қолға алуды қажет етіп тұрғаны өз өзінен белгілі.

Білім алушыларға бір факторды жақсы түсіну керек, ол – бір ғана медиамәтіннің медиа саласында сауаты жоқ адамнан гөрі, белсенді және медиа сауаттылығы бар адамға берері мол екенін түсіну. Сондықтан ағылшын тілі екінші немесе үшінші тіл ретінде оған қоса, оқытудың мультимедиа құралдардың тиімді қолдану әдістемелерін қалыптастыру мәселесі қазіргі таңда ағылшын тілін оқыту мүмкіндіктерін жалпы модернизациялауға апаратын бірден бір жол екендігін білу және басшылыққа алу жайы білім алушының ұстанымы болуы тиіс.

Адам баласы қашанда жаңа технологиялар диапазонын өздері мен дүниеден алған сезімдік әсерлері арасындағы дәнекер ретінде пайдаланып келгені белгілі. Статистиканың құрғақ сандары мен зерттеулердің нәтижесі сананың эмоционалды механизмдеріне тиіспейді. Ал біздің ішкі санамыз эмоционалды еместің бәрін маңызды емес деп білетіні белгілі болды.

Жазу, баспасөз, электронды пошта, радио, телевизия мен компьютер күнделікті өмірде қатысымды жақсартуға және тілдік қатысымның төрт психологиялық әрекеттерін (тындау, оқу, сөйлесу, жазу) дамытуда көмекші болып табылатыны да аян.

Ағылшын тілін екінші, үшінші тіл ретінде және шетел тілі ретінде оқыту әдістемесіндегі негізгі бағыт, ол - интерактивтілік. Бұл біздің қарым-қатынастар орнату мен оларды қолдау үшін қолданатын тіліміз. Бұл әдетте, мазмұны хабардан тұратын іскерлік тілмен салыстырғанда, мақсатқа жету тілі болып табылады. Өзара қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін сөз сөйлеуші интерактивті стратегияларды қолданады.

Сонымен, шет тілін білу, оның ішінде ағылшын тілі - әлемдік жаңалықтарға атсалысуға дайындалу үшін немесе жалпы өз білімі-танымдық деңгейін көтеру үшін және т.б. толып жатқан мәдени-ғылыми мұқтаждықтар үшін болсын, мультимедиа материалдар арқылы алатын білім аса тиімді әрі нәтижелі меңгеру үшін аса қажет.

Мультимедиа форматындағы құралдар (аудио және бейнемәтіндер және т.с.с.) ерекше методологиялық үлгілерден және лингвистика мен әдістеме теорияларына сай тілді оқыту мақсаттарына байланысты сұрыпталып алынады. Қатысымдық біліктерді дамыту үшін сұрыпталып алынған материалдың мақсаттары анық болуы тиіс. Мультимедиалық оқытуда ақпарат өте көрнекті түрде ұсынылады. Лексиканың аудармасыз семантикасын, яғни табиғи, натуралды әдісті оп-оңай жүзеге асыруға мол мүмкіндік бар. Тағы бір маңызды құрал ол: Интерактивті тақта (IWB). Интерактивті тақта – бұл компьютер мен проекторға қосылған үлкен интерактивті кешен болып табылады. Оқытушы мен тіл үйренуші оқушы я студент материалды көрсету компьютер арқылы басқарылады. Мысалы, белгілі бір сөздің фонемалық символының айтылуын тексереді, аудармасыз сурет арқылы лексикалық қорды байыту жұмысын іске асыруға болады және тағы сол сияқты толып жатқан оң мақсаттарға қол жеткізуге болады.

Ағылшын тілін үйрену сабақтарында интерактивті тақтаны қолданудың артықшылықтары: сабақтағы уақыттың үнемделуі, сабақ материалының мейлінше тығыз ұсынылуы, аз уақытта көп ақпарат көзіне қол жеткізе білу және т.с.с.

Әр жаңа технологияның артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де болуы әбден заңды. Сондықтан интерактивті тақта қолданылып өтілетін сабақтарда көп жұмыс мұғалімге байланысты болғандықтан, жиі сынға ұшырауда. Демек, бұл да ғылыми-әдістемелік зерттеулерді қажет ететін тың бағыт.

Ағылшын тілін үйрену мүмкіндіктерінде өте маңызды бағыт: мультимедиялық презентациялар. Мультимедиа алуан түрлі ақпараттық объектілердің бірлігінен, мысалы, мәтін, графика, бейне (video) анимация және дыбыстан тұрады. Ағылшын тілінде презентациялар дайындағанда білім алушы жоспарлау, жобалау және мультимедиялық өнімді жасау үрдісінде жаңа білім мен білікке ие болады. Мультимедиялық презентациялардың кейбіреулері, мәселен, интернет сайт жасау, бейнефильмдер түсіру, фильмді монтаждау, гипермедиялық құрылымдар жасау, радио, телевизия бағдарламаларын қолдану, мультимедияны қолданып, презентациялар дайындау және тағы сол сияқты. Сөйтіп, трансляциялық оқытудан интерактивті оқытуға көшу мүмкіндігі өз-өзінен шешіледі деп ойлаймыз. Бірақ бұл ретте мотивацияның ролін де жоққа шығаруға болмайды. Сонымен қатар маңыздылығы артып келе жатқан әрекет түрі – ол қашықтықтан оқыту әдістемесі. Мысалы, қашықтықтан бірлескен жобалық жұмыс жасау әрекетін алуға болады. Оны ағылшынша «telecomputing» деп атайды. Бұл оқыту үлгісі дүниежүзілік өрмек арқылы бір оқу орны мен басқа бір оқу орнының оқу байланысын іске асыруға мүмкіндік беретін тәсіл. Осы жұмыстың нәтижесінде:

- пікір алмасу;
- тәжірибе алмасу;
- ақпарат алмасу;
- мәселелер шешу әдістерімен алмасу;

- жеке және бірлескен жобалар нәтижелерімен алмасу және тағы сол сияқты сан алуан амал-тәсілдерді жүзеге асыруға мүмкіндік бере алады. Әртүрлі қатысым құралдарын пайдалана отырып, білім алушы мен білім беруші сарапшылармен және өз қатарластарымен чат, электронды тақталар, электронды пошта араласа алады. Нақты реалды және виртуалды уақыт жағдайларында араласу қатысушыларға еш кедергісіз ақпарат алмасуға мүмкіндік береді. Әңгіме шегерілген уақытта да өтуі мүмкін. Ондай жағдайда ойланып-толғануға уақыт болады, уақыт айырмашылықтарын өтеуге де болады.

Ішкі сана сырттан келіп түскен ақпаратты эмоцияға айналдырады. Осы «эмоциялық архивтің» негізінде аз ғана секундтің ішінде әрекет студенттің қарапайым да шұғыл шешімдерін интуитивті түрде береді.

Осы дана, тиімді сезімдер тілі жүйесіне біраз уақыт ғалымдар сенбей келді. Берлиндік ғалым, психолог Герд Гигеренцер осы жайында былай дейді: «Біздің миымыз ғасырлар бойғы эволюцияның нәтижесінде азғантай ғана ақпараттан шапшаң әрі дұрыс шешімдер шығаруға үйренген». Шешім қабылдау шет тілі әдістемесінде рольдік ойындар арқылы жүзеге асатын және тіл үйрену үрдісін белсендендіруші стратегия болып табылатынына тәжірибеде көз жеткізілді. [2, 96].

Выготскийдің теориясы бойынша, адамның үйреніп жүрген тілін дамыту үшін оны сол әлеуметтік ортаға орналастыру керек. [1, 1156]. Ал медиақұралдар тіл үйренушіні сол әлеуметтік және әдеби тілдік ортамен тиімді қамтамасыз ете алады деп есептейміз. Мультимедиа қорларды пайдаланып оқыту үрдісіне деген жаңа көзқарастардың теориялық негізін не құрайды:

- мәдени-әлеуметтік теория;
- оқу үрдісінің конструктивистік үлгілер теориясы;
- таным үрдістерінің жағдаяттық үлгілері;
- «таратылған сана-сезім» үлгісі (Salomon және басқалары, 1993);
- проблемалық бағытталған оқыту теориясы (ЮНЕСКО қабылдаған Вандербильт

университеті ұсынған «Сана мен технология» үлгісі);

- «шебер және шәкірт» үлгісі;
- танымдық икемділік теориясы;
- рефлексивті оқу;
- белсенді зерттей оқу және т.с.с.

шет /ағылшын/ тілін үйретуге арналған медиа құралдардың кемшілігі неде?

- Интерактивті тәртіпте бағдарламалауға болмайтын шынайы қатысымның болмауы;
- Электрондық қордың аздығы: алуан түрлілікке қол жеткізбегеніміз;
- Олардың ролінің қосымша құрал ретінде ғана болуы;
- Сапасының сын көтермейтіндігі;
- Лексика-грамматикалық бағытта болуы;
- Дизайнының кедейлігі;
- Қашықтықтан оқыту жүйесінің қалыптаспауы;
- Мультимедиа құралдар жасау тәжірибесінің жоқтығы.

Медиа білімді тек қазіргі техникалық құралдарды (компьютер, Интернет, видео, DVD және т.б.) оқу үрдісінде қолдану деп қана түсінуге болмайды. Нағыз медиа біліктілік түрлі жанрлардағы медиа мәтіндерді сыни тұрғыдан талдай білмейінше мүмкін емес екенін ескеру жөн.

1.Выготский Л.С. Полное собрание сочинений. 1982, 1 т.

2.Евсеева Н.А. Язык и межкультурная коммуникация // Вестник МГУ. – 2000. - № 2.

3.Literary Studies: The State of the Art”. Hypermedia and Literary Studies.

4.UNESCO. Teachers and Teaching in a Changing World. p.

Аннотация. Проблемы модернизации возможности обучения английскому языку. В статье делается попытка представить потенциальные производные из использования интернета и мультимедиа применения как образовательных ресурсов или как дополнительную помощь в обучении, или как материал для самоподготовки в свете он-лайн деятельности которая позволяет нам автономно сконструировать значение и играть более активную роль в их учебном процессе.

Annotation. Problems of modernization opportunity of teaching of the English language. This Paper attempts to present the potential derived from the usage of Internet and multimedia applications as educational resources, either as additional teaching help or as self-access language material in the design of online activities which allow ours to construct meaning autonomously and play a more active role in their learning process.

Қ.Ш.Ибраймов

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМДАҒЫ ТІЛ, ТІЛДЕСІМ, ТІЛДЕСІМДІК ҚЫЗМЕТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

ӘОЖ 81.1 (574)

Әлем тіл білімі тарихында тілтанымдық ұғымдарының және олардың терминдерінің қалыптасуы бір кезде, бір жүйеде дүниеге келген жоқ. XIX ғасырдың соңғы ширегінде және XX ғасырдың бірінші ширегінде тіл білімінің екілік және үштік дихотомиясы пайда болды (тіл, тілдесім - тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет). Бұл ұғымдардың тілтаным ілімінде жүйелендірілуі XX ғасырда көп дискуссияланды, ақыры тіл туралы ғылымның негізгі ұғымдары болып анықталды. Тілдің осындай екілік және үштік дихотомиясы қазақ тіл танымының негізін қалаушы негізін салушы А.Байтұрсынов еңбектерінде орын алған

ба,алмаған ба? Орын алса, қай деңгейде? - деген сұрақ туады. Мәселе де, сұрақтарда күрделі болғандықтан біз осы мәселеге байланысты ғылыми ізденістер жүргізіп көрдік.

А.Байтұрсынов еңбектерінде (тіл құрал) тіл, сөйлеу және сөйлесу терминдері үш түрлі ұғымды білдірген [1,2]

1. Тіл - адамдардың бір-бірімен тілдесімдік қарым-қатынас жасайтын құралы.

2. Тіл - адамдарға білім беретін құрал. Тілдің объективтік табиғи болмыс ретінде бір түрлі күйде емес, екі түрлі күйде болатындығын Вильгельм фон Гумбольдт анықтады. Ол тіл біліміне екі ұғым және екі термин ендіріді – *ergon* (тілдің статикалық күйі), *energeia* (тілдің динамикалық күйі). Тілдің екі түрлі күйде өмір сүретінін И.Бодуэн де Куртенэ де, Ф.Ф.Фортунатов та, Л.В.Щерба да, т.б. айтқан. Бірақ Вильгельм фон Гумбольдт бірінші болды. Ол бұл пікірді айтты, бірақ оны теория деңгейіне, тілді зерттеудің принцип деңгейіне көтермеді. Бұл ұлы жұмысты Фердинанд де Соссюр жасады. Ол ұғымдарды толықтырды, анықтады: тіл - *langue*, тілдесім - *parole*, тілдесімдік қызмет - *langage*. Осы үш ұғымды тіл зерттеудің негізгі принциптері ретінде қалыптастырды. Фердинанд де Соссюрден кейін бұл ұғымдардың интерпретациялары болды. Мысалы, Л.В. Щербаның интерпретациясы: тіл – тілдесім - тілдесім материалы. Бірақ бұлар кейін пайда болды.

3. Тіл - адамдардың білім алу құралы.

Яғни, А.Байтұрсынов тілді «... адамның адамдық белгісінің зоры,жұмсайтын құралының бірі...» деп түсінген [1,144]. Тіл ұғымын осылай түсіну қазіргі жалпы тіл біліміндегі түсінумен тең.

Сөйлеу терминін А.Байтұрсынов бір ойды мазмұндайтын бірнеше сөйлем деп анықтаған. А.Байтұрсынов сөйлеу терминін бұлай түсінуі, ең алдымен, қазіргі тіл біліміндегі абзац, күрделі синтаксистік бөлшек (сложное синтаксическое целое) түсініктеріне сай (яғни мәтіннің бірнеше фразалардан құрастырылған бөлшегі), содан соң сөйлесу, яғни тілдесім (речь) ұғымына өте жақын (бірақ толық сай емес).

Сөйлесу терминін А.Байтұрсынов қазіргі тіл білімінде сөйлесу (речь) терминінің мағынасына толық сәйкес қолданған сияқты [3]. Бұл жағдай А.Байтұрсыновтың тілші ретінде тіл және тілдесім дихотомиясын айырмаса да айыру жолына жетіп қалғанының дәлелі және қазіргі қазақ тіл біліміндегі сөйлеу, сөйлесу (речь общение) терминдері мағыналарының А.Байтұрсыновтың осы терминге берген мағыналарына толық сай емес екендігін дәлелдейді. Осы мәселені кеңірек талқылап көрсек. Тілдің объективтік табиғи болмыс ретінде бір түрлі күйде емес, екі түрлі күйде болатындығын Вильгельм фон Гумбольдт анықтады. Ол тіл біліміне екі ұғым және екі термин ендіріді – *ergon* (тілдің статикалық күйі), *energeia* (тілдің динамикалық күйі). Тілдің екі түрлі күйде өмір сүретінін И.Бодуэн де Куртенэ де, Ф.Ф.Фортунатов та, Л.В.Щерба да, т.б айтқан. Бірақ Вильгельм фон Гумбольдт бірінші болды. Ол бұл пікірді айтты, бірақ оны теория деңгейіне, тілді зерттеудің принцип деңгейіне көтермеді. Бұл ұлы жұмысты Фердинанд де Соссюр жасады. Ол ұғымдарды толықтырды, анықтады: тіл – *langue*, тілдесім- *parole*, тілдесімдік – *langage*. Осы үш ұғымды тіл зерттеудің негізгі болған барлық интерпретациялардың негізінде дихотомия-тіл және тілдесім жатты (яғни тілдің екі түрлі күйде өмір сүруі, себебі, тіл - болмыс құбылысы.).

А.Байтұрсынов та тілдік дихотомия (тіл - сөйлеу) мен трихотомияны (тіл - сөйлеу-сөйлесу) қолданған. Бірақ Ахаңның үштігінің ұғымдық жағы Ф.де Соссюрдің үштігінің мағынасымен тең емес. Тіл ұғымы бірдей. Ал Ахаң айтқан сөйлесу ұғымы Ф. де Соссюр айтқан *parole* (речь)ұғымы мен речевая деятельность - *language* ұғымына өте жақын,себебі Ахаң сөйлеудің жазбаша және ауызша түрлері бар дейді(яғни тілдесім түрлерін анықтай бастаған). Сөйлеу терминінің мағынасы А.Байтұрсынов концепциясын да *речь* ұғымын қамтымайды, себебі, абзац, күрделі синтаксистік бөлшек мағыналарында қолданылған. Сонымен А.Байтұрсынов еңбектерінде тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет ұғымдары айқын байқалады, яғни А.Байтұрсынов XX ғасырдың басында қазақ тіл білімінде, жалпы түркі тіл білімінде тілдің бір күйде емес, екі түрлі күйде өмір сүретінін ашуға жақын болған, яғни тіл-тілдесім – тілдесімдік қызмет ғылыми ұғымдарын анықтау әрекетін жасаған. Осындай

ізденістерді соныға жеткізбесе де А.Байтұрсыновтың ғылыми мұрасының маңызы төмендемейді. Себебі, Ахаң тілдің болмыс құбылысы екендігін биік деңгейде игерген. Сондықтан тіл бір түрлі күйде емес екі түрлі күйде болатындығын қазақ тілін зерттеуге арналған еңбектерінде ендірген. Яғни XX ғасырдың басында А.Байтұрсынов – қазақ және жалпы түркі тіл білімінде тілдің дихотомиялық және трихотомиялық ұғымдарын ашуға өте жақын тұрған ғалым.

А.Байтұрсыновтың осы саладағы ізденістерінің бітпегендігі, принцип, теория деңгейіне көтерілмегендігі – заман ғылымының ерекшелігінде. Осы күрделі лингвистикалық мәселе қазіргі қазақ тіл танымында ұғым ретінде де термин ретінде де қалыптасқан. Бірақ соған қарамастан, біздің ойымызша, осы мәселенің әлі толық шешімін таппаған жағдайы бар.

Қазіргі қазақ тіл білімінде *langage* (речь) ұғымын сөйлеу терминімен атайды. Сөйлеу сөзінің мағынасы - ауызша тілдесу (айтылым), яғни бұл терминнің шығу тегі тілдесімнің басқа түрлерінің ұғымдарын қамтымайды (жазбаша тілдесу (жазылым), оқу арқылы тілдесу (оқылым), тыңдау арқылы тілдесу (тыңдалым)). Сонымен қатар бұл термин бір топ ғалымдар айтып жүрген тілдесімнің тағы екі түрінің мағынасын да қамтымайды (іштей тілдесу (внутренняя речь), аударма тілдесу (перевод)). Біздің ойымызша, *langage* (речь) ұғымын қазақ тіл білімінде тілдесім деп атау керек, себебі, бұл термин ұғымды толық қамтиды.

Тілдесім түрлерінің (виды речевой деятельности) атауларын (терминдерін) қазақ тіл білімінде жасаған ғалым - Ф. Оразбаева (Іштей тілдесім мен аударма тілдесімнен басқа түрлерінің атауларын). Ал осы екі ұғымды тілдесім (Ф. Оразбаева бойынша сөйлеу) түрлері ретінде атамайды.

4. Ф.Оразбаева тілдесім терминін де қолданады, бірақ *language* (речь) ұғымында емес, оның қолдануында тілдесім термині лингвистикалық аспектен тыс шығып кетеді де өмірлік тәжірибе жинау аспекті де біліреді (яғни экстралингвистиканы да).

langage (речевая деятельность) тілдесім ұғымын атауда қазіргі қазақ тіл білімінде бір ойлылық жоқ. Мысалы, көп тілшілер осы ұғымды атау үшін сөйлеу әрекеті терминін қолданады, «Тіл білімі сөздігі» лұғатында сөйлеу іс әрекеті термині қолданылады. (Ф. Оразбаева сөйлесім әрекеті терминін қолданады).

Біздің ойымызша *parole* (речь) ұғымын сөйлеу термині емес, тілдесім термині толық қамтитын болған соң, *langage* (речевая деятельность) ұғымын да тілдесімдік қызмет (тілдесімдік әрекет) терминімен маркерлеген жөн. Тілдесім (речь), тілдесімдік қызмет (речевая деятельность) соңғы ұғымның түрлерінің атаулары – сөйлесім (айтылым) жазылым, оқылым, тыңдалым). Қазақ тіл білімінде бұл терминдер бүгін де жиі қолданылмайды, бірақ қолданыс процесі басталды.

Жоғарыда көрсетілген кейбір нақсыздықтардың негізгі себебі орыс тілінде жарияланған терминологиялық сөздіктердегі лингвоұғымдық статьяларды бұлжытпай қазақ тіліне аудару салуда.

Біз ұсынған тілдесім тілдесімдік қызмет (тілдесім әрекет) терминдерінің екіншісі бір түрлі болмай тұр. Қазақ тіл білімінің келешегінде осы синонимиялық терминдердің (тілдесімдік қызмет, тілдесімдік әрекет) қайсысы доминанта болуы шешілер. Бірақ әлем тіл білімі тарихында бір ұғымды екі, үш,... терминмен атау кездеседі. Мысалы орыс тіл білімінде дыбыс ұғымын екі терминмен атайды - звук, фон; дыбыстау мүшелері ұғымын төрт терминмен атайды - органы речи, речевой аппарат, артикуляционный аппарат артикуляционная база қазақ тіл білімінде сөз мағынасын өзгертетін дыбысты (фонеманы) бес терминмен атайды - фонема, сингармофонема, сингармема, сингрема, үндеспе.

Қазіргі қазақ тіл танымындағы тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет ұғымдарының қалыптасуы, терминдендірілуі яғни жан-жақты зерттелуі Вильгельм фон Гумбольдт, Фердинанд де Соссюр, Л.В.Щерба, ...еңбектері әсерінің салдары. Осы қатарға біз А.Байтұрсыновтың есімін де жазуымыз керек, себебі, тілдің екілік үштік дихотомиясы әлем тіл танымында әлі қалыптаспаған кездің өзінде, Ахаң қазақ тілі материалы негізінде ғылыми ізденістер жасап, сол ұғымдарды, я сол ұғымдармен тектес ұғымдарды олардың терминдерін қазақ тіл танымына қазақ тіліне оқыту әдістемесіне енгізді.

1. Байтұрсынов А. Тіл құрал
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы; Ана тілі, 1992ж.
3. Байтұрсынов А. Тіл жұмсар. Сөйлеу оқу жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы таныстыратын 1-ші кітап.

Қ.Ш.Ибраимов

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТӨЛ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ӘОЖ 81.1 (574)

Қазіргі қазақ тілі фонетикасының «типтік оқу бағдарламасында пәннің бағдарламасы қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен фонетикалық заңдылықтары туралы теориялық білімді жүйелі әрі сапалы меңгертуге негіз болады» делінген. [1] Бағдарлама негізі дұрыс жақта.

1-шіден, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі;

2-шіден, фонетикалық заңдылықтар - деп көрсеткенмен пәннің мақсатында басқаша айтылған: «Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы» пәнінің мақсаты-сауатты жазу мен дұрыс сөйлеу заңдылықтарының негізінде студенттерге тілдің дыбыстық жүйесінен, дауысты, дауыссыз дыбыстардан, қазақ тілінің дыбыстық құрамы мен ерекшеліктерінен, үндестік заңынан, орфоэпия мен орфографиядан, сонымен қатар қазақ тілінің фонетикалық даму заңдылықтары туралы теориялық тұрғыдан жүйелі білім беру» - деп мақсатын айқындаған. Осы мақсатты бірнеше теориялық қателіктер жіберген. Олардың негізгілері:

1. Маханбет Жүсіпұлының «Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы» еңбегінде, [2,2] оның екінші тарауы «Сингармонизм - қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеу негізі» тақырыппен ашқан, бағдарламада сингармонизм ұғымы атауымен жоқ. Жүйе жоқ жерде нақты ілімде жоқ.

2. Қазақ тілі энциклопедиясында: «Фонетика (грек phonetikis - дыбыстық дауыстын) - тілдің дыбыстық жағын зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Фонетика дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) айтылым (акустикалық) және естілім (перцептикалық) белгілерін зерттейді» - деп [3,435] нақты көрсеткен. Ал бағдарламада мүлдем көрсетпеген, фонетикалық заңдылықтар деп орфография, орфоэпия, үндестік заңы т.б. алынған. Бұл дыбыс жүйесін бұзу деп ойлаймыз, оны Әлімхан Жүнісбектің «Қазақ фонетикасы» еңбегіндегі. «Қазақ фонетикасында қалыптасқан ұғымдар мен атаулар жүйесіне көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Себебі, осы күнгі ұғым-атаулар, дәстүрлі үнді-еуропа тілтанымына байланып қалғанда, көбінесе қазақ тіл табиғатты не жансақ, не жартылай түсіндіріліп жатады» - деген (4.15) тұжырымы дәлел.

Қазіргі қазақ тілі дыбыс жүйесінің табиғатын қазақ (түркі) тіл танымына негіз ақиқат дыбыс құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың түмкіндігі туды. Ол үшін төл құбылыстардың мәні мен табиғи қалпын анықтап алуымыз керек. Төл құбылыстың негізі - фонология. Қазақ тілі энциклопедиясында: «Фонология (грек phone - дыбыс, logos - сөз, ілім) - тілдің дыбыс құбылысы мен ондағы дыбыстардың қызметін зерттейтін тіл білімінің саласы» - деген [3,436] анықтамадан көруге болады.

Қазақ тілінің табиғаты бұрын дәстүрлі үнді-еуропа тілтанымына байланып жансақ немесе жартыкеш түсіндіріліп келеді.

Сөз құрамындағы дауысты, дауыссыз дыбыстарды ұйыстырып, бас-аяғын бір бүтін сөз етіп тұратын лингвистикалық құбылыс болады. Ондай құбылыс барлық тілге бірдей ортақ болмайды, бір не туыстас тілдер тобына ғана тән болады. Ә. Жүнісбектің «Қазақ фонетикасы» еңбегінде: «Әлем тілдерінің әзірге белгілі үш туыс тобы бар. Олар – үнді-

еуропа, тайланд-қытай және орал-алтай тілдері. Оларды топтастырудың жіктеуші белгілері ретінде кейде сөз просодикасын, кейде морфологиялық құрылым желісін алып отырады. Сөз просодикасын (сөз құрауыш) алатын болса, онда: екпін, буын және сингармонизмге сүйенеді, морфологиялық құрылымына қарайтын болса, онда қопарылмалы (флексив), жағдай (изолетив) және жалғалмалы (агглютинатив) сипатына сүйенеді»- деп [4,18], көрсетеді.

Қазақ (түркі) тіліне тән мұндай құбылыс-үндесім (сингармонизм) құбылысы немесе үндесім заңы (сингармонизм заңы).

Үндесім заңы дыбыстарды алдымен буынға біріктіреді (егер сөз бір буынды болса), содан соң буындарды сөзге біріктіреді (егер сөз екі не көп буынды болса).

Үндесім құбылысы төрт әуездік (жуан, жіңішке, еріндік,езулік) араласымынан пайда болады. Араласым төртке жіктеледі.Олар:

- 1.Жуан- еріндік-езулік;
- 2.Жуан-езулік;
- 3.Жіңішке-еріндік-езулік;
- 4.Жіңішке-еулік.

Қазақ сөздері осы төрт әуездің бірімен айтылады.

Буын не сөз құрамындағы дыбыстардың (дауыстылар мен дауыссыздардың) бір әуезбен айтылуын үндесім құбылысы дейді.

Дәстүрлі қазақ фонетикасы дауысты дыбыстарды үндесім (фонология) тұрғысынан, ал дауыссыздарды «әліпби-дыбыс» (бей үндесім) тұрғысынан қарастырып келеді. Сөйтіп, қазақ дыбыстарының жартысы бір қисынмен, екінші жартысы бір қисынмен түсіндіріледі.

Адамзат тілі - дыбыстық тіл. Осы дыбыстық тілдесімдегі объектісі - тіл дыбыстары. Қазақ тілі тілтананымының басты мақсаты - тіл дыбыстарының табиғатын ашу.

Тіл дыбысы дегеніміз фоноциялық ауа мен сөйлеу мүшелерінің соқтығысынан пайда болған үн. Сөйлеу мүшелері барлық ұлттарға ортақ болғанымен (биологиялық тұрғыдан), әр тілдің өзіне ғана тән сөйлеу мүшелернің дыбыс жасауға топтала қатысуы әр тілде түрлі болады. Дыбыстық жасалым қорының нүктелері болады. Қазақ тілінде 9 жасалым нүкте бар. Әр дыбыстың жасалуына кемі үш жасалым нүктесі қатысады. Нүктелердің аралысымынан қазақ тіл дыбыстары түгел тізіліп шығады.

Қазақ тіліндегі дыбыстардың саны шектеулі болғанымен, олардың жасалым варианттары көп. Дыбыс пен дыбыс арасындағы ортақ және айырым белгілерінің басын ашып алу керек. Дыбыстардың ақиқат белгілері мен көмескі белгілерінің түрлері ажыратылады, осыдан барып, дыбыстардың ортақ, айырым, көмескі белгілілерінің жүйесі шығады.

Дыбыстардың нақты санын анықтау үшін сөйлеу мүшелерінің қозғалысының әр түлі араласымын есептеп шығару керек. Дыбыстық үйлесім (ассимилятив) және үндесім (сингармонизм) варианттарын тауып, оларды сипаттап шығу және күрделі талдау жүргізу қажет.

Фонетикада дыбыстық жасалым, айтылым, естілім, ол фонологияда дыбыстардың үндесім сипаты анықталады, сондықтан оларды араластырмау және шатастырмау керек.

Сөзді табиғи есту үшін дыбыс түрленімінің барлығын сақтап сөйлеу (дыбыстық сөз бен сөз тіркесіндегі орны, көрші дыбыс әсері, логика-экспрессив үстемелер және әуен) керек.

Дыбыстардың көмескі белгілері дыбыс пен дыбыс, буын мен буын, сөз бен сөз, сөйлем мен сөйлем арасындағы дәнекер байланыс жасап, сөздің табиғи үлгісін жасап, сөздің табиғи үлгісін, яғни айтылымын сақтау қызметін атқарады.

Үндесім құбылысының орны ерекше.Үндесім адам тілі шыға қалыптасқандықтан, ол жеке дыбыстардың үндесім белгілерін аңғара бермейді.Үндесім варианттары көмескі белгі қатарына жатады. Дыбыстар негізгі (ақиқат) және үстеме (көмескі) жасалымнан тұрады.

Қазақ тілінің фонетикасына арналған зерттеу баршылық. Дәстүрлі фонетикамызда фонетикалық және фонологиялық талдау сипаттамалар жіктелмей, дербес сала ретінде сараланбай, араласып кеткен еді. Тіпті типтік бағдарламада қазақ тілі фонетикасы мен

фонологияның объектілері оқытудан көрінбей, жалпы фонетика мәселелері ғана жарты-жартылай, жүйесіз оқытылып жүр.

Ал, қазір қазақ фонетикасында алғаш рет қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі жеке-жеке, талданып отыр. Оған ғылыми еңбек жазылып, монографиялар басылып, ғылыми-теориялық негізі қаланып отыр. Негізгілерін атап өтсек, бірі – «Қазақ грамматикасы» - сипаттамалы және нормативті грамматика [5] мен Әлімхан Жүнісбековтың «Қазақ фонетикасы» еңбектерін [4] жатқызуға болады. Бұл еңбектерде қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі:

1. Дыбыстық жасалымы (артикуляциясы), яғни дыбыс жасалуы;
2. Дыбыс айтылымы (акустикасы), яғни дыбыс айтылуы;
3. Дыбыс естілімі (перцепциясы), яғни есітілуі, бұлардың әр қайсысының өзіне тән ұғымдары мен атаулары бар. Бұл – фонетикалық талдаудың жолы;
4. Дыбыс үндесімі (сингармонизм), яғни дыбыстардың үндесімі. Дыбыстарды үндесім заңы тұрғысынан талдап, сингармонизм, яғни үндесім заңына лайық фонологиялық талдау жасау фонологиясы өз алдына дербес сала ретінде қаралады.

Қазіргі қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі төл құбылыстардың мынандай танымдық ерекшеліктері бар:

1. Әлем тілдері жіктелімі тұрғысынан:
  - а) географиялық жағынан: орталық-батыс Азия құрлығынан таралған;
  - ә) ұлы туыстық жағынан: орал-алтай бірлестігінен құралған;
  - б) орта туыстық жағынан: түркілік негізгі тіл;
  - е) кіші туыстық жағынан: қазақ тілі жүйесі;
  - г) морфологиялық жағынан: жалғамалы тілдік құрылым;
  - д) просодиялық жағынан: үндесімді;
  - ж) құрылымдық жағынан: көп әуенді;
  - з) бөлшекті жағынан: сингемдик;
  - и) түрленім жағынан – аллосингемдік.

Бұдан шығатын қорытынды, қазақ тіліне тән сөз мағынасын өзгертетін немесе түрлендіретін дыбыс бөлшек сингема, ал түрлендіретін аллосингема болып табылады. Бұл әлемдік фонологиялық құбылыстың негізгі ерекшелігі болып табылады. Орыс тілінде фонема-аллофонема, қытай тілінде тонема-аллотон болады.

2. Жалпы фонетикалық жақтан. Жалпы фонетика екіге бөлінеді:

1. Қалыпты (синхрон) фонетика;
2. Тарихи (диохрон) фонетика.

Жалпы фонетиканың басты салалары іштей тағы жіктеледі. Бұл жерде тарихи фонетика сол күйінде қалады. Ал синхронды фонетика просодология, сегменталогия және интология болып тарамдалады. Қазақ тілінің төл құбылысы осы жалпы фонетикалық құбылысты толығымен игереді.

3. Просодиялық бірліктер жүйесі тұрғысынан. Жалпы фонетикада кіші тіл бірліктерінің басын құрап, көлемді бірліктер құрастыратын лингвистикалық құбылысты (заңдылықты) просодика немесе сөзтаным деп аталады. Ол:

- А) дыбыстардан буын құраса - буын просодикасы;
- Ә) буындардан сөз құраса - сөз просодикасы;
- Б) сөздерден сөйлем құраса - сөйлем просодикасы болады.

Мұнда тек сөз просодикасы - тілдік құбылыстың негізі болады. Өйткені тілдік дыбыстың жүйесінің құбылысы (фонология) сөз просодикасынан ғана танылады. Бірақ лингвистикалық сөздіктерде просодика, акцентология, сөз екпінін зерттейтін фонетика саласы дейді. Ал тон мен сингармонизм шеттен тыс қалады. Тағы бір мәселе акцент (екпін), тон, сингармонизм жүйесі нақтыланбай, тіл білімінде жеке-жеке құбылыс ретінде қарастырады. Ә.Жүнісбековтың ұстанымы «акустология, тонология, сингармонологияның басын біріктіретін атау просодология болу керек» - деген [4,28] ғылыми тұжырымына біз толығымен келісеміз. Яғни сөзтаным жеке бір құбылыс екені даусыз.

4.Сегментология (дыбыстаным) жайынан. Жалпы фонетикалық анықтамада «фонология - фонема жайлы ғылым» - дегенді айтады. Ал тонема, сингема жайлы ғылым айтылмайды. Дегенмен:

1.Фонеманы зерттейтін ғылым – фонемология;

2.Тонеманы зерттейтін ғылым – тонемология;

3.Сингеманы зерттейтін ғылым - сингемология атауларын ғылымда дыбысты зерттейтін фонемологияны аналогия жаймен тонемология және сингемология деп қарастыруға болады. Осы дыбыстанымдық бірліктердің жүйесін Ә.Жүнісбеков «сегментология» деп атауды [4.30] ұсынады. Дыбыстанымның ең кіші бөліктері болғандықтан солай атаған жөн деп ойлаймыз.

5. Әуентаным (интология) деңгейінен:

Қазақ мәтінінің әуені күрделі фонетикалық құрылым болып табылады. Оның құрамы:

1. Қарапайым қатысымдық әуенмен;

2. Үстеме әуен, бірліктерінен тұрады

Қатысым әуен сөйлемнің өне бойына тән болса, үстеме әуен сол сөйлемнің белгілі бір бөлшегіне ғана тән.

Қорыта келгенде, қазақ тіліне тән үндесім құбылысы: сингема, аллосингема, синхромды фонетика, проседология, сигментология, интология сияқты тілтанымдық ұғымдармен атаулардан құралады. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі жайлы қазір ғылыми еңбектер жазылып, толығымен танылуда. Біз осы ұғымдарды жай сипаттамасын беріп отырмыз.

1.Қазіргі қазақ тілі фонетикасы типтік оқу бағдарламасы/ ҚР-ның Білім және ғылым Министірлігінің №283 бұйрығымен шыққан.-Алматы. 2006жыл.

2.Жүсіп ұлы. М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы.-Алматы. Ғылым. 1998-215 бет.

3.Қазақ тілі энциклопедиясы.-Алматы. 1998. - 482 бет.

4.Жүнісбек. А Қазақ фонетикасы. Алматы, 2009. -308 бет.

5.Қазақ грамматикасы: сипаттамалы және нормативті грамматика.-Астана 2002. -784 бет

Қ.Ш.Ибраймов

ЛИНГВОМИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМ НЕГІЗДЕРІ

ӘОЖ 81.1 (574)

Қазіргі кезде ойлау жүйесінің аясы ұлғайып, ауқымдалып, ғылымды, қоғамды, адам өзін дұрыс бейнелеу белесіне жетуге мүмкіншілігі бар. Оның басты бағыты – зерттейтін объектісі осы заманнан шығып, өткенді, қазіргіні, келешекті жүйелі түрде ақыл-ой өрісінен, елегінен өткізіп, сол арқылы өз бойындағы жаңаша ойлау мәнерін, өрнегін таразылау, сақтау және жаңарту.

Философ ғалым Аманжол Қасабектің «Тарихи философиялық таным: Оқу құралы» атты еңбегінде (Алматы, ҚазГЗУ, 2002) «Философия тарихын зерттеген еңбектер ерте заманнан белгілі. Небір ғұлама ойшылдардың шығармашылық мұралары олардың философияға қосқан үлестері, көтерген өзекті мәселелері туралы кезінде әр елдің, әр заманның тарихшылары айқындап кеткен тұжырымдар, ақыл мен сезімге, даналық пен түсінікке негізделген идеялар баршылық. Оларда қоғамдық сананың ерекше түрі ретіндегі философияның пайда болуының алғышарттары мифологияның, дінтанудың, халықтардың қарапайым санасының, алғашқы ғылыми ойлардың тигізген әсерлері толыққанды да жан-жақты сипатталған».(1,5) - дейді. Өйткені философия тарихы мен философия пәндері тіл білімінің философиялық–методологиялық мәселелерін жаңаша көзқарасын қарауға, бақылауға мүмкіндік береді.

Қазіргі тіл туралы ғылымның алғы шарттары мен бағыттарын ғылыми танымның жалпы методологиялық ізденістері мен сәйкес байланыстыра зерттеу негіз болады.

Философия - біртұтас көзқарастарды қалыптастыруға бағытталған ғылым жүйесі. Философия – адамзат дамуының қайнарынан бастау алатын ғылым. Философия бүкіл әлемді, оның басты салалары: табиғат, қоғам, адам санасын тұтас құбылыс ретінде алып, оның жалпы заңдылықтарын ашады, объективті шындық жөніндегі белгілі қағидалар жүйесін қалыптастырады.

Осы философияның алғышарттарының бірі – мифология туралы, яғни лингвомифологиялық таным негіздері жайында талдау жасамақпыз.

Балкенже Ақбердиеваның «Когнитивтік лингвистика: Оқу құралы» еңбегінде (2) мифология, миф, мифтік таным мәселелері сипатталады. Солардың ішінде ерекше көңіл аударатыны мыналар:

Бірінші, «... мифология – адам мен табиғат туралы ғылымның қай-қайсының да күрделі негіздерінің бірі. Миф туралы ілімнің философия, психология, лингвистика, әдебиеттану, археология, антропология, өнертану, теология, логика т.б. толып жатқан ғылымдармен тоғысып, шектесіп жататындығы да содан болса керек» (2,7) – деп, мифологияны әр түрлі ғылымдармен байланыстырады. Оның да себебі бар, өйткені адам санасының алғы негіздері, алғаш сананың қалыптасып, дүниетаным орныға бастауы, алғаш адам қасиеттері шындықпен болашақ арасындағы ұғымдары жатқаны негіз бола алады.

Екінші, «Демек, миф - байырғы адамдардың күнделікті тұрмысы мен өнер тәжірибесінен туған таным-түсінігі, өмір салты, ішкі сезім-түйсігінің нәтижесінде қалыптасқан ойлау жүйесі. Ғылымда қалыптасқан осы тұжырымға негіз беретін – тілімізде сақталып, мифтік мазмұн арқылы этнос болмысын танытатын тілдік деректер, мифтік сюжеттер» - деген [2,7] ой тұжырымдайды. Бұдан шығатын қорытынды:

- 1) миф - таным(түсінік);
- 2) миф - өмір салты;
- 3) миф - ішкі сезім (түйсік);
- 4) миф - ойлау жүйесі.

Тағы бір түйетін ой, мифтік ұғымның қалыптасуы, көрінісі мыналардан шығатынын айтады:

- 1) мифтік мазмұннан;
- 2) этностық тілдік деректерден;
- 3) мифтік сюжеттен.

Үшінші, «Осы уақытқа шейін қазақ филологиясында мифтің табиғатына әдебиеттену тұрғысынан ғана назар аударып, мифология шеңберінде ғана қарастырылып келгені белгілі. Ал қазіргі кезеңдегі жалпы тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде тілдің танымдық тегіне ерекше мән беріліп зерттеле бастауы тіл мен танымның, тіл мен ойлаудың ең байырғы формасының бірі – мифтік танымды .... зерттеуді қажет етеді» - дейді [2,7]. Мұнда ой – мән зерттеушінің ғылыми сарыны, мифологияны әдебиеттанудан бастауы дұрыс та шығар, дегенмен «ғылымды – шындық» десек философиядан бастағаны табиғи болар еді, мифологияның методологиялық негізіне мән бермегені байқалады. Мифтік танымның көзі ғұлама ойшылдардың (философтардың тұжырым, ақыл мен сезім, даналық пен түсінік) санаткерлік түсінікке негізделген идеяларында жатыр. Таным ғылыми және ғылыми емес болып екіге бөлінетініне мән бермей, таным мазмұнына бой алдырған секілді. Дегенмен мифтік танымның лингвистикалық қалпына назар аудара білген. Олар:

- а) тіл мен таным;
- ә) тіл мен ойлау.

Мифтік танымның «тіл – таным - ойлау» триадасын жобалай біліп, мифтік-танымның тілтанымда ерекше орын алатынына көңіл аударған.

Төртінші, «Өйткені тілде өмір шындығы, адамның өзін айнала қоршаған дүние туралы сан ғасырлар бойындағы таным-түсінігі, бай тәжірибесі жинақталған. Ал, олай болса, оның мифтік-танымдық негіздерін зерттеудің де маңызы өте зор. Себебі мифтік-танымды құрылым ретінде қарастырып, оның логиканың құрылысын, филологиялық мазмұнын,

психологиялық мәнін, психофизиологиялық табиғатын, поэтикалық өрілуін т.б. жақтарының тұтасып келіп, тілде сабақтасқан көрінісін кешенді түрде зерттегенде ғана тіл мен танымның байланысы айқындалмақ [2,7] . Мұнда зерттеуші «Тіл - өмір», «адам - дүние», «таным - түсінік» триадасын ала отырып, «адам - тарих» байланысын алғанда мифтік таным табиғаты ашылатынын, маңызды болатынын пайымдайды. Мифтік танымның құрылымын:

- 1-ші, логикалық құрылымнан;
- 2-ші, философиялық мазмұннан;
- 3-ші, психологиялық мәннен;
- 4-ші, психологиялық табиғаттан;
- 5-ші, поэтикалық өрілуден, - тұрып, кешенді зерттеуді, тіл мен

таным байланысы айқындалатынына мән береді. Біздің пайымдауымызша, ғылым, табиғат, қоғам, адам т.б. бәріде таным тәсілі, амалы. Олай болса, мифтік танымда таным категориясының бір формасы. Миф – таным бола алмайды. Адамның дүниетанымы ескіні анықтай түсіп, объективтік дүниенің бұрын белгісіз болып келген жаңа жақтарын ашудың үздіксіз процесі болып табылады. Сондықтан миф – таным мәнінің синонимі бола алмайды. Ғылыми таным (білім) түрі – таным процесінің ең дамыған түрі. Миф – таным болу үшін өзіне тән ұғым, терминологиялық наменклатурасы болу керек. Мифтік таным – таным процесінің дамудағы өзегі болып табылады.

Зерттеушінің мифологияны когнитивті лингвистикаға жатқызуы ғылыми қателік. «Когнитивті лингвистика» ұғымдарында «миф» деген ұғым тең. Мифологияны когнитивтік жағынан ғана зерттеуге болады. Мифология – когнитивті лингвистиканың құрамдас саласы емес. Мифтік таным – лингвомифологияның зерттеу нысаны болып табылады.

Өзі мифтік танымның құрылымы филологиялық мазмұннан тұратынын атап көрсеткендей, когнитивті лингвистика мифтегі танымның бір құрамдас зерттеу көзі, тек өзі емес. Когнитивті лингвистиканың құрамына зерттеу объектісіне жатпайды. Тіл білімінің зерттеу объектісі – лингвомифологиялық таным негіздері.

Алмасбек Мәуленовтың «Қазіргі прозадағы мифтік–аңыздық қолданыс» атты монографиясында «Қазіргі таңда әлем әдебиетіндегі мифтік шығармашылық (мифотворчество) жаңа бір тың бағытта, соны бір рухани серпіліс қуатымен дамып, көркем шығарманың стильдік ерекшелігін, сюжеттердің құрылымдық мәнін, оның идеялық, эмоционалдық, эстетикалық әсерін терең де айшықты суреттеуге ықпал етіп отыр» - деп [3], «миф - аңыз» деген ұғымды алады, мифтік таным негізіне мифтік шығармашылықты қолданады, мифтік таным құрылымына:

- а) көркем шығарманың стильдік ерекшелігін;
- ә) сюжеттердің құрылымдық мәнін, алады да оның құрамына: 1) идеялық;
- 2) эмоционалдық; 3) эстетикалық әсерін қосады.

Миф ұғымын ашуда «Адамзаттың ерте кезеңнен–ақ рухани қазынасы болған мифтер мен аңыздар – бүгінгі күннің ғылыми жетістіктері мен айнала қоршаған әлемді танып түйсінудегі жинақталған тәжірибелерінен туындаған түсінік» - деген [3,3] анықтама беріп, бірде «миф - аңыз» деп бір ұғымды алса, екіншісінде «мифтер мен аңыздар» - деп екі ұғымда алады, үшіншісінде «миф – ғылыми жетістіктер» деген ой айтады, төртіншісінде «әлемді танып түйсінуді» дегенді қосады, қорытындысында «миф – түсінік» деп, қорытады.

Сонымен бірге: «Аңыздар мен мифтерді көркем әдебиетте әдеби тәсіл ретінде қолдану ХХ ғасырдың 70–80 жылдарынан бастап кеңінен өрістеп дамыды» деп [3,4] , миф - әдеби тәсіл екендігін көрсетеді.

Ал «Сонымен бірге аңыздың басқа жанрлары: миф, хикая, ... хикаят, күй аңыздары сияқты түрлері көркем шығармашылықта еркін қолданысқа түсе бастады» - деп [3,5], мифті аңыз түріне жатқызады.

Дәл осы бетте: Сондықтан да аңыздық прозаның үлгілері: аңыз, миф, хикая, әпсана – хикаят, тарихи шежіре, күй аңыздары т.б. шығарманың әлеуметтік–философиялық танымын тереңдетіп, көркемдік әдеби жүйенің жаңа тәсілдерінің қалыптасуына тигізген игі ықпалын байқаймыз. Сол кезеңдегі көркем прозадағы тың серпіліс, сапалық деңгей, көркемдік

биіктіктің қайсыбір қырлары осы аңыздар мен мифтік сарындардан бастау алатындығымен дараланады – дейді [3,5].

1. Мифті – аңыздық прозаның түріне жатқызады.
2. Мифті – көркемдік әдеби жүйенің жаңа тәсілі – деп қарайды.
3. Мифті – көркем прозаның бастауына жатқызады.

М.Мәуленовтың монографиясында «миф» туралы ұғымдар бір жүйесін таппаған.

Тіл білімінде кең тараған көзқарастарда – тілді тіл білімінің пәні ретінде мамандар қалыптастырады, лингвистердің бөліп қарастыратын единицалары тор конвенционалдық (шартты келісілген) сипат алады, - деп көрсетеді. Тіл ерекше феномен ретінде адамның танымы мен ойлауының жемісі болып табылады, тіл объективті түрде өмір сүреді, сондықтан да интеллектуалдық қызметтің нәтижесі тіл арқылы көрініс табады.

Тілдің объективтілік /субъективтілік жағының, яғни тіл нысанының шешілуінен, ғылыми білімнің ақиқаттылығының методологиялық мәселесі ғана емес, сонымен қатар тілдің жалпы заңдылықтарының даму сипаты мен оның қызметі, тілдің онтологиялық қасиетінің табиғат дамуының, адамзат қоғамының, таным мен ойлау процестерінің жалпы заңдылықтарына қатысты мәселесімен де тікелей байланысты.

Ұлттық дүниетаным тілдің терең құрылымдарынан, оның бай сөздік қорынан, лексикасынан көрініс табуы заңды.

Бүгін біз қарастырып отырған – лингвомифологиялық таным негіздері, тілді тек ойды жай білдіруші құрал ғана емес, ойды құрастырушы, өз бойына сіңірген ұлттық рухты жеткізуші құбылыс ретінде тіл мен миф, таным мен миф, ойлау мен миф контекстінде қарастырылып, қазақ тілі деректерінің негізінде дәлелденді.

Лингвомифологиялық таным мынандай мифологиялық танымдық ұғымдар мен терминдерден тұрады:

- мифтік сана	- мифологиялық дүниетаным
- мифтік таным	- миф феномені
- мифология	- миф мәселесі
- мифтік мазмұн	- жалпы миф
- мифтік сюжет	- мифтік кейіпкер
- тіл мен миф	- мифтік құндылықтар
- таным мен миф	- мифологиялық жүйе
- ойлау мен миф	- мифологиялық сөздіктер
- мифологиялық код	- миф-ғылым
- мифологиялық төркін	- ғаламның мифтік бейнесі
- мифтік дүниетаным	- мифтік бейне
- мифологиялық болжам	- мифтік дәуір
- арғы қазақ мифологиясы	- мифолог – ғалым
- мифтік архетип	- аламның мифологиялық қабаттары
- мифологиялық ойлау	- мифологиялық түсінік
- мифологиялық ойлау	- ғаламның мифтік моделі
- мифологиялық таным	- мифтік мотив
- мифтік шығармашылық	- мифологиялық жүйе
- көне үндіевропа мифологиясы	- мифтік ұғым
- тотемдік мифология	- мифтік функция
- мифтік мән	- шаман мифі
- мифтік құрылымдық теориясы	- мифологемалар
- мифтік мұра	- мифтік-құрылымдық жүйе
- мифтік семантика	- дуалистік мифология
- мифтік образ	- мифологиялық символдар
- мифтік теория	- мифтік желі
- мифтік негіз	- мифтік жұп символдары
- мифтің символдық табиғаты	- түркі мифологиясы

- қазақ мифі
- мифтік архетиптік символдар
- әлемдік мифология
- көне түркі мифологиясы
- көшпенділер мифологиясы
- мифтік аңыз
- сақтардың мифологиясы

Жалпы тіл білімінде : Ғылым объектісі деп оның зерттейтін, қарастыратын мәселелерін айтады. Объектісіз ғылым болуы мүмкін емес. Лингвистиканың объектісі – адамдардың дыбыстық тілі» - деп [4,6] нақты көрсетілген. Сонда лингвомифологиялық мифологиялар, яғни мифологиялық танымнан туған ұғымдар мен терминдер, негізгі тілдік бірліктер. Таным мәселесі – философия мен когнитивтік лингвистиканың өзекті мәселелері.

Мақаламызды Балкенже Ақбердиеваның сөзімен қорытындыласақ: «Мифологиялық таным-түсініктерді сұрыптау және оны тілдік жағынан түсіндіру қазіргі кезеңде өте маңызды. Себебі тарихи - әлеуметтік тұрғыдан алғанда, тіл – мифологиялық дүниетанымның жинақталған бірден-бір көзі. Миф және тіл мәселесін тілдің пайда болуымен байланысты қарастыратын авторлардың бұл бағыттағы басты жетістігі – тілдің, оның құраушы элементі болып сөздің түп негізінде бейнелеу амалының жатқандығын, тап басып тануында деп білеміз. Сонымен, мифология – адамның өзін айнала қоршаған әлемге, бүкіл дүниеге деген қатынасы және оны танудың арханикалық формасы. Жоғарыда айтылған еңбектерде мифтің құрылымын анықтау, оның бір бүтін ретіндегі функционалдық бөліктерін тексеру – миф феноменін жан-жақты зерттеуде жаңа теориялық мүмкіндіктерге алып келді» - деген [2,25] қорытынды ойына қосыламыз.

- 1.Қасабек А. Тарихи философиялық таным. Оқу құралы. –Алматы, КазГЗУ, 2002,-263 б.
- 2.Ақбердиева Б. Когнитивті лингвистика. Оқу құралы. – Алматы, 2003-127б.
- 3.Мәуленов А. Қазіргі прозадағы мифтік-аңыздық қолданыс. –Алматы, 2008-181 б.
- 4.Жалпы тіл білімі. –Алматы. Мектеп, 1983-231б.

Э.С.Игілікова, А.Б.Абдикадирова

АЙМАУЫТҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА – ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ӘОЖ 801.25:801.55

Өткен ғасырдың 50-шы жылдарынан бастап М.Әуезов, М.Балақаев, Қ.Өмірәлиев еңбектерінен бастау алатын қазақ филологиясының стилистикасы, нақтыласақ, көркем әдебиет тілін зерттеудің бүгінгі таңда теориялық негізі қаланып, оның мазмұны, яғни зерттеу нысаны мен мақсат-міндеттері, ұстанымдары мен әдіс-тәсілдері айқындалған. Бұл орайда жекелеген ақын-жазушылардың әдеби тілге қосқан үлесін, сөз қолданудағы көркемдік, шеберлік қырларын, көркем шығарма тілін зерттеудің мәселерін қарастырған Е.Жанпейісов, Сыздықов, Қ.Кәрімов, Т.Қоңыров, Б.Хасанов, М.Серғалиев, Б.Шалабай, Х.Нұрмұқанов, М.Қожина және орыс тіл білімінің ғалымдары В.Виноградов, Т.Винокур т.б. зерттеулері қазақ көркем әдебиет стилистикасының ғылым саласы ретінде қалыптасуына өзіндік үлес қосқан еңбектер болып табылады. Сонымен бірге, жекелеген ақын-жазушылардың тілдік қолданыстарын зерттеуге арналған кандидаттық диссертация да аз емес олардың қатарына Ж.Аймауытұлы шығармаларына қатысты Қуантаевтың, А.Зейнуллинаның, А.Міралиеваның және Р.Досжанованың еңбектері де бар. Көркем туындының тілін лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз тілдің жеке бөліктерін /«единицаларын»/ түгендеп атау емес, сол бөліктердің, қолданыстағы көрінісін зерттеу болмақ. [17.5]

Көркем шығарма тілі - көркем композицияның элементі. Көркем шығарма стилі – қаламгердің мақсатты қолданған тілдік құралдар жүйесі. Ал олардың шығарма тақырыбы мен образдар құрылысына бағындырылатындығын ескерсек, дара стильдің қаншалықты күрделі құбылыс екендігін бағандаймыз. Көркем шығарма тілін зерттеуде негізінен екі нәрсе басты нысанаға ілінеді: біріншісі - әдеби тілдің даму барысындағы көркем туындының орны; екіншісі - жеке ақын-жазушылардың сөз мәнерін зерттеу. Осы бағыттарда жазылған О.Бүркітов, Ғ.Есенова, К.Еңсебаева, Сәрсекке және т.б. еңбектерін атауға болады. Стилистикаға қатысты еңбектерде мамандар көркем әдебиет стилистиканың поэтикалық тілді, ал сөз стилистикасы тіл элементтерінің жалпы халықтық қолданысты зерттейтіндігін айтады.

Тілдің қызмет ету сипатын академик В. Виноградов: қарым-қатынас қызметі, хабарлау қызметі, әсер ету қызметі деп үшке бөлінеді. Тілдің қолданыстағы бөлінісін күнделікті сөйлеу стилі /қарым-қатынас жасау қызметін атқарады/, іс-қағаздары стилі және ғылыми стиль /хабарлау қызметін атқарады/, публицистикалық және көркем-беллитристикалық стиль /ол әсер ету қызметін атқарады/ деп бөліп көрсетеді [8.558] Көркем әдебиет стиліне образдылық тән, әсер ету қызметін атқарады. Көркем шығармада қаламгер оқырманына шешімін таппаған мәселелерді ұсынып, ауызекі сөйлеу үлгілері, ғылыми стиль, жалпы барлық стиль түрлерінің мақсатты түрде қолданыла беретіндігінде.

Бұл жөнінде ғалымдар: «...көркем әдебиеттің стильдік ерекшеліктері жалпы халықтық тілде кездесетін фактілердің барлығын да керегінше қолдана беруден бас тартпайды. Сондықтан көркем әдебиет шығармаларда әдеби нормамен қатар ауызекі тіл элементтері де, диалектизмдер мен архаизмдер де, жаңа қолданыстар мен варваризмдер де кездесуі заңды», - деп тұжырымдайды [10.215]. Сондай-ақ көркем шығарма тілінің басқа стильдегі әдебиеттер тілінен ерекшелігі көркем әдебиетте барлық стильдік құбылысқа тән сөз үлгілері мен саяси терминдер – ғылыми атаулардың кездесетіндігінде екендігін айтады. Көркем әдебиет стиліне тән ерекшелік осы стильде орындалатын еңбектердің басты міндеті эстетикалық тәрбие беретіндігімен тығыз байланысты болып келетіндігінде екендігін көрсетеді. Яғни көркем шығармада «сөздің эстетикалық қуаты, сөздің бейнелілігі алғашқы орында» деп көрсетеді. [12.124]

Көркем шығарма тілін зерттеу – жазушының суреткерлік шеберлігін, эстетикалық мүмкіндігін қарастыру. Мұнда қаламгердің шығарманың поэтикалық деңгейіне сай тілдік құралдарға қаншалықты жүк арта алғандығы, сөз күдіретін қаншалықты танып, оның мүмкіндігін жарата білді деген мәселерге жауап ізделеді. Жазушының өзіндік қолтаңбасын айқындау - көркем дүние тілін танудың басты міндеті. Біздің мақсатымыз – қазақ прозасының көшбастары Ж.Аймауытұлының прозалық шығармалары негізінде оның сөз қолданысы, стилдік мақсатта қолданылған сөздерінің сипатын, көркем туынды жасауға қатысатын тілдік элементтердің пайдаға асырудағы суреткерлік ерекшелігін көрсету.

Ж.Аймауытұлының бай әдеби мұрасын саралап, зерттеулер жүргізу – бүгінгі филология ғылымының алдында тұрған кезек күттірмейтін міндеттердің бірі. Заман ағымына қарай тек 1988 жылдан, Ж.Аймауытұлы аталғаннан кейін ғана жазушы шығармашылығына қатысты жарияланымдар жарық көре бастады.

Ж.Аймауытұлының қоғамдық саяси қызметінен бастап, әр түрлі еңбектері бірнеше зерттеу жұмыстарына өзек болғандығы белгілі. Оның әдеби шығармашылығы жөнінде кезінде С.Садуақасұлы, М.Әуезов, Ғ.Тоғжанұлы, С.Мұқанов және т.б. пікір білдірсе, кейінгі тұста С.Қирабаев, Т.Қожекеев, Ш.Елеукенов, Б.Майтанов, Р.Тұрысбек, Д.Досжанов т.б. тарапынан қарастырылады. А.Қуантаев көрнекті қаламгердің публистикасын кандидаттық диссертация дәрежесінде зерттеді. Онда публистикалық, сондай-ақ көркем шығармаларын сюжеттік-композициялық тұрғыдан сөз болып, автордың образ жасаудағы, кейіпкер характерін ашудағы ерекшеліктері, монолог пейзаж, психологизм, эпитет, теңеу т.с.с. әдеби көркем құралдарды қолдану мүмкіндіктері талданады. [7.147]

Ж.Аймауытұлы өмірі мен шығармашылық қызметі жайлы жазылған монографиялық еңбектерінің бірі - зерттеуші ғалым Р.Тұрысбектің «Жүсіпбек» деген кітабы және докторлық

диссертациясы. [23] Бұл еңбегінде ғалым Ж.Аймауытұлы көркем туындылармен қатар педагогика саласындағы еңбектеріне қатысты талдаулар жасайды. Ал Т.Әбдіқадырова, Ж.Аймауытұлының психологиялық-педагогикалық еңбектерінің негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесіне тоқталады. [27]

Лингвистикалық тұрғыдан жазылған Г.Шоқымның ғылыми жұмысының негізгі нысаны Ж.Аймауытұлы романдарындағы қосунді сөздер, олардың қолданылу ерекшеліктері мен көркемдік стилистикасының қызметі болса [29], Р.Досжанова жазушы прозасындағы қайталаманың ерекшеліктеріне лексика-синтаксистік тұрғыдан талдау жасап, оның шығарма тілінің көркемділігіне тигізер әсерін қарастырады. [31]

Әр қаламгердің өзіне тән стилі, сөз саптау мәнері, ой-толғау әдістері болады. Қаламгер ойын белгілейтін қуатты құрал - тіл, шырайлы сөз. Осы шырайлы сөз - халықтың тіл байлығы. Әдебиеттің алыптары тілді пайдаланушы болып қалмай, тілдегі тарихи және жалпы халықтық құбылыстарды жақсы білгендіктен шығармаларында қолдана отырып, тілдің өзін ілгері дамытады. Ж.Аймауытұлының көркем туындылары жайында Р.Нұрғалиев былай деп жазады «Қазақ әдебиетінің реалистік роман принциптерін алғаш меңгерген Ж.Аймауытов прозадағы ырғақ, стиль, композиция, көркемдік құралдарға ерекше көңіл бөледі, әсіресе, халық тілінің сан алуан байлығын еркін қолдана отырып, Европа, орыс әдебиетіндегі бейне жасау, мінезді даралау, сезім бұрқағық ой-толғауларды көрсету дәстүрлерін еркін пайдаланады». [32.83]

Ж.Аймауытұлының шеберлігі – қарапайым сөздер мен өз ойын оқырманына бейнелі, айқын, мәнерлі етіп жеткізуінде. Ж.Аймауытұлының шығармалары мағынасы, көркемдігі, тілі жағынан жатық, қазақы ұғымға түсінікті болып келеді.

Көркем әдебиет қандай да бір әлеуметтік топтың қоғамдағы орнын, қарым-қатынасын даралап көрсетуде сол топтың тілдік қолданысына тән тілдік ерекшеліктер ерекше мәнге ие болады.

Мұндай тілдік ерекшеліктер көркем шығармада кейіпкер, тұтастай алғанда белгілі бір топтың әлеуметтік ерекшелігінен хабар беретін стильдік көрсеткіштер болып саналады. Көркем образ жасауда қажетті көптеген амал-тәсілдер қатарына үлкен маңызға ие нәрсе – кейіпкер тілі. Кейіпкер тілі арқылы өзінің болмыс-бітімі, білімі мен қабілетінен хабардар етіп, өз орнын айқындайды. Сол кейіпкер бейнесі артында тұрған әлеуметтік топтың келбетін танытады. Бұдан кейіпкер бейнесін сомдауда тілдік құралдардың қаншалықты маңызды екендігін, сондай-ақ тіл мен әдебиет арасындағы байланысты айқын аңғарамыз.

«Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық әдіс-тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі, көркем туынды /көркем текс/, даралық көркем стиль жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұнмен түр ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оның идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды. Бұдан талдаудың лингвистикалық принциптерімен әдіс-тәсілдерін әдебиеттану тұрғысынан талдаумен, соның ұғымдары, категорияларымен, принциптері және әдіс-тәсілдермен ұштастыру қажеттілігі туады» [14.17] Шығарма кейіпкерінің адами келбеті – образ жасауда ескерілетін маңызды жайт болуы тиіс. Өйткені көркем әдебиетте бұлардың /кейіпкер дүние танымы мен келбеті/ көруіне тілдік ерекшеліктердің қосар үлесі аз емес.

Көркем туынды – қоғамның айнасы. Қайталанбас портреттерін жасау үшін оған тән барлық белгіні, оның ішінде тілді ерекшеліктерді пайдалануға тырысады. Яғни ұлттық ерекшеліктен бастап, кәсібімен мекен еткен жеріне байланысты тілдік қолданыстар, сондай-ақ жас ерекшелігін, әлеуметтік сипатын танытатын білім деңгейіне қатысты сөз саптаудағы тілдік ерекшеліктерде назардан тыс қалмайды.

Кез-келген тілдік құрал шығарма тілінде орынсыз қолданылмайды. Ондағы күрделі синтаксистік құрылымдар, лексемалар, жеке дыбыстар, фразеологизмдер - бәрі де жазушы талғамымен көркемдік идеяға қызмет ететін тілдік құралдар болып табылады. Әр функционалды стильдің өзіндік мағынасы мен бояуы жағынан ажыратылмайтын стильдік қабаты болады. Дыбыстық қабаттан мәтінге дейінгі аралықтағы тілдік бірліктердің

стилистикалық қызметін талдау көркем шығарма тілінің өзіндік ұйысу ерекшеліктерін, олардың жасалу жолдарын көркем құралдардың лингвопоэтикалық қызметін анықтауға жағдай туғызады. Осы орайда Ж.Аймауытұлы шығармаларындағы қарапайым сөздер, диалектизмдер, этнографизмдер, кірме сөздер, фразеологизмдер және синонимдердің қолдану ерекшеліктерімен стильдік қызметтеріне талдау жасаудың қаншалықты маңызды екендігі аңғарылады.

Қаламгер өз шығармаларында жалпыхалықтық тілдің лексикалық байлығын шебер қолданған. Күнделікті қолданып жүрген сөздер арқылы шындықты дәл көрсетіп, айқында бейнелі, адамдардың ой сезіміне әсер ететін образдарды жасайды.

1. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. - Алматы, Қазақстан, 1965ж.
2. С.Исаев. Қанатты тіл. - Алматы, Санат, 1995ж.
3. Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. - Алматы, 1989ж.
4. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. - Алматы, 1999ж.
5. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. - Москва, 1959ж.
6. Виноградов В.В. Проблема автора и теория стилей. - Москва, Гослитиздат, 1961ж.

Ж.А.Илебаева

СЕРІК ТОМАНОВТЫҢ «ЖАСЫЛ» ЖЫРЛАРЫ ЖӨНІНДЕ

ӘОЖ 82 (091) (574)

И 11

Ел егемендігі өткенімізді өлшеп, келешегімізді керек ететін күнге де жеткізді. Бұл әсіресе, рухани байлығымызды түгендеуден көрінеді. Мұны тек ежелгі Тараздың көне атауы ғана емес, қазақ хандығының алтын ордасы, кешегі қалмақ шапқыншылығына қарсы ұйысқан елдің орталығына айналған Талас өңірінен шыққан ақындардың бай мұрасының зерттеу нысанына айнала бастағанынан анық бағамдауға болады.

Талас өңірінде қанмен келген қара өлеңге деген құмарлықты қасиетім деп ұғып, қазақ әдебиетіне өзіндік үні мен еңбегін қосқан ақын-жазушылар жетерлік. Мәселен: О.Иманәлиев, Б.Әбілдаұлы, Ж.Дәдебаев, М.Жолдасбеков, Ө.Жайлауов, Ж.Аманұлы, Ә.Асылбеков, К.Ахметова, С.Әбдірайымұлы, Е.Әлімжан, Р.Ниязбек т.б. Тұлғасы – Махамбеттің тұлғасындай, жыры – Махамбеттің қылышындай қынына сыймаған, үнінен заманының зары естіліп, ащысы сезілетін Талас тарланының бірі – Серік Жапарұлы Томанов.

1956 жылы наурыз айының төртінші жұлдызында Жамбыл облысы, Талас ауданы, С.Шәкіров атындағы ауылда дүние есігін ашқан. «1973 жылы Жданов атындағы орта мектепті бітіріп, 1988 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін сырттай оқып тәмамдады. 1982 жылы Талас аудандық «Ленин жолы» газетінде, 1989 жылы республикалық «Балдырған» журналында қызмет істеді», - деп көрсетілген «Қос ішек» кітабында [1.92]. «21 сәуір күні Қазақстан жазушылар одағының әдебиетшілер үйінде 1999 жылдың әдеби қорытындысы болып өтті. Жыл қорытысында поэзия жөніндегі баяндаманы ақын Ақұштап Бақтыгереева жасады» [2].

Мұнда ақын Ақұштап Бақтыгереева 2000 жылға дейінгі жарық көрген поэзиялық шығармаларға шолу жасай отырып былай дейді: «Бүгінгі таңның ащы шындығы мен ақын жүрегінің мұңын көбірек білсем деген адамға Серік Томановтың «М.Талант» фирмасы жақында шығарған «Адасып жүрген ақбөкен едім» атты жыр жинаған оқуды ұсынар едім» Көзі тірісінде жарық көрген жалғыз кітабы әдебиетші қауымды дүр сілкіндірмей қоймады. Себебі, Серік Томанов – ақ қағаздың алдында қара сиясы қолында болғанда алапат сезімдері мен жан сырын жасырып қала алмайтын. Ауласындағы талдың бір жапырағы құласа да ақын жаны егіле түсетін.

Серіктің адуынды ақын болуына әсер еткен әуелі - Алла болса, кейінгісі – ауылы дер едік. Ақынның ауылына деген махаббатын сөзбен суреттеуге болмас. Тіпті өлеңді оқып отырған оқырманның өзі сол ауылда туылып, өскісі келердей күй кешеді. Бір барып көру – арманыңа айналады. Ақынның суреттеуінше ауылға жолың түсіп бара қалсаң, «шымшықтар шулап» қуанғанынан, «қалың жыңғыл алдыңнан жүгіріп шығады», т.б. Мұндай ғажайыптар алдыңнан тізіле келгенде «шаршағаның ұмыт болады»... Енді сол ауылда туылып ақын болмай көріңіз! Серік ақынның «Біздің ауыл» өлеңдер циклін оқып отырып, ғұмыр бойы адасып жүргенінді аңғарасың. Жақынынды да, жекжат жерлес, сенімді ағаны басқа жақтан іздеп сарсаңға түскенінді сезесің. Күнделікті өзіміз көріп жүрген жыңғыл, жусанның қасиетін бағалай бастайсың. Ақындық қуат осындай болса керек-ті. Ағынан жарылған ақын:

«Ең жақыным – ел жақтағым,
Жасырайын мен несін.
Жыңғылдарым – жекжаттарым,
Жусан біткен жерлесім
Ел жақта екен менің бағам,
Содан ба көп көксеуім
Сертке берік сенімді ағам
Селеу кешкен – сексеуіл» [3.13].

Ақын ауылының ауасына дейін ағайын деп, арқа-жарқа күй кешеді. Туған-туысын көріп, арқа басы кеңейіп, кеудесіне мақтаныш сезімі ұялайды. Басына баспана біткендей шаттанады. Айталық:

«Ең бастысы жасанды емес,
Бәрі – бәрі табиғи
«Кетер екен қашан демес»

Бізге нағыз табылды үй» - деп жалға алған пәтер иесінің пейілі мен даланы салыстырады. Ұлы даланың кеңдігін жырлап оқырманына үлкен ой салады. Туған ауылы ақынға кәрі әжесіндей немесе ақсақалды атасындай тарихтың куәгері болып құшақ жаяды. Ол қасиетті жерде қазақтың талай марқасқаларының кіндігінің қаны тамған. Берісін айтпағанның өзінде көне батырлар жырындағы Алпамыс, Ер Тарғын, Қобыландыларды өз ауылының перзенті деп мақтанышпен жырына қосады.

«Тайбурылдар мен Байшұбырлардың мекені,
Алпамыстар мен Қобыландылардың Отаны»

Ақын ауылы туралы айта бастаса, «тентек жүрегі тулақ қағады», кеудесінен жыр төгіледі. Ауылы ошаққа от жақса – күн суытқаны. Көк түтіні шықса, ақынға «кел, жолаушым, кел» дегендей болады. Жол бойындағы жайқалған ағаштың өзін иіліп сәлем салып тұрған келініндей көреді.

«Бойжеткен қыз секілді бағаналар,

Иін ағашпен тасиды электрді», - деген әдеби теңеуі де өзге ақындарда ұшыраспайды. Сондықтан тынысы тарылғанда хас талант иесі ауылға ат басын бұрады. Сірә, суреткердің ауылға деген сағынышын басу - ешкімнің қолынан келмес. Себебі, С. Томановтың өзі айтқандай:

«Жырының соңғы ырғағы – ауыл».

Осы тұста Серіктің «Күз суреттері» өлеңдер циклінде: «Жырым менің жасыл еді» деген тармақтың мәні ашыла түседі, яғни көңілі ауыл дегенде көгеріп сала береді. Ары қарай: «...Қосылды енді сары түс...» деп «жасыл» жырынан көз жазып бара жатқанына күйініш білдіреді. Біз ақынның сол «жасыл» жырларына тоқталып өтпекпіз. Ғалым Ә.Марғұлан «Көк түс – көкке табынудың, аспанның символы, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, сары – ақыл-ойдың, қара – жердің, жасыл – көктемнің, жастықтың символы», - деп жазады зерттеу еңбегінде [4.256]. Ендеше біздің зерттеу нысанамыз – ақынның жасыл жырларына айналмақ.

«Әкімі ақынын іздеген ел бақытты» дейді дана халқымыз. Ескілікті әдебиеттерден белгілі ақын мен әкімнің басы бір қазанға сыймаған. Тарихқа көз жүгіртсек, XV ғасырда Асанқайғы Жәнібекке:

«Ай, Хан ием, мен айтпасам, білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің.

Қымыз ішіп қызарып,

Мастанып, қызып терлейсің,

Өзіңнен басқа хан жоқтай,

Елеуреп неге сөйлейсің?!» – деп батыра айтса, XVI ғасырда Шалкиіз жырау «Би Темірге бірінші толғауында»:

«Сен – алтынсың, мен пұлмын,

Сен - жібексің, мен жүнмін.

Сен - сұлтансың, мен құлмын,

Сен – сұңқарсың, мен құлмын», - деп кекете-мұката отырып, ашы шерін ақтарады. XVII ғасырда халық «Есім ханның ескі жолы» деп аузынан тастамайтын Еңсегей бойлы ер Есімге Жиёмбет жырау:

«Әмірің қатты Есім хан,

Бүлік салып, бұйырдың.

Басын бер деп батырдың

Қанын ішіп қанбаққа,

Жанын отқа салмаққа.

Атадан жалғыз мен емес,

Хан ие, ісің жол емес», - деп ақыл кеңес айтады.

XVIII ғасырда Бұқар жырау хан Абылайға:

«Ай, Абылай, Абылай!

Қатын алма қарадан,

Қара тумас сарадан.

Қатын алсаң қарадан,

Алды кетпес баладан,

Арты кетпес жаладан» - деп нақыл-өсиетін жеткізеді.

XIX ғасырда М.Өтемісұлы Жәңгір ханды:

«Хан емессің, қасқырсың,

Қара албасты басқырсың,

Достарың келіп табалап,

Дұшпаның сені басқа ұрсын!

Хан емессің, ылаңсың,

Қара шұбар жылансың

Хан емессің, аярсың,

Айыр құйрық шаянсың», - деп қызыл тілмен арқасына қамшы үйіреді. Ал XX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ақын Серік Томанов Талас ауданының әкімі Б.Құлекеевке:

«Сен бір әкім елгезек, елден шыққан,

Мен бір ақын - жырыммен жер жаңғыртқан», - деп әкімін ардақтайды. Халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтайтын жан екенін аңғартады. Ақынның түсінігінде ақын мен әкім - егіз ұғым. Серік ақын:

«Әкім елдің еркесі - ел бастаған,

Ақын елдің еркесі - жер баспаған», - деп бірінің бірінсіз күн кеше алмайтындығын жазады.

«Бірі елдің болғанда бас иесі,

Екіншісі сол елдің қасиеті», - деп екеуінің тамырында «қазақ» деген қан ағып жатқандықтан, қазақты қазаққа жау етіп көрсету – бір-біріне жау етіп шығарумен тепе-тең

деп түсінеді. Оның үстіне әкімі халқының қамын жеп жүрсе. Ақынға қарапайым шаруа иесі ме, әкім бе, әнші ме, биші ме, т.б. еш айырмашылығы жоқ, оның кәсібі маңызды емес. Ең әуелі, ол - бабасының кіндік қаны тамған жердің перзенті, ол – ақынның бауыры. Ақын мен әкім арасындағы қарым-қатынасты Серік ақын былай түйіндейді:

«Емешегі езілер ел дегенде,
Ауылданбыз екеуміз - сен де, мен де.
Мен ауылды жырлайын шамам жетсе,
Ауылдаспен бірге кір сен де өлеңге».

Біз қазақтың төрт түлігі тек кең жазира даласында ғана жайылады десек қателеседі екенбіз. Қазақтың төрт түлігі аспанда да жайылып жүреді екен. Ақынның «Ауыл аспанында» деген өлеңінде:

«Ай мүйізді ақ сиыр,
Ал сәулесі аппақ сүт.
Құс жолында - көп шиыр,
Іздеріндей баспақтың» [5.102].

«Ауыл аспанындағы» сиырдың түсі де ерекше. Көзіміз қара мен қоңыр, шұбар түсті сиырларға үйреніп қалған. Өлең ауыл аспанында «ай мүйізді ақ сиыр бар» деп бір таңдай қақтырса, саумасаң да ағып тұратын, «сәуле аппақ сүтімен» қайыра қайран қалдырады. Бәрін ойлап жүретін ақын сүті ағып тұрған берекелі сиырды аштан аш қалдырмапты. Ол:

«Ақша бұлттар – шөмеле,
Ақ сиырдың азығы.
Өрістен тойып келе ме,
Дайын «Темірқазығы», - дейді.

Қара жерде емес, «ауылдың аспанында» қара тер мен еңбек керек еместей көрінеді ғой, бәрі өзімен-өзі жасалып жатқандай. Сөйтсек, ол жақта да тура біздегідей екен.

«Ақбоз ат» пен «Көк боз ат»
Бақташының көлігі.
Қос атпенен бақпаса,
Аққа тимес еріні».

«Ауыл аспаны» да өзіміздің қара жер секілді екен. Онда да қорқыныш сезімі болады. Олар да «торуды», «жым болуды» біледі. Өлең соңында ақын «ауыл аспанының» тілеуін тілейді.

«Тәңірдің тыныш таңы атсын,
Береке бітер құт барда».

Ұлттық нақышта жазылған тың теңеулерлері бар бұл өлеңді қазақ әдебиетіне келіп қосылған жауһар жыр деуге толық негіз бар. «Алатау - Ақкөл» деген өлеңінде өзін таудан құлаған тасқа теңеген хас шебер Алатау мен Ақкөлдің арасы тым жақын екенін сездіреді. Ақын Ақкөлін өлеңге былай қосады:

«Аңқылдаған Ақкөлім анамдай бір,
Аңсап келсем құшағын маған жайды.
Қойып кетсем болғаны құшағына,
Ұмыт болар заматта-ақ тәмәм қайғы» [5.177].

Серік ақын Ақкөл, Алатау және т.б. жер деп бөле-жара қарамайды. Өлеңге «Алатау - Ақкөл» деп ат қойғанымен әр шумақта «Отан» деп соққан жүрек лүпілі естіледі. Бұл сезім - ана мен баланың арасындағы махаббаттай жіпсіз байланған сезім сиқыры.

Қазақ поэзиясында жеңгелерге арналған өлеңдер некен-саяқ. Ақынның ақ орамалын басынан тастамайтын жеңгелерге арнаған жырында:

«Балпанақтай балпиған жеңгелерім,
Шабытыма дем берер сендер едің»
Немесе
«Бітімі - бес биенің сабасындай,

Болмысы - қазағымның даласындай», - деп суреттейді. Мұндағы ұлттық танымдағы теңеулер – әдебиет әлеміне қосылған үлес [5.178]. Ақын жеңгелерін суреттей отырып, қазақ қыздарының, аналарының бойындағы асыл қасиеттерді аша түседі. Олардың жанарынан ерекше нұр көреді. Бауыр еті баласын балағынан сорғалатып қоятыны - соны сурет.

«Болашаққа о бастан болған алаң,
Ағамыз түзде жүрсе, жол қараған
Жанарынан жан нұры сәуле шашып,
Балағынан баласы сорғалаған»
«Жуалының жуалары қандай нән,
Қарш еткізсең қара тер,
Бұрқ еткізер маңдайдан.
Буырқанып Бәукең кіріп келгенде,

Бусанатын дәл осылай қан майдан», - деп ақын жуалының жуасы мен қан майдан ортасынан «Буырқанған Бәукеңді» шығара салады [5.211]. Жуалының жуасын жегенде тер қалай бұрқ ете қалса, майданда жүріп елін қорғаған батырдың еңбегі ерен екенін және Бауыржанның батырлығы топырағынан дегенді меңзейді. Ақын Жуалының жуасынан көп қасиет табады. Мысалы:

«Дуасы мол жуасы еді ол жұртымның,
Момышұлын жүрді білем сол сақтап.
Темір тажал таңкінді де ер Баукең,
Жуа нәттес жылқымен-ақ жайлаған»,
«Жуалының жуасы айтты мұны алғаш,

Жуалының жуасында бір гәп бар», - деп Жуалының жуасы мен Бауыржанның батырлығының арасынан ерекше байланыс іздейді. Туған топырағына тартқан текті ұлдың қасиетті болуы тиіс деп есептейді.

«Көктемді көр де, мені көр» өлеңдер циклінде көктем мен ақын егіз боп жаралғандай.
«Қоштасқан былтыр көктемім,

Құстармен қайта оралды», - деп бастайды өлеңін ақын. Яғни көктем ақын жүрегінен мәңгі тұрақ тапқан [5.28]. Бір ерекшелігі - көктем мезгілін «көктемім» деп еркелете, тәуелдік жалғауында қолданады. Ақын өлеңіндегі «Жасанған жасыл тал-қайың,

Жастығым болып көрінді», - деген екі жол еріксіз қайран қалдырады. Ақын көзі неге тал-қайыңнан жастықты көреді?! Тал-қайың жапырақтарынан күзде айрылғанымен, өзінің тамырынан ажырамай көктемді қайта күтеді. Қайта жаңарып, жасарып, қайыра жапырақ жамылады. Ақын жүрегі тал-қайыңның осы үрдісі тербетсе керек.

«Құстарға еріп көктегі,
Қиялдың құсы самғайды,
Былтырғы көктем тәтті еді,

Биылғы көктем балдай-ды», - деп бүгіні кешегісінен де тәтті, болашағы өте жарқын болатындығын ақын алдын ала сезгендей.

Көктем мезгілінде табиғаттың шикылдаған шымшығы, сылдырап аққан бұлағы, бұлтынан тамған әр тамшысына дейін ақынға шабыт береді. Сондықтан ақын жүрегі кеудесіне сыймайды. Ол көктемге ғашық. Көктем – ақын қиялында ғана кездестіретін, жолығар, ғұмыр бойы қанаты талмай іздеген аруы, аңсағаны.

«Тарқатып бұлақ бұрымын,
Сүйдірет бегін самалға.
Көктемнің естіп дүбірін,
Бүлкілдеп жортар бар арна».

Көктем - ақынның өзі сияқты болып көрінеді кейде ақынға. Ақын жанымен бірге барша дүние жақсаратындай.

«Жанымнан менің жер-көкке,

Жап жасыл бояу төгілер», - деп оқырманына ой салады. «Өмірім жақсы өтсін» десең жан дүниенді таза ұста деп ақыл қосқандай.

«Бүлкілдеп аққан бұлақты,
Тамырым демей не деймін.
Желкілдеп өскен құрақты,

Желке шашыма теңеймін», - деп табиғаттың жанына түскен жара ақынның жүрегіне түскен қайғының ең үлкені екенін ұқтырады. Тіпті алқызыл гүлдерді жағылған шамға теңей отырып, біз айта беретіндей жердің қара емес, жап-жарық екеніне сендіреді. Ақын әлгінде ғана көктемді сұлуға теңесе, «Жақында көктем туады» өлеңінде:

«Көктем - бөбек талпынады,

Жұмсақ жасыл жөргекте», - деп әп-сәтте ақпанның аяғын ауыр етеді. Көктемдегі тіршілікті ақпанның баласына жасалған сый деп түйеді.

«Жасыл жөргек жайылады,
Жылға біткен су тасып.
Құстардың да дайын әні,
Аузын ашса ұйқасып»

[5.175]. «Құстардың аузын ашса ұйқасып» кететіні - табиғаттың өзі тұнып тұрған өлең-жыр дегенді білдірсе керек. Ақын көктемді, жұмыр жерді, әсіресе өмірді сүйеді. Ақын жүрегі сүйе тұрып, құшағына қапсырып жұмыр жердің бәрін құша алмайтынына, жылуынан бөліп бере алмайтынына қапаланады.

«Жасыл жер – жүрек, жанарға сыймай,
Шарықтап жүрек ғаламға сыймай.
Құшаққа қалай аламын бәрін,
Құштарлық деген болар ма осындай?» [5.6].

Құшаққа қалай аламын бәрін,
Табамын қалай амалын, жаным?!», -

деп жұмыр жерді құшақтаудың амалын шарқ ұра іздеген ақын табады.

«Жұмыр жер, сенің жанарыңдамын,
Жұмыр жер, сенің жанарыңдамын!», -

деп қуанышын ақ парағынан жасыра алмаған ақын бір тармақты екі рет қайталайды.

Бүгінде ақынның артынан ерген Марал, Еркін атты балалары әке өмірін жалғауда.

«Қызым Маралға хаттардан» атты өлеңінде:

«Қызым!
Тыңда. Тыңдап ал.
Мен жалғызбын. Мұнданам.
Түсінгенге құл болам,
Түйсіксізге тұлданам.

Қандай тылсым бұл ғалам?!» - дейді өзінің бары мен бағалысына [5.17].

«Тыңда!

Мені тыңдап бақ», - дей отырып өзінің өмірден көргені мен түйгенін айтып қалуға тырысады және III жақтағы адам туралы да, яғни тобасынан айрылғандар туралы да әңгіме етеді. Қызына жақсы мен жаманның аражігін айқындап береді.

«Перзенті болсам мен Ардың,

Тобығында олар тобамның», - деп Ардың баласы екеніне, адами құндылықтарын сақтап жүргеніне қызының алдында, болашақтың алдында есеп бергендей болады.

«Адасып жүрсе Адалдық,

Аяғына оралдым», - деп адалдық сені іздемесе де, сен адалдықты ізде, қайтсең де тап дейді. Бұл өлең барша қазақ қыздарына айтылған өсиеттей. «Марал мақтау қағаз алғанда» атты өлеңінде ақын қызын Қызырға балайды. Қызын, көз қуанышын мақтау қағаз алғанымен құттықтай отырып, сабырлы болуға шақырады.

«Қыз болдым деп хатқа шебер,
Мастанба сен, мақтаса да ел.
Халқың сенің қашанда да,
Бапқа сенбес, баққа сенер» [5.18].

Аяулы әкенің бұл өлеңі Абайдың «Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап» деген өлеңінің жалғасы іспетті.

Ұлы - Еркінге арнаған өлеңін «Сингармонизм» деп атапты. Қазақ өлеңінің ғана емес, қазақ тілінің ережесінен хабары бар ақын өлеңінің атын Сингармонизм аталуын былай түсіндіреді:

«Дауысты дыбыспын мен,
Және де – жуанымын...»
Және
«Даусымнан айнымаған,
Ұлымның ұнайды үні...»
«Өзімді сөз дедім де,
Жалғауым ұлым дедім»
«Ұрпағым жалғасты деп,
Үндестік заңыменен» [5.172].

Сөз шығындаудың қажеті жоқ, өлең өзі-ақ бәрін түсіндіріп тұр.

Жары - Бибігүлге жүрегінен әдемі жыр жолдарын төккен. Жарын «арымменнен ағайын, сеніміммен серіктес» деп өзінен бөліп қарамайды, жанының егіздігін жырлайды.

«Менің бағым, байлығым
Асыр салған қаламым.
Ақ қағаздың айдынын

Сенің жұмсақ жайлы үнің», - деп айнымас асылын еркелетеді, бағалай біледі [5.170]. Мұндағы ақынның жарын «асыр салған қаламға» теңеуі қазақ әдебиетінде ұшыраспаған бейнелеу құралы. Ақын жарын жанынан артық көреді. Серіктің айтуынша Бибігүл:

«Ақынның аспанында жанған жалғыз жұлдыз». Ақын «қыз атаулы әуелі - анаң, екінші - әпкең, қарындасың, үшінші - қызың» деген ойды жарына қатысты көп қолданады.

«Бойымнан кетпей жүрсе бір балалық,

Ол да сенің сәулеңе құндақталған» - деуінен Бибігүлдің сенімді серігі болғанын аңғаруға болар. Жарының жанында ғана төрт құбыласы түгел, өйткені онда басқа жанға сезілмес шуақ бар.

«Төбемнен төмен құйсаң ақ сәулеңді,
Шалқып - тасып әп-сәтте-ақ шыға келем.
Аспаныңда шамыңды жақсаң болды,
Мықты ақын жоқ өмірде мына менен».

Серік ақын оқырманын түсініксіздікке апарып, поэзиядағы әдемі ырғақты бұзбайды.

«Күз суреттері» өлеңдер циклінің екінші шумағының үшінші тармағында:

«Сары бояу - бәсірелі,
Сабылдырған сағыныш», - дейді.

Мұқағали мұңымен мұңдас, сырымен сырлас - Серік:

«Сезіп қалып күз лебін,

Сыбдыр қақтым емен боп», - дейді. Ақын күз лебінен неге сескенеді? Осы уаққа дейін талай күзді көріп жүрген жоқпыз ба? Демек, ақынның күзі - басқа күз. Ақын енді бірде: «Тойған жоқ ем мен әлі, Тойлап жаздың қызығын», - дейді. Аңғарғанымыз ақынның жазы - ешқашан сатып ала алмайтын жалынды жастығы мен өмірі. Серік ақын күзді «сабылдырған сағыныш» деп бар дүниені сап-сары сағынышы бар түске бояса, енді бірде:

«Жалауының шашағын,
Жалатқандай алтынмен,
Жасыл бақтың жолағы,

Жауынгердей салт мінген», - деп алтынға теңейді [5.24]. Ақын өлеңдерінің ерекшелігі – ұлттық топырақтан нәр алып, сусындаған. Сондықтан да ғұмыры – мәңгілік. Қазақпен бірге жасай бермек. Мәселен:

«Аспандата лақтырып,

Алтын жамбы аунатты», - деп көңіліндегі алтын күзіне ұлттық бояу қосады.

Табиғаттың төрт мезгілі ауысып келіп отырғанда, ақынның күзі сары баладай төрімізге сескене енеді:

«Күтер болсаң енді күткін

Бекер бірақ аялдама.

Терезеңнен телміріп тұр,

Сарғалдақ күз сары бала».

Мұнда алыстағы қарасынан қорыққан күзіміз «сағындырып келген сары балаға» айналды. Сары бала дегені – ақынның өзі болса керек-ті. Ақын көңілі - сезімтал, халқына жырымен қайта оралатынын көзі тірісінде-ақ сезген. Күздің негізгі символы - жапырақ болса, Серік:

«Жапырақпен жақын едім,

Тағдырым да бір еді.

Ол да, мен ақын көңіл

Лүпілдеген жүрегі», - дейді. Олай болса, ақын - күз, жаны - жапырақ.

Серік ақын «Күз суреттері» өлеңдер циклінде «жасыл» жыр деген тіркеспен бірге «сары түстес» жыр дегенді қолданысқа енгізеді. Демек, лирик ақынның әлі талай жырларының сырына қаныға түсетініміз анық.

1. «Қос ішек» Астана, 2000

2. «Қазақ әдебиеті» №17 28.4.2000

3. С.Томанов «Адасып жүрген ақбөкен едім...» Алматы, «М.Талант» 2000

4. Маргулан А. «Казахское народное прикладное искусство» Т.1. – Алматы, 1986ж.

5. С.Томанов «Пәруана» Алматы, Үш қиян, 2004

6. С.Томанов «Жұлдыздан терем өленді» Тараз, Сенім, 2006

М.Керімбеков

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНР МӘСЕЛЕСІ МЕН СЫНШЫНЫҢ БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖАЙЛЫ ОЙЛАРЫ

(І.Омаровтың туылғанына 100 жыл)

ӘОЖ 378: 943.42

Әдебиет сыншысы І.Омаровтың әдеби мұрасының бірі – эпистолярлық жанрға жататын сыншы хаттары. Кез–келген ақын–жазушы, сыншы, қоғам қайраткерлері мен өнер иелері, ғалым зерттеушілердің хаттары – құпия сырды ашатын мұраға жатады. Хат – өмір деректерін білдірумен бірге, ақын-жазушылардың, ғалымдардың, өнер қайраткерлерінің таланттарын да айқындайды. Хат арқылы өз ойын, пікірін білдіре отырып, жазуға деген қабілетін де дамыта түседі.

Әдебиет саласында сыншы хаттарының маңызы зор. Қазақ әдебиеті тарихындағы белгілі әдебиет сыншыларына қарағанда, І.Омаровтың әдеби мұрасы - хат арқылы жинақталып, сыншы өмірінен мол деректер береді.

Өмірінің соңғы кездерінде, Мәдениет министрі болған Ілияс Омаров 1950-1970 жылдары қағаз бетіне түскен хаттары арқылы қазақ эпистолярлық жанрының өркендеп дамуына зор үлес қосқан әдебиет сыншыларының бірі. Оның әрбірхаты ел мен жердің тағдыры туралы сыр шертеді. Қазақ әдебиеті мен мәдениет қайраткерлерінің өзіне деген ыстық ықыласы мен жан сезімін жайып салады. Хаттар сырына терең үңілген сайын І.Омаровтың Кеңес заманындағы бізге белгісіз көлеңкелі жақтары айқындала түседі.

І.Омаровтың хаттары – өткір тілдің мәйегі, кемеліне келген келісті ойдың үлгісі, әбден көңіл сүзгісінен өтіп, жүйеленген ойдың көрінісі. Сыншы – хат арқылы өмірдің өзекті мәселелерін қозғайды, талқыға салып, пікірлеседі, ақылдасады. Түйінді де, қорытынды ойларын айтады. Көп хаттарында ақын-жазушыларға шеберлік жайлы кеңес береді, хат арқылы жүйелі ойларын айтады.

І.Омаров 1969 жылы (21-22 қыркүйекте) Мәскеуде ауырып жатып, жазушы Б.Момышұлына жазған хатында: «Адамзат тағдырын қатты ойлайтын ұлы азаматтың жанының үнін сезгендеймін, Шудақталып көріне бастаған соғыс бұлттарының қаншалықты қауіпті екенін өткен тарихпен дәлелдеп, еңбекші халықтарды бауырмалдылыққа шақырыпсың. Ондай ұран шақыруға сенің правоң мол», - дейді. Сыншы хаты өте қысқа жазылған. Арада үш ай өткен соң халық қаһарманының 60 жасқа толуына байланысты, екінші хатын арнайы жолдапты. Онда, «Менің ең қадірлі досым, әйгілі батыр Бауыржанға!» - деп бастаған.

І.Омаров хатында: «Шынын айтсам, сені сол алпысқа қиғым келмеді. Мүмкін бойыңмен келген де шығарсың, бірақ ойыңмен әлі жассың. Сен бастан өткізген аласапыран өмірден, қиын-қыстаудан, тән жарасынан, жан жарасынан осыншама ерлікпен өтіп, бүгінгі таңда таңқаларлық қайраткерлік ету – тек сенің ғана қолыңнан келеді. Өмір жолын қорытындылау әлі ерте, дегенмен мүшелі жасыңда сіңірген ер болып, ел абыройына көрік беріп, батыр атандың, жазушы атандың, тарихқа мәңгі өшпестей аяулы атыңды жаздың. Өзінің көзінің тірісінде мұндай әйгілі болу кездесе бермейді», - деп, ой толғайды. Хаттағы осы үзіндінің өзінде тарихи шындықтың көрінісі жатыр. Хат арқылы жазушы талантын шындай түсіп, оның шығармашылық жолына бағыт-бағдар береді. Хаттағы деректерге қарап, І.Омаров хаттарының түрлі жағдайларға байланысты жазылғандығын аңғаруға болады. Кезінде Бауыржан Момышұлына сын айтпақ түгілі, сөйлеуге сескенетін кезеңде І.Омаров «Шығарма шындығы» деген саликалы сын мақала жазып, ой-пікірін қаһарман жазушыға батыл айтқан. Сондықтан болар Б.Момышұлы кейбір жазған мақалаларын І.Омаровқа жіберіп, оның пікірін хат арқылы біліп отырған. Көзі қарақты, білімі зор, инабатты да, парасатты І.Омаров хатында: «Қадірлі Бауыржан! Мақаланды алдым.қайда басылатынын білмеймін, бірақ та өте ойлы мағыналы және өте қажет еңбек. Тіл жағынан да, саяси жағынан да көптеген жазылып жатқан мақалалардан шоқтығы биік тұр ...!», - деп, қаһарман жазушымен жақын адамдай пікірлеседі. Сыншының хаты 1969 жылы жазылған. Бұл – сыншы өмірінің соңғы жылы еді.

Ауруымен отыз жылдай арпалысқан І.Омаров қинала отырып, хат жазған: «Өзім болсам әлі де оңала алмай жатырмын. Әлсізбін, бірақ та өмір үшін күрестемін. Әрине, тек қана өмір сүру мақсаты емес, еңбекке қайтқым келеді (Чин емес, еңбек)» – деп, сыншы өз күйінішін хат арқылы білдіреді. Осы хатында сағынышын да, Қуанышын да жасырмай айтады: «Сені, сол себепті елің болып, халқың болып, онан қалды, бүкіл ойлы адам баласы болып жақсы көреді, сыйлайды, қадір тұтады. Мен болсам, сені туған бауырымнан артық санаймын, дәріптеймін. Сендей азаматпен замандас болғаныма қуаныш етемін. Сені аса қадір тұтушы, досың Ілияс Омаров», - деп, жазғанына қарағанда, ол атақты халық қаһарманымен шынайы дос болғанына қуанады. Хат арқылы достығын нығайта түседі.

Сыншы І.Омаров пен Бауыржан Момышұлының достықтарының куәсі болған профессор М.Мырзахметұлы: «Мен І.Омаровқа Баукеңнің (Б.Момышұлының – М.К.) хаттарын талай рет өз қолыммен тапсырған едім. 1970 жылы ең соңғы хатын үйіне апарып бергенімде, хатты І.Омаровтың өзі алып қалды. Кейіннен хатты үйінде оқып шығып: «Бауыржан! – деп, қатты айқайлап, төсегіне құлап түскенін естідік. Тіпті, ауруханада емделіп жатқан кезінде де Баукеңді көп іздеген, қайтыс боларында да ең соңғы сөзі «Бауыржан» деп айтып,тілден қалғанына қайран қалдық», - деп, еске түсіреді. Бұл – І.Омаровтың Бауыржанға деген шын ықыласынан туындаған, достың адал көңілінен шыққан сезімінің соңғы ұшқыны еді.І.Омаров хаттарында құпиясы көп тарихтың өшпес ізі бар. Оның ақын-жазушылармен жазысқан хаттарынан ақынның не жазушының өмір тарихын білумен бірге, қоғамдық көзқарасын да аңғарамыз.

Сыншы тарихтың тірі куәгеріндей, атақты ақын-жазушылармен үнемі хат жазысып отырған. Соның бірі М.Әуезовтің І.Омаровқа жазған хатында: Ол сыншының «Халықтық эпопея» туралы жазған портреттік рецензиясын баспасөз бетінен оқып, арнайы жауап хат жазған (23 тамыз, 1958). Онда атақты жазушы: «Қайта, әрбір ардақты сынның оның асыл міндеті, оның позитив ролі – жақсының жақсылығын жақсы танытып беруде емес пе? ...Сенің меңбектегі аса бір еңсесі биік, қазіргі талап, осы жолдағы қамқорлық ойда», - деген ойларында шындықтың ізі жатыр. Көп жылы көңілсіз өткен жазушы сыншының мақаласын оқып, ағынан жарылып, хат арқылы шынайы көзқарасын танытады.

М.Әуезовтың шағын хаты І.Омаров сыншылдығының сырына тереңірек үңілуге итермелейді. Кеңес дәуіріндегі қиындықтардың тар соқпағынан кездейсоқ аман қалған атақты жазушының өмірі – сыншы өмірімен де ұқсас екенін, оның өмірбаяндық деректерінен байқаймыз. Жазушы мен сыншы хат арқылы әдебиеттің қоғамдық мәні, халықтық сипаты, ұлттық ерекшелігі жайында кең түрде пікірлеседі. Жазушы хатының тағы бір тұсында: «Бірақ сенің еңбегінде оқып шыққаннан кейін айрықша бір түйген жайым: шынайы адамша сөздің» басын сонда да Ғабит бастаса, міне, бүгіндері содан арғы өнеге бойын, шарықтауын, нәрлі өрлеу сипатын сенің еңбегің аяқтап тұр, деп айта аламын», - дейді. Хатта өзгелерге айтыла бермейтін адамдық сыр – жаныңды жайлағандай әсер қалдырады. М.Әуезовтің осы хатындағы түйінді ой-пікірлеріне сүйенсек, І.Омаровтың жазған мақалаларында айтылған ой-тұжырымдары, атақты жазушының сезімін қозғағанын байқаймыз. Хат соңында М.Әуезов, І.Омаровтың мақаласын зор ілтипатпен оқып шыққанын айтады: «Тек әдебиеттің өзінің арасында ғана жүрген жұрт емес, Отаным да, елім де сол елдің ары, жақсы боп айтса деп білетін, оқи да білетін дос, көмекші азамат, шынайы қайырлы, ең қадірлі оқушы келіпті деп қуанам. Осыны өзімнің ғана ырысым демеймін, барлық қазақ әдебиетінің, республика жұртшылығының жаңа бір, өзгеше саналы бір толық туысы да, табысы деп танымын», - деп, азаматтық шынайылығын сездірген. Ол (М.Әуезов - М.К.) өзінен көп кіші І.Омаровты терезесі тең досым деп санайтынын да жасырмайды. Мұны хат соңындағы «Досың Мұхтар» деген жалғыз ауыз сөздің өзі-ақ айқындап тұр. Хаттың түп нұсқасы мемлекеттік орталық архивте сақталса, көшірмесі М.Әуезовтің әдеби мұражайына қойылған. Бұл хат – тарих куәгеріндей әсер қалдырады, жазушы мен сыншы құпиясын да аша түседі.

Жазушы Ж.Молдағалиевтің жинақтауымен шыққан І.Омаровтың топтама хаттары «Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы!» - деген тақырыпта 1986 жылы «Жалын» журналында жарияланды. Осындағы І.Омаровтың хаттары сыншы құдіретінің ауқымын тағы да кеңейте түседі. Хаттар мазмұны – сыншының адамгершілік игі қасиеттерін білдірумен бірге, оны сыншы әрі публицист ретінде танытады. Хаттағы ақын-жазушылар туралы мазмұнды ойлары – сыншы шеберлігінен туындаған. Сыншы қабілетінің негізгі ұшқыны – хат арқылы дамиды.

Хат – өзіндік құпиясы мол зерттеусіз жатқан эпистолярлық әдеби мұра. Атақты жазушы Ғ.Мүсіреповтің І.Омаровқа жазған соңғы хатында (29-30 сәуір, 1970) сыншының ауыр халде жатқанын біле отырып, көңіліне кірбің келтірмей хат арқылы сыншы туралы сындарлы ойын шеберлікпен білдірген: «Сен, Горкий жазған сұңқардай ойың жоғары, арманың жоғары, биікті шарлаған, жерде жорғалауды сүймейтін адамсың. Өмірінде әлденені арман ете алар адам, ол арманның биігіне шығуды да арман етеді. Ешкім оған жете де алмайды. Ұзақ сапар жолында кездескен аз кедергіге қиналмауыңды, өзіңді-өзің мүжімеуіңді кеңес етер едім. Қызуың басылмаған жассың, кейде сондайға назаланып кетуің мүмкін. Саған бір керексіз сол олар, қаны суынған шалдар, әрине, ақылғөй келеді. Өздері қызына алмаған соң қызынғанға қызыға да қарайды, қызғана да қарайды, үміт-арман дегендер қызусыз келе бермейтінін біле тұрса да, сабыр тілейді. Алайда, әр қызуының уақыты, орны бар ғой, кейде көп нәрсені сабыр жеңетіні де болады. Ғабиден осымен жеңеді», - деп, Ғ.Мүсіреповтің жазған хатынан жазушының ішкі сыры мен мұңын да аңғарамыз., құпиясын да білеміз.

І.Омаровтың әдебиет сыншысы ретінде кеңінен танылмай келуін, тіпті Қазақстан жазушылар одағының мүшелігіне өте кеш алынуы туралы Ғ.Мүсірепов естелігінде былай дейді: «Әр кезде жауапты қызметтерде жүретін Ілиясқа, біз ұзақ жылдар бойында әдебиет пен мәдениетіміздің жанашыры, досы, тілектесі деп қарап келдік. Театрда жиі кездесетін,

жаңа шыққан кітаптарда үзбей оқып отыратын адамдарымыз аз емес қой. Ілиясқа да солай қарап жүрдік. Анда-санда әдебиет пен көркемөнер жайында күрделі мақалалар, аумақты ойлар айтып тастағанымен, Ілияс өзі де сыншымен деп ойламайтын. Мақтана білмейтін адам, мақтағанды да ұнатпайтын адам. Сондықтан да ол Жазушылар одағының мүшелігіне өте кешеуілдеп алынды», - деп, хат арқылы берген деректеріне қарағанда атақты жазушы І.Омаровты тек сыншы ғана емес, оны жазушы деп те бағалаған. Қалың оқырман І.Омаровты тек әдебиет сыншысы ғана емес, жазушы ретінде кеш таныды.

Эпистолярлық жанрда ерекше көзге түскен әдебиет сыншысы І.Омаровтың хаттарының құпиясы әлі толық шешілмей келеді. Оның атақты жазушылармен, өнер қайраткерлерімен, ақындармен, ғалымдармен жазысқан хаттарының жинақтары жарық көргенімен, ол хаттардың Кеңес дәуірінде айтылмай қалған құпия сырларын бірі білсе, бірі білмейді. Осыған қарағанда І.Омаровтың Кеңес дәуірінде (1955-1970 жылдары) баспасөз беттерінде жарияланбаған хаттарының көбісі толық жинақталмағандықтан, хат сыры да құпия күйінде қалып келген.

Сыншы – хат арқылы көңіл күйін білдірумен бірге саясатқа байланысты айта алмаған ойларын там-тұмдап жеткізуге тырысқан. Кеңес саясатының қызу кезеңінде І.Омаров көбіне эпистолярлық жанрға еріксіз барғаны аңғарылады. Бұл жағдайды атақты жазушылар М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Б.Момышұлы т.б. ақын-жазушылармен жазысқан хаттарынан айқын байқауға болады.

Эпистолярлық жанр – ақын-жазушылар мен өнер қайраткерлерінің Кеңес дәуіріндегі құпия сырларын хат арқылы ашатын күрделі жанрға жатады. Эпистолярлық жанрда жазылған хаттар құпиясының толық ашылмай келуі, сыншы хаттарының ғылыми тұрғыда терең зерттелмей жатуында. Атақты жазушы Б.Момышұлы мен сыншы І.Омаровтың бір-бірімен жазысқан хаттары бұған айғақ бола алады.

Сыншы хаттарының құпиясы көп. Әдебиет сыншысы І.Омаровтың халық ауыз әдебиетіндегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрге байланысты айтылған ойларының ғылыми мәні зор. Бұл туралы сыншы хаттарының өзіндік құпияларын зерттеу, алдағы уақыттың еншісіне жатады.

Өмірінің соңғы кездерінде І.Омаров ауыз әдебиетінің жанрлық ерекшеліктеріне көп мән бере қараған. Қазақ халқының айтыс өнеріндегі шешендік сөздері, мақал-мәтелдері мен ырым-тыйым сөздерінің халықтық мәніне ерекше назар аударып, зерттеу жұмысымен айналысуды армандаған (сыншы хаттарындағы – М.К.) ой-пікірлері назарымызды ерекше аударды.

Сыншы – қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріндегі сыры ашылмай жатқан құпияларды білуге талпынған. Сыншы мұрасының құпия сырын жазылған хаттары арқылы білген сайын, сыншы арманы – халықтық мұраны сақтау екендігіне көзіміз айқын жетеді.

І.Омаров халық ауыз әдебиетінің мұрасына ерекше мән береді. Әсіресе, мақал-мәтел, ырым-тыйым, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің ұлттық, халықтық мәнін зерттеуге, өмірінің соңғы кезінде батыл кіріседі. Қазақ әдебиеті тарихында халық ауыз әдебиетінің орасан зор мұрасы жатқанына көзі жетеді. Қазақ халқының халық ауыз әдебиетінің алтын мұрасын жинақтап, зерттеуге зор мүмкіндіктер барын ескерте отырып, болашақта оны іске асыруды ескертеді.

Қазақ халқының даңқты ұлдарының бірі Ұлы Отан соғысының қаһарман Батыры, қазақтың атын әлемге танытқан атақты панфиловшы, Бауыржан Момышұлы туралы жазу кім-көрінгеннің қолынан келе бермеген.

Әдебиетші - ғалым, профессор Жұмағали Ысмағұлов «Әр заманда, әр кезеңде халқына қадірлі, айналасына абыройлы адамдар болады. Біреу басындағы бақ-дәулетімен, біреу қолындағы билік-мансабымен, енді біреулер бойына біткен өнер – дарынымен атақ-даңққа бөленеді. Бірақ, олардың барлығына бірдей ортақ, барлығына бірдей қажетті тағы бір қасиет бар. Ол – адамгершілік» - деп, өз ойын «Ағаның жарқын бейнесі» деген естелігінде, белгілі әдебиет сыншысы Ілияс Омаровқа байланысты ерекше айтады.

Өз мамандығы экономист бола тұрса да, әдебиетпен 1940 жылдардан бастап, айналыса бастаған Ілияс Омаров жайлы ақын-жазушылар мен әдебиет сыншыларының сын -

мақалалардағы лебіздері жаныңды жылытады. Әрбір сөзін ойланып, есеппен айтатын маман сыншылардың ой-пікірімен санаспаққа болмайды. Өмірде ақын – өлеңімен, жазушы шығармасымен, сыншы - сын мақалаларымен, ғалым – ғылыми еңбектерімен қалың оқырманға ой салып, талабы мен талантын, дарынын шыңдайды. Әсіресе, әдебиет сыншысының еңбегі ерекше. Әдебиет – қоғамды дамытса, әдеби сын – ақын, жазушының, ғалымның, қабілетін талантқа, талантын дарынға ұштастырады. Әдебиеттану ғылымында әдебиет сынының алатын орны айрықша. Осы жағына ерекше мән берген профессор Ж.Ысмағұлов сыншы І.Омаров жайлы тебірене жазады: «Ел аузында жақсы атағы аңыз боп қалған қазіргі азаматтарымыздың бірі І.Омаров еді. Оның тірлік болмысына бүгінгі шындық тұрғысынан қарап, кезінде тындырып кеткен ісіне жаңаша баға бергіміз келсе де, бәрі бір оның жадымызда сақталған жарқын бейнесі күңгірт тартпай, жақсы атағына көлеңке түспей әлі де сол баяғы таза, биік, ардақты қалпында жүректі елжіретіп еске түседі», - деп өмір шындығын ашып айтады. Ағаның жарқын бейнесі көңілімізге көлеңке түсірмей, ойымызға ой қо са түседі.

Әдебиеттің майталман сыншыларының бірегейі І.Омаровтың «Толғамдар» («Раздумья») жинағында [А. «Жазушы», 1992ж.] естеліктер мен күнделіктер және сын мақалаларының көбі орыс тілінде жазылған.

Ілияс Омаров әдебиет сыншысы ретінде 1945-1970 жылдары елге танымал болды. Қазақтың белгілі ақыны Ғафу Қайырбеков «Жанындай жақсы көрген ағам» деген естелігінде: «Үнемі биік дәрежедегі қызметте болып мемлекет қайраткері есебінде танылатын кісінің адамдық тұлғасы туралы мұншалық мол ықылас, мұншалық зор пікірлер жалғыз қазақты емес, бүкіл одақ көлемінде болған да, айтылған емес. Бұл - ғажайып сирек құбылыс», - деп сыншы туралы таңдана жазады. Ол ақиқат.

Сыншы туралы атақты жазушы Ғабит Мүсірепов «Қош бол, қимасым» деген естелігінде, І.Омаров жайлы тебірене жазады: «Кеңес мектебі, кеңес тәрбиесі арқылы көзін ашқан төлтума, еліміздің, партиясының, мемлекетіміздің, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің санаулы қайраткерлерінің бірі болған Ілияс халық арасында қадіріміздің бірі». Ол айықпас ауруға ұшырап, еңсесін көтере алмай жатқанда, «Мен Ілияспен 17 июль күні (1970ж.) таңертең соңғы рет ұзақ қоштасып қайттым. Соңғы рет қоштасып отырғанымызды екуімізде біліп отырдық. Дұрыстап бір жөтелуге зар, күлкі түгілі езу тартып жымиюға зар болып, қалған кез еді, толып жатқан, орындалмаған армандарын айтты: жазармын дегені, айтармын дегені көп екен. Саған айтқан сырын досқада жасыратын мінезі болмайтын Ілияс ақтарылып сөйледі. Соңғы сөзі мынау болды: «Туысқандықты туысқандарымның арасынан ғана іздеген жан емес едім. Ұлы, жаңа дүнемізге кім үндес болса, соны дос көруші едім. Ондай туысқанды өзім іздеп тауып алатын әдетім де болушы еді. Сондай туысқандарым аз да бола бермес. Бәріне де езіліп, елжіреп, шыжылып күйіп жатқан жүректен сәлем айт!... Ілияс сондай зәбір етіп еді деп ешкім айта алмас. Бәріне де көп-көп сәлем» - деп тілі күрмеліп, соңғы сапарға аттанды. 58 жасында айықпас аурудан қайтыс болған І.Омаров (1912-1970жж.) мәңгі көз жұмса да, артына өшпес мұраларын қалдырып кетті.

Қазақ әдебиеті сынының тарихында өшпес із қалдырған сыншы еңбегінің маңызы зор. Оның алты бірдей жинағы өмірінің соңғы жылдарында баспадан шығып, оқырмандар қолына тиді. Бұл «Серпін» (1970ж.), «Әдеби толғамдар» (1988ж.), «Шабыт шалқары» (1973ж.), «Толғамдар» (1992ж.), «Таңдамалы» (2001ж.) тағы басқа шығармалары еді.

Ілияс Омаров әдебиет сыншысы болумен бірге эпистолярлық жанрда (хат арқылы – М.К.) ерекше көзген түскен сыншылардың бірі. 1922 жылы жарық көрген «Толғамдар» («Раздумья») жинағында атақты Бауыржан Момышұлының екі хаты берілген. Бұл екі хатты жазушының келіні Зейнеп Ахметова даярлаған. Ол хатта әдебиет сыншысы Ілияс Омаровтың Бауыржан Момышұлына айтқан ойлары берілген. Онда: «Мақаланды алдым. Қайда басылатынын білмеймін, бірақ та өте ойлы мағыналы және өте қажет еңбек. Тіл жағынан да, философиялық негіз жағынан да, саяси жағынан да көптеген жазылып жатқан мақалалардан шоқтығы биік тұр...

- Адамзат тағдырын қатты ойлайтын ұлы азаматтың жанының үнін

сезгендеймін, шудақталып көріне бастаған соғыс бұлттарының қаншалықты қауіпті екенін өткен тарихпен шақырыпсың, ондай ұран шақыруға сенің провоң бар...

- Қысқасы, өте керекті мақала...

- Өзім болсам әлі де оңала алмай жатырмын. Әлсізбін, бірақ та өмір үшін күрестемін. Әрине, тек қана өмір сүру мақсат емес, еңбекке қайтқым келеді...» – деп (21-22 қыркүйек, 1969ж.) хат арқылы сырласады. І.Омаровтың Бауыржанға жазған екінші хатында:

- «Менің ең қадірлі досым, әйгілі батыр Бауыржанға!...» - деп бастайды.

- «Мен болсам, сені туған бауырымнан артық санаймын, дәріптеймін.

Сендей азаматпен замандас болғанымға қуаныш етемін...

- Әлі де көп жылдар өмір сүріп, тарихтағы мол орныңды әлі де кеңіте түсер деген үлкен сенімдемін. Туысқандық, достық көңілмен құттықтаймын. Сенің аса қадір тұтушы досың Ілияс Омаров ... – (29.12.1969ж.) деген ықыласты, жалынды сөздерімен жазушының (Бауыржан Момышұлының – М.К.) талантын шындай түскені байқалынады.

І.Омаров Бауыржан Момышұлы туралы ойларын хат арқылы білдіріп қана қоймай, жазушының әрбір шығармасын қадағалап оқып, оның талантты жазушы екендігін байқайды. Сыншы Бауыржан жайлы «Бауыржан Момышұлы – жазушы» («Бауыржан Момышұлы – как писатель») деген орыс тілінде жазылған мақаласында (І.Омаров «Таңдамалы» «Избранное», Алматы, «Арыс» баспасы, 2001ж.) ерекше байқатады. Онда жазушының таланты мен дарынына сүйене отырып, жақсы тілектер айтады.

Айықпас ауруға ұшырап, ол ауруымен отыз жылдан астам арпалысып келген. І.Омаров уақыт тауып, ержүрек батырдың шығармаларын түгел оқып шығып, жазған мақаласының маңызы зор. Кезінде классик ақын-жазушылар атанған М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ж.Аймауытов, О.Сүлейменов, Ә.Нұрпейісов, А.Токмағамбетов, С.Мәуленов т.б. сияқты елге танымал қаламгерлер Бауыржан еңбектерін де рекше бағалаған.

Бауыржан туралы журналист – жазушылар Александр Бек пен Әзілхан Нұршайықов шығармалары арқылы жазушы өмірінің құпия сырларын аша түседі. Әдебиеттану ғылымында І.Омаровтың «Бауыржан Момышұлы - жазушы» деген сын мақаласы оның жазушылық дәрежесін биік шыңға көтере түсті. Жазушы талантын айқындап, елге танытты.

Б.Момышұлының 100 жылдық мерей тойының қарсаңында, «Ақиқат» журналында жарияланған Мұхамеджан Кәтімханның «Б.Момышұлы мен А.Бектің шығармашылық байланысы» деген тақырыптағы мақаласында

[«Ақиқат» №8, 2010, 55-57 беттер] Бауыржан Момышұлының архивтік деректері негізінде 1930-1955 жылдар аралығындағы әскери қызметте болған кезінде жазылған шығармалары Бауыржан Момышұлы – жазушы ғана емес ақындық қабілеті бар, дарыны ерекше жан екендігі айтылады.

Тұңғыш рет қазақ тілінің мәртебесін өсіруде А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, М.Әуезовтер мен бірге Бауыржан Момышұлы да, 1942 жылдары тілге байланысты Орталық Комитетке хат жазып, ана тілімізге төніп тұрған қауіпті, сол кезеңдегі Кеңес саясатының ықпалынан тайсалмастан мемлекет басшыларына ескертеді. Амал не, 1937 жылдың зардабын бастан кешірген Республика басшылары батыр ағамыздың бұл ұсынысына мән бере қарағанмен, оны іске асыруға батылдары жетпегендігін мақала авторы (М.Кәтімхан М.К.) ашып айтады. Мақалада бауыржан жайлы өте құнды архивтік деректер келтірілген. Қазіргі таңда, аға-ғылыми қызметкер М.Кәтімхан «Б.Момышұлы мұрасы ХХІ ғасыр кезінде» атты ғылыми –зерттеу орталығында (Тараз қаласындағы) қызмет атқарып келеді. Мақала авторының : «Жазушы заманның құлы. Өзі өмір сүріп жатқан қоғамның, толық тыныс-тіршілігіне аса мән беріп, төңіректегі жатқан құбылыстарды қағаз бетіне түсіріп, суреттеп, көркем шығарма ретінде оқырманға ұсыну – жазушының парызы. Олай болса, сол кезде жүріп жатқан соғыс тыныс-тіршілігіне қалам тартып жүрген қазақ жазушылары бірен-саран болмаса, жоқтың қасы еді», -деп, мақала авторы өз ойын ашық айтады.

Қазіргі таңда жазушы болу да, ақын болу да қиын. Үнемі жаза берсе ақын-жазушының талабы талантқа, таланты дарынға айналады. Өнердің құдіретімен ақын да, жазушы да,

ғалым да болу көбіне ізденіске, тынымсыз еңбекке байланысты екені даусыз. Бірақ, соғыс тақырыбында еркін жазатын Бауыржандай жазушы болу – қиынның қиыны. Заманның құлы болып, жасырынып жазушы болғаннан гөрі, еңбегіңмен заманның ұлы болып, ақын, жазушы, ғалым болғанға не жетсін. Жазушылық пен ақындық қабілетті, талантты, дарынды Алла сыйлайды.

Өнердің иесі болу - әркімнің тынымсыз ізденісі мен еңбегіне тығыз байланысты. Ол үшін өнер иесінде қабілет, талант, дарын болуға тиіс. Онсыз ақын, жазушы, ғалым болу оңайға түспейді. Осындай қиын жолда атақты батыр ағамыз Бауыржан Момышұлы да Отан соғысының отты жылдарын бастан кешіріп, өзінің туған ауылы Жуалы өңіріне аман-есен оралды. Жазушылық даңқымен елін де, әлемді де таңдандырып, елінің әйгілі Қаһарман батыр жазушысы атанды. Қазақ елін әлемге танытқан батыр ағамыз Бауыржан Момышұлы – бүкіл қазақ халқының мақтанышы.

1.Омаров І. Толғамдар (Раздумья) А. 1992ж.

2.Омаров І. Таңдамалы А. 1992ж.

3.Молдағалиев Ж. Жомарт жүрек А.1990ж.

4.Мұхамеджан Кәтімхан Б.Момышұлы мен А.Бектің шығармашылық байланысы, - Ақиқат, №8, 2010ж.

5.Керімбеков М. Ілияс Омаровтың әдеби – сыншылық мұрасы (монография), - Тараз, 2005ж.

М.Керімбеков

ПОРТРЕТТІК СЫН МАҚАЛА ЕРЕКШЕЛІГІ

(І.Омаровтың туылғанына 100 жыл)

ӘОЖ 378: 943.42

Қазақ әдебиеті тарихында әдеби сынның өзіндік ерекшеліктерін арнайы зерттеген еңбектер саусақпен санарлықтай, тіпті оның кейбір жанрлық түрлері туралы көңіл толарлықтай әңгіме айтылмайды десе де болады. Бұл – қазақ әдеби сынының қордаланып қалған күрделі проблемаларының бірі. Сондықтан да мұндай проблемалар күн тәртібінен түспеуге тиіс. Туған әдебиетімізде әдеби-сын барлық жанр тұрғысынан толысып, өркендегеннен зерттеушілер анықтап, дәлеледеп отыр. Өкінішке орай, қазақ әдебиеттанушылары әдеби сынның жалпы проблемаларын сөз етуден әріге аса алмай келе жатыр. Қазір олардың алдында әдеби-сын түрлерінің әрқайсысының даму эволюциясын жеке дара зерттеу мәселесі тұр. Себебі, әдеби-сын жанрларының кейбір түрлері шарықтап дамып кетті де, екінші бір түрлерінің дамуы, керісінше, баяулап қалды. Қалай десе де, дамыған әдеби сын түрін жеке дара зерттемейінше, әдеби сынның теориялық мәселелері туралы жинақталған қорытынды пікір айту қиын.

Қазақ әдеби сынының даму тарихына үңілсек, алдымен айқұлақтанып алыстан көзге шалынатыны портреттік сын мақалалар мен рецензиялар. Қазақ әдеби сынының жанрлары соқтықпалы сан қилы тар сұрлеулерден өтті. Соның ішінде портреттік сын мақала мен рецензияның дамуы да әрқилы болып келеді. Оның алғашқы үлгілері «Дала уалаяты», «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналында көрініп, бірте-бірте қалыптаса бастағанын алғашқы портреттік мақала мен рецензия шоғырынан байқауға болады.

Әдебиеттану ғылымында шығармашылық портрет, портреттік сын мақала, портреттік мақала, очерк, рецензия сияқты жаңа терминдердің түп-төркіні «портрет» деген француз сөзінен шыққан оның қазақша мағынасы «бейне» деген сөзбен шектелетіні белгілі. Әдебиеттану ғылымында портрет дегеніміз кейіпкердің сыртқы бейнесін көрсетеді. Портрет туралы анықтама Л.И. Тимофеев пен С.В.Туреевтің құрастыруымен шығарылған «Словарь

литературоведческих терминов» деген сөздікте берілген. Онда портреттің: жай портрет, паспорттық портрет, психологиялық портрет деген үш түріне ерекше тоқталады. Осындағы психологиялық портрет - әдеби портретке жақындай түседі. Портреттік сын мақала, очерк, рецензия туралы сөздікте ешқандай тиянақты ғылыми анықтамалар берілмеген. Соңғы жылдары қазақ әдебиеттану ғылымында «портретті - әдеби толғаныстар», «рецензияны - әдеби талдаулар» - деп (З.Қабдолов «Жебе») жазып та жүр. Әдеби сында портреттік сын мақала мен портреттік рецензисының алатын орны ерекше. Оның зерттелу объектісі күрделі, өзіндік жанрлық сипаты басымдау, әдеби термин екені белгілі. Портреттік сын мақала – жанашыл жанр.

Портреттік сын мақалалардың алғашқы үлгісіне Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, т.б. қаламгерлердің еңбектері жатады. Бөкейхановтың орыс қайраткерлері жөніндегі ең алғашқы мақалаларын былай қойғанда «Қазақ» үнқағазында жариялаған А. Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласынан кейін арада он жылдан астам уақыт өткенде, Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы» атты мақаласы жарқ ете қалды. Осы мақаланы әсіресе, соңғысының портреттік сын мақалаға жататынына ешкім күдік келтірмейді. Ендеше, қазақ портреттік сын мақаласының классикалық үлгісінің өмірге келген уақыты ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарының алғашқы кезеңі жай емес. Бұл уақыт талабынан, жағдай қыспағынан туған шара. Олай дейтініміз қазан төңкерісінен кейінгі жылдары бастау алған ұлтжанды қазақ интеллигенциясы мен кеңестік идеологияны жасаушы интеллигенттер арасындағы түрлі келіспеушіліктер мен пікір қайшылықтары жиырмамыншы жылдардың орта шеніне қарай барынша асқына түсенін айғақтайды. Өлгі талас пікірдің жалпы қазақ әдебиетінің дамуына ортақ проблемалар төңірегінде болмай, жекелеген жазушылардың шығармаларының төңірегінде өрбігендіктен де, сол тұстағы қазақ әдебиетінде портреттік сын мақалалар қаулай түсті. Бірақ, сол сын мақалалар идеялық бағыты мен саяси әлеуметтік астары бірдей деңгейде болған жоқ.

Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы» атты сын мақаласының бітім болмысы мүлдем өзгеше. Ж.Аймауытовтың аталған мақаласы жанрлық сипаты жағынан қай топқа қосылатыны әлі анықталған жоқ. Ал, бұл мақала проблемалы мақаладан гөрі портреттік сын мақалаға жақындау келетін сияқты. Сондықтан да, 1920 жылдары жалпы қазақ әдебиеті дамуының ортақ проблемаларын қозғаған сын мақалалар жазылмады деген пікірдің бір жақтылығы сезіліп қалады. Портреттік сын мақала – кейіпкер тұлғасынаша түседі.

Айрықша ескеретін мәселе, жиырмамыншы жылдардан кейінгі уақытта проблемалық сын мақалалардың орнын портреттік сын мақалалардың ауыстарған кезі сирек. Демек, портреттік сын мақалалар әдебиеттің ауыр жүгін көтеріп, соның арқасында қазақ әдеби сынының дамуына бағыт сілтеп, даңғыл жолға түсуіне ықпалын тигізеді. Біз, бұл пікірімізді Ж.Аймауытовтың әңгімеленіп отырған «Мағжанның ақындығы» деген мақаласына сүйеніп айтып отырмыз.

Ал, таптық әдебиет төңірегінде айтыс-тартыстар сол кездегі қазақ әдеби сынының ортақ проблемасы болатын. Олай болса, Ғ.Тоғжановтың портреттік сын мақалаларында әдебиеттің жалпы идеялық бағыты белгілі бір дәрежеде сөз етілді. Бұған қарап, Ғ.Тоғжанов та Ж.Аймауытовтың дәстүрін жалғастырушы, немесе сындағы өнегелі ісін алға жылжытушы деп қарай алмаймыз. Себебі, Ғ.Тоғжанов өзінің портреттік сын мақалаларында жалпы әдебиеттің ортақ мәселелерін қозғауға бір табан жақын тұрғанмен, бұл тұрғыда айқын бағыт ұстай алмады, оның үстіне ұлттық әдебиетті жоғары қоятын келелі принциптерден тысқары тұрды. Міне, оның Ж.Аймауытовтың портреттік сын мақалалары әдебиеттің күрделі, жалпы сауалдарына жауап беретіндей озық тәжірибесін жағастыра алмайтыны осыдан. Негізінен алғанда портреттік сын мақалалардың жанрлық тұрғыдан қалыптасуы әлі толық танылып болмаған нәрсе. Әдебиет сыны – жанрдың бір түріне әр дәуірде, тіпті әрбір жолы, әлденеше рет қайталап соғып отырады.

Қазақ әдебиетіндегі көрнекті ақын-жазушылардың қатары көбейіп, олардың шығармашылық жолы өркендеген сайын портреттік сын мақалалардың саны өсіп, міндеті күрделене түсті. Дегенмен, портреттік сын мақала мен рецензияның жанрлық ерекшелігі

анықталып, жүйелі бір тоқтамға келген емес. Осы орайда қазіргі сынның жанрлық ерекшелігін зерттеу де күрделене түсуде. Портреттік сын мақала туындыларын алғаш өмірге келтірген Ә.Бөкейханов еді. Оның «Қазақ» газетінде (1913-1917 ж) жарылаған шағын мақалаларының жазылу тәсілі, көбіне портреттік сын мақалаға ұқсайды. Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, һәм хандар шежіресі» (1911) кітабына тұңғыш портреттік рецензия, «Қалқаман-Мамыр» (1912) дастанына алғаш сын жазған. «Қара қыпшақ Қобыланды» тақырыбында жеті тараудан тұратын проблемалы сын мақала жазуына қарағанда Ә.Бөкейханов әдебиетке ерекше назар аударған. Ол портреттік мақала мен рецензиялық туындыларын «Қазақ» үнқағазында үзбей жариялап отырған. Бұл портреттік мақала мен рецензияның ағашқы бастамалары еді. Алайда, «Қазақ» үнқағазында жариланған Ә.Бөкейхановтың рецензиялық туындыларынан гөрі, портреттік мақалалары басымдау, әрі шоқтығы биік туындыларға жатады.

Ә.Бөкейхановтың «Кәкітай», Г.Н.Потанин», «Н.Л. Склозубов», «И.И.Мечников», «Вандер Бильд», «Бебель» т.б. туындылары публицистикалық сарында жазылған шағын портреттік мақалаларға жатады. Бұл мақалалары Ә.Бөкейхановтың соңғы шығармалар жинағына (1994) ендірілген. Көлемі бір-екі парақтан аспайтын шағын портреттік мақалаларында Ә.Бөкейханов тарих деректерін келтіру арқылы өмірбаяндық деректермен салыстыра отырып, көбіне портреттік тұлғасын беруге тырысқан. Әсіресе, «Кәкітай» тақырыбындағы шағын портреттік мақаласында: «Кәкітайдың әкесі – Ысқақ ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп, баулыған. Абай қасында жүріп школ көрмей, Кәкітай орысша жаза да, оқи да білген. Абай білетін Европа жазушыларымен Кәкітай да таныс, оқыған еді. Ыждағаттың арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Сөз білетін еді» - деп Кәкітай тұлғасын аша түседі. Бұл шағын портреттік мақала «Қазақ» үнқағазында 1915 жылы жариланған. Осы сияқты «Г.Н.Потанин» туралы екі портреттік мақаласы Г.Н.Потаниннің (1915) 80 жасқа толу қарсаңында жазылған. Бұл портреттік мақалалардың авторы Ә.Бөкейханов «Ғалихан», «Қыр баласы» деген жасырын атпен «Қазақ» үнқағазында жариланған.

Ә.Бөкейхановтың портреттік туындылары кездейсоқ жазыла салған шығармалар емес. Сол кезеңде әлемге әйгілі орыс саяхатшылары мен ғалымдарының өміріне байланысты жазылған деректерден құралады. Ол И.И.Мечников туралы: - «Устіміздегі осы май айының үшінде атақты ғалым Мечниковтың туғанына 70 жыл толды» - деп бастаса, «П.П.Семенов» туралы портреттік мақаласында: - «Осы өткен февраль аяғында 80 жасында апат болды. П.П.Семенов Петроградтағы зор жағрафия жамғатының председателінің жолдасы, сенатор, Г.Совет члены, құрметті академик, Европада неше ғылым мекемесінің члены еді» - деп сипаттаған. «Бебель» туралы портреттік шағын мақаласында «28 июльде» 73 жасында Август Бебель апат болды» - деп Бебельдің өмірбаяндық деректерге тоқталады. А, «Вандер Бильд» портреттік мақаласы өте шағын жазылса да, көркемдігі жағынан оқырманға бірден әсер етеді. 1912 ж әлемді дүр сілкіндірген «Титанник» мұхит пароходының суға кетуіне орай жазылған бұл мақалада «Титанник» сияқты «Лузитания» деген зор кемені неміс сүңгуір қайығы суға батырғанда, көмек көрсетуге ұмтылған Америка миллионері В.Бильдтің көзсіз ерлігін сөз етеді.

1930-1940ж кеңестің қиын заманында кемшілікті көрсетіп, сын мақала жазу өліммен тең екенін қазақ әдебиеттанушылары өмір талқысында жүріп байқаса да, сынға батыл қадам басуға жүректері көп дауалай бермеді. Осыдан келіп, біржақтама жазылатын, тек жақсылық жақтарымен ғана шектелген портреттік сын мақала мен рецензиялар өмірге келе бастады. Атап айтқанда, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, Ә.Бөкейханов сияқты М.Дулатұлы да портреттік мақалалар шоғырын «Қазақ» газетінде жариялап, оқырмандардың көзін ашуға тырысты. Оның айшықты портреттік сын мақалалары 1996-97 жылдары шыққан екі томдық жинағына жинақталып берілген. М.Дулатұлының екінші томына енген мақалаларының көбісі портреттік сын мақалаларға жатады. Атап айтқанда: «Хан Абылай», «Ғ.Тоқаев», «Хазірет сұлтан», «Абай», «Ш.Уалиханов», «Ы.Распиринский», «Г.Н.Потанин», «Ә.А.Диваев», «Кәке, Сәкен», «А.Байтұрсынов», «Н.Нариман», «Б.Ахмет», т.б. мақалалары

портреттік сын мақаланың ағашқы үлгілері еді. Ақын, журналист, жазушы М.Дулатұлы да кеңестік дәуірден бұрын-ақ портреттік мақала жазуға ерекше назар аударған. Ал, портреттік мақалалар өмірдің қауырт кезеңдерінде, түрлі жағдайларға байланысты жазылып отырғаны белгілі. М.Дулатұлының портреттік мақалаларының көлемі шағын болса да, онда мақала кейіпкерлерінің жетістік жақтары көбірек суреттеледі. Бұл портреттік мақаланың өзіндік ерекшелігі болатын.

Портреттік мақала жазу дәстүрі, атақты лингвист ғалым А.Байтұрсынов шығармаларында да баршылық. Оның «Ақжол» публицистикалық мақалалар мен әдеби зерттеу жинағына алғы сөз ретінде берілген, белгілі ғалым Р.Нұрғалиевтің «Алып бәйтерек» тақырыбындағы портреттік мақаласы мен осы жинаққа енген атақты жазушы М.Әуезовтің «Ақаңның елу жылдық тойы» деген портреттік мақаласының негізгі кейіпкері А.Байтұрсынов шығармашылық тұлғасы, тарихи деректермен салыстырмалы түрде көрсетілген. Ал, бұл екі мақаладағы А.Байтұрсынов жайлы деректердің ғылыми мәні мен маңыздылығы – ғалым тұлғасын жан-жақты аша түсуінде. Екі мақаланың жазылу мерзімі ұзақ жылдарды қамтыса да (1923-1991) жыл аралығы – ғалымның сом тұлғасы, ақыл-ой парасаты, азаматтығы, білімдарлығы мен ақындық шеберлігі, қоғамдық көзқарасы оқырманға ой салып, әсер қалдырады. Бұл – 20жылғы жазушы М.Әуезовтің ой-санасы мен 90 жылғы ғалым Р.Нұрғалиевтің парасатты білім деңгейімен астасып жатқанын аңғартады. Атақты қаламгер жазушы мен ғалымның А.Байтұрсынов жайлы жазған портреттік сын мақаласының көркемдік шеберліктері де айрықша.

Осы сияқты портреттік мақаланы А.Байтұрсынов та жазған. «Ақжол» жинағының екінші бөліміндегі «Көсем сөз» тарауында автордың 43 мақаласы берілген. Соның арасында шоқтығы биік екі портреттік мақалаға назарымыз көбірек ауады. Оның бірі «Қазақтың бас ақыны», екіншісі «Лениннің 50 жасы» деген портреттік мақалаларды салыстырып талдағанымызда «Қазақтың бас ақыны» ұлттық сипаты жағынан маңызы зор. Бұл мақала 1913 жылы жазылған. Мақаланың тарихи мәні мен мазмұны ақын өмірін тереңірек қамтитын өмірбаяндық деректерден құралып жазылған.

Анығын айтқанда, портреттік мақала жазу – кім-көрінгеннің қолынан келе бермейді. Ал, А.Байтұрсыновтың мақаласында: «Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрын-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» - деп бастауына қарағанда, ғалымның өзі зор білімдар екендігін аңғартады. Ол ақын шеберлігін былай сипаттайды: «Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыны сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен үздік, артық» - деп бағалайды. Бұл бағаны тұңғыш рет А.Байтұрсыновтың айтқанын, осы портреттік мақаладан жақсы аңғарамыз.

Орыс ғалымдары да әдеби портреттің сан қырлы жасалу жолдарына ерекше мән беріп, ғылыми зерттеу ісін күрделендіріп отырған. Атап айтқанда В.С.Баразовтың М.Горький, В.И.Ленин, Л.Н.Толстой, А.П.Чеховтың әдеби портреттерін ғылыми жүйеде зерттеуі, олардың мемуарлық шығарманың жанрлық түріне жатқызуында ғылыми негіз бар. Ал, Т.А.Беневоленская «Портрет современника» деген еңбегінде, портреттік очерктің жанрлық ерекшелігіне басты назар аударған. Бұл В.С. Бараховтың «Искусство литературного портрета» деген еңбегінде әдеби портреттің жасалу жолдарына қарағанда күрделі. Бұл сол кезеңдегі кеңестік саясаттың кезінде жазылған еңбектер болғандықтан әдеби портретке қарағанда, портреттік очерктің саяси тұрғыда жазылуы публицистикаға жақындау, әрі қоғамдық мәні де зор.

Әдеби портрет жайында сөз қозғаған орыс ғалымдары В.Смирнова «Современный портрет», М.Кольцов «Литературные портреты» тағы басқалардың еңбектерінде, әдеби портретке ерекше мән берген. Бұл дәстүр М.Горькийдің «Литературные портреты» еңбегінің жалғасы іспеттес маңызды еңбектерге жатады. Мұндай игі дәстүр шет ел әдебиеттерінде де жалғасын тауып келеді.

Ал, қазақ ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, әдеби портретке көбірек зер салып, жанрлық тұрғыда зерттеу еңбек жазып жүрген ғалымдарымыздың өрелісі Д.Ысқақұлының «Сын – шын болсын» (1993), «Сын сонарда» (1993), «Әдебиет өрнектері» (1996), «Сынжанрлары» (1999), Қ.Ергөбектің «Баянғұмыр» т.б. еңбектерін айтуға болады. Публицистика мен көркем очеркке ерекше мән берсек Т.Ыдырысовтың «Шеберлік бастауы» еңбегі публицистиканың дәуір үні екенін айғақтай түседі.

Д.Ысқақұлы «Сын – шын болсын», «Сын сонар», «Сын жанрлары» т.б. еңбектерінде әдеби сынның ғылыми негіздеріне, әсіресе әдеби сынның принциптеріне, түрлеріне кеңірек тоқталған. Ал, Қ.Ергөбеков «Баянғұмыр» сын мақалалар жинағында монография, естелік, хат түрінде жазылған еңбектерге шолу жасап, портреттік тұлғаның қалыптасу жолдарына ғылыми сипаттама бере отырып, әдеби портреттің жазылу әдістеріне жақындай түседі. Соның өзінде портреттік сын мақала мен портреттік рецензияның жанрлық ерекшеліктеріне көп бара бермейді.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында портреттік сын мақала мен рецензияның зерттелу объектісі күрделі. Бұл салада нақты зерттелінген тұлғалы еңбек жоқ болса да, І.Омаров туындыларындағы портреттік мақала мен рецензия шоғыры әдебиеттану ғылымының өрісін кеңейте түскендігін аңғартады.

І.Омаров пен М.Дулатовтың портреттік мақалаларын салыстыра зерттегенімізде, І.Омаровтың портреттік мақалаларының өзіндік шеберлігі мол туындыларға жатады. М.Дулатовтың шағын портреттік мақалалары көбіне таныстырумен ғана шектелсе, І.Омаров туындылары көркемдік жағынан басымдау келеді. Әрине, М.Дулатовтың портреттік туындылары тұңғыш портреттік мақалалар қатарынан орын алатындығымен құнды. Оның үстіне, М.Дулатов туындылары журналистиканың алғашқы сатысында өріс алған.

І.Омаров портреттік мақала мен рецензия жазу шеберлігіне көп жыл ізденіп барып жеткен сыншы. Ол оқырман қатарында белгілі ақын-жазушы шығармаларын көбірек оқып, тынымсыз еңбек етудің нәтижесінде портреттік мақала жазудың шеберлігін жан-жақты меңгеріп, бойға дарытқан қабілетті оқырман сыншы ретінде өмірден өз орнын табады.

Республикалық басылымдар мен баспасөз беттеріндегі І.Омаровтың әдеби-сын, публицистикалық мұрасының жиі жариялануы және оқырман сыншының өсу, өркендеу, өрлеуіне орай, оның шығармашылық деңгейінің жоғары дәрежеде болғанын айта аламыз. Өйткені, сыншы өмірінің тарихи кезеңдері де, оның шығармашылық кезеңнің өрлеу сатысын аңғартады.

І.Омаров түрлі лауазымды қызметтерді атқара жүріп, қазақ әдебиеті сынының өсу, өркендеу, өрлеуіне үлес қоса білген қаламгер сыншы.

І.Омаровтың соңғы отыз жылғы өмірін қамтыған шығармашылық деңгейінің 1960-1969 жылдардағы өрлеу, шарықтау кезеңінде баспасөздерде жарияланған әдеби-сын, публицистикалық мақалаларынан тысқары үш бірдей кітаптары баспадан шықты. Сыншының қазақ, орыс тілінде шыққан бірінші, екінші кітаптары өзінің тірі кезінде жарық көрген. «Серпін» деп аталатын үшінші кітабы 1969 жылы баспаға ұсынылып, 1970 жылы «Жазушы» баспасынан 35 мың дана болып шықты.

І.Омаровтың «Әдебиет туралы ойлары» кітабы кезінде сыншылар назарына ілігіп алғашқы жинағы туралы жақсы лебіздер де айтылды. Сыншы Р.Бердібай «Әдебиет және өмір» сын мақалалар жинағында І.Омаровты оқырман сыншы ретінде атап өтеді. Сол кезеңдері орыс жазушылары мен өнер қайраткерлері І.Омаровтың осы еңбектерімен танысып, жылы көзқарастарын байқатты. Сыншының екінші кітабы – бірінші кітабының төл нұсқасы еді.

Осы шығармасы жайлы кезінде жақсы пікірлерін, толғамды ойларын, көзқарасын байқатқан А.Анов, Д.Снегин, Е.Сац, т.б. атақты орыс жазушылары мен өнер қайраткерлері І.Омаровты әдебиет сыншысы ретінде танып бағалайды.

І.Омаровтың әдеби-сын мақалаларының жазылу тарихы жайлы сөз қозғасақ, алдымен «Әдебиет жайлы ойлар» деген кітабы тілге оралады. Кітап кезінде, әйгілі әдебиетшілердің назарына ерекше ілінгені белгілі. Кітапқа енген туындылардың барлығы әдеби сын

мақалалар. Аталған жинақтағы әдеби-сын мақалалар анау айтқандай көп те емес, санаулы ғана. Онда туған әдебиетіміздің көрнекті өкілдерінің шығармашылығы жайында ғана сөз қозғамайды, сонымен бірге әйгілі орыс қаламгерлерінің шығармашылығы туралы да сыр шертеді.

Сыншының осы алғашқы кітабы – қазақ әдебиетінің даму проблемаларымен қоса, жекелеген жазушылар творчествосы жөніндегі келелі пікірлерді де ала келді. І. Омаровтың алғашқы кітабы оның тырнақ алды сын мақалаларының жиынтығынан тұрады. Тұңғыш деп саналғанымен, бұл кітап оның қабілетті сыншы екендігін танытады. Сыншының «Әдебиет жайлы ойлар» кітабындағы мақалаларын жанрлық тұрғыдан екі топқа бөлуге болады:

- Портреттік сын мақалалары: Бұған «Халық қайраткері», «Бекет творчествосы туралы», «Ақын Сара», «Ұлы сыншы», «Көркем сөздің шебері», «Өнерпаз жолы», «Жазушы - азамат», т.б. туындылары жатады;

- Портреттік рецензиялары: Бұған «Заманымыздың дана туындысы», «Халықтық эпопея», «Оянған өлке», «Қаһарлы күндер, қаһарлы жылдар», «Қан мен тер» романы, «Өмір ұшқыны» туралы т.б. мақалалары қосылады. Аталған мақалаларда портреттік рецензиялар үлесі басым. Бұдан І.Омаровтың сыншылдық кезеңінің бастапқы сатысында жекелеген жазушылардың творчествосынан гөрі, әдебиеттің жалпы даму процестеріне мән бергені байқалады.

«Серпін» деп аталатын үшінші кітабы 1969 жылы баспаға беріліп, 1970 жылы жарыққа шыққаны мәлім. Осы үшінші кітапта портреттік сын мақалалар алғашқы кітапқа қарағанда көбірек орын алған. Олар мыналар: «Бейімбет хақында бірер сөз», «Ұлы сыншы», «Көркем сөздің шебері», «Тұған халқының төл баласы», «Сырбайдың сырлы дүниесі», «Өнерпаз жолы», «Сөз қадірі», «Жазушы азамат», «Қымбатты Жаппар», «Ақындық анкета», т.б.. Бұл аталған мақалалардың кейіпкерлері Б.Майлин, В.Г.Белинский, М.Әуезов, С.Қожамқұлов, С.Мәуленов, Ә.Әлімжанов, Ж.Молдағалиев, Ж.Өмірбеков т.б. ақын-жазушы, сыншылар мен өнер қайраткерлері еді. Сыншы І.Омаров әдебиет мәселелерімен қатар қазақтың музыка, ән-күй, театр өнерінің проблемаларын қозғауға да көңіл бөледі. «Серпін» жинағына енген мақалалардың жанрлық жағынан әр тақырыпта болуы осыған байланысты. Кітаптың бірінші бөліміне жинақталған «Монреаль сапары», «Өскен елдің өрелі мәдениеті», «Айастанның алтын айдары», «Өнер мұраты биік болмақ», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», екінші бөліміндегі «Сұлулықтың санқилы сыр сипаты», «Бауырмал құшақ аясы», «Шабыт шалқары», «Ана тіліміз жөнінде», «Би туралы», «Арқалаған жүгіміз қымбат», «Ата сөзі», т.б. мақалалары мысал бола алады. Бұларда қазақ өнерінің ең ділгір, ортақ мәселелеріне, өнердің синкреттігінен туындайтын ерекшеліктерін сөз ету басым.

«Оқырман көзімен», «Серпін» деп аталатын туындылары, І.Омаровтың қаламынан өрбіген әдеби-сын мақалалардың жанрлық сипатын танып білудің ең негізгі кілт болып табылады.

Сыншының «Шабыт шалқары» деп аталатын төртінші кітабында, автор өзінің бұдан бұрын көтерген проблемаларын жалғастырып, қайталап оралып отырған.

І.Омаровтың «Шабыт шалқары» кітабы 1973 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрсе, бесінші кітабы «Әдебиет толғамдары» атты жинағына автордың бұрын жазған мақалалары қайта ендірілген. «Әдеби толғамдар» жинағы да «Шабыт шалқары» кітабының қайталамасы іспеттес туынды. І.Омаровтың бұл кітаптарының шоқтығы биік, сыншылар назарын ерекше аударған көлемді де, қомақты шығармалар қатарына саналады. Екі кітаптың да негізгі айырмасы, кітап тақырыбының өзгергені болмаса, кітапқа енген әдеби-сын мақалаларында ешқандай өзгеріс жоқ. «Шабыт шалқары» жинағына 33 сын мақаласы енсе, «Әдеби толғамдар» жинағына алғашқы 32 әдеби-сын мақалалары өзгеріссіз қайта ендірілген. Бұл кітапқа «Ата сөзі» мақаласы ғана енбей қалған.

І.Омаровтың осы кітаптарына енген әдеби-сын мұрасы жайлы кезінде сыншылар Ш. Сариев «Құнды мұра», Б.Мұстафин «Шалқар шұғыласы» («Шабыт шалқары» туралы), Ғ.Қабышев «Өріс кең ойлар» («Серпін» туралы) тақырыбында шолу рецензиялардағы пікірлері І.Омаровтың сыншылдық қабілетін айқындай түседі.

І.Омаровтың алтыншы кітабы «Толғамдар. Раздумья» (1992) деген тақырыпта орыс және қазақ тілінде шықты. Кітаптың алғы сөзін Қ.Сұлтанов жазып, І.Омаровтың қоғам қайраткері, сыншы ретіндегі зор бағалап көрсетеді.

Бұл кітапта І.Омаров жайлы естелік, хат, қоштасу сөздері берілген. Әсіресе, М.Бутин, А. Зэкарин, Н.Күзембаев, Б.Исабекұлы, С.Әшімбаев, Ж.Ысмағұлов, Х.Сүлейменов тағы басқалардың сүйіспеншілікке толы шынайы естеліктері оқырман көңілін толқытады.

Кітапқа енген Ғ.Мүсіреповтың «Қош бол, қимасым», А.Ановтың «Аяулы дос», Ә.Нұрпейісовтің «Асыл аға», Қ.Садықовтың «Парыз назы» секілді мақаласында І.Омаровтың азаматтық, парасаттылық, кішіпейілділік қасиеттерінен көп хабардар етеді. Сондай-ақ, кітаптағы І.Омаровтың өзі айтып отырып жаздырған «Парыз» атты соңғы хатының да орны бөлек.

Кеңес идеологиясының қыспағында ұлттық мәдениетіміз бен әдебиетіміз жайлы шындықты бетке айту, әсіресе бар кемшілікті ашып айту, көрінгеннің қолынан келе бермейтін еді.

Осындай ауыр кезеңдерде І.Омаров С.Мұқановтың «Сырдария» романы мен Ғ.Мұстафиннің «Миллионер» повесінде, сол сияқты Ә.Әбішевтің «Жас түлектер» романы мен Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ», С.Мұқановтың «Балуаншолақ» повесінде кейбір идеялық кемшіліктерді таптық тұрғыдан талдағаны белгілі. Бірақ ол мұндай мақалаларын өзінің көзі тірісінде шыққан жинағына енгізбеуі, оларға көңіл толмағандығын көрсетеді. І.Омаровтың «Қазақ әдебиетінің және көркемдік сапасы жоғары болсын» деген 1948 жылғы «Әдебиет және искусство» журналының № 9 санында жариланған мақаласында, көркем әдебиетті идеология құралы деп қарау сарыны анық сезіледі. М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, А. Тоқмағамбетов, Т.Жароков, С.Мәуленов, Ә.Әбішев, Ә.Тәжібаева, Қ.Бекхожин, М.Хәкімжанова, т.б. ақын-жазушылардың творчестволық өсу жолдарына І.Омаровтың әсері болды. Әрбір сын мақаласында І.Омаров творчестволық нысанасы дұрыс шығып отырған ақын жазушыларға, зор ілтипатпен қарайды. Бұл жөнінде: «Жас жазушымыз Ә.Нұрпейісовтың тырнақ алды еңбегі де қуантарлық еңбек, оның да творчестволық нысанасы дұрыс шығып отыр» - деп І.Омаров өзінің сыншылдық көзқарасын айқын аңғартады.

Қазақ халқының даңқты ұлдарының бірі Ұлы Отан соғысының ержүрек Батыры, қазақтың атын әлемге танытқан атақты панфиловшы, Б.Момышұлы туралы жазу кім-көрінгеннің қолынан келе бермеген.

Әдебиетші ғалым, профессор марқұм Ж.Ысмағұлов айтқандай «Әр заманда, әр кезеңде халқына қадірлі, айналасына абыройлы адамдар болады. Біреу басындағы бақ-дәулетімен, біреу қолындағы билік-мансабымен, енді біреулер бойына біткен өнер-дарынымен атақ-даңққа бөленеді. Бірақ, олардың барлығына бірдей ортақ, барлығына бірдей қажетті тағы бір қасиет бар. Ол - адамгершілік» - деп, өз ойын «Ағаның жарқын бейнесі» деген естелігінде, белгілі әдебиет сыншысы І.Омаровқа байланысты ерекше айтады.

Өз мамандығы экономист бола тұрса да, әдебиетпен 1940 жылдардан бастап айналыса бастаған І.Омаров жайлы ақын-жазушылар мен әдебиет сыншыларының сын мақалаларындағы лебіздері жаныңды жылытады. Әрбір сөзін ойланып, есеппен, айтатын маман сыншылардың ой-пікірімен санаспасақ болмайды. Өмірде ақын – өлеңімен, жазушы – шығармасымен, сыншы – сын мақалаларымен, ғалым – ғылыми еңбектерімен қалың оқырманға ой салып, талабы мен талантын, дарынын шындайды. Әсіресе әдебиет сыншысының еңбегі ерекше. Әдебиет – қоғамды дамытса, әдеби сын – ақын, жазушының, ғалымның, қабілетін талантқа, талантын дарынға ұштастырады. Әдебиеттану ғылымында әдебиет сынының алатын орны айрықша. Осы жағына ерекше мән берген профессор Ы.Ысмағұлов сыншы І.Омаров жайлы тебірене жазады: «Ел аузына жақсы атағы аңыз боп қалған қадірлі азаматтарымыздың бірі І.Омаров еді. Оның тірлік болмысына бүгінгі шындық тұрғысынан қарап, кезінде тындырып кеткен ісіне жаңаша баға бергіміз келсе де, бәрі бір оның жадымызда сақталған жарқын бейнесі күңгірт тартпай, жақсы атағына көлеңке түспей әлі де сол баяғы таза, биік, ардақты қалпында жүректі елжіретіп еске түседі» - деп өмір

шындығын ашып айтады. Ағаның жарқын бейнесі көңілімізге көлеңке түсірмей, ойымызға ой қоса түседі.

Әдебиеттің майталман сыншыларының бірегейі І.Омаровтың «Толғамдар» жинағындағы А, «Жазушы», (1992ж) естеліктері мен күнделіктері, сын мақалалары орыс тілінде жазылған.

І.Омаров әдебиет сыншысы ретінде 1945-70 жылдары елге танымал болды. Қазақтың белгілі ақыны Ғ.Қайырбеков «Жанындай көрген жақсы аған» деген естелігінде: «Үнемі биік дәрежедегі қызметте болып мемлекет қайраткері есебінде танылатын кісінің адамдық тұлғасы туралы мұншалық мол пікірлер жалғыз қазақты емес, бүкіл одақ көлемінде болған да, айтылған да емес. Бұл – ғажайып сирек құбылыс» - деп сыншы туралы таңдана жазады. Ол – ақиқат.

Сыншы туралы атақты Ғ.Мүсірепов «Қош бол, қимасым» деген естелігінде, І.Омаров жайлы тебірене жазады: «Кеңес мектебі, кеңес тәрбиесі арқылы көзін ашқан төлтума, еліміздің, партиямыздың, мемлекетіміздің, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің санаулы қайраткерлерінің бір болған Ілияс халық арасында қадырымыздың бірі еді» Ол айықпас ауруға ұшырап, еңсесін көтере алмай жатқанда, «Мен Ілияспен 17 июль күні (1970 ж) таңертең соңғы рет ұзақ қоштасып қайттым. Соңғы рет қоштасып отырғанымызды екеуіміз де біліп отырдық. Дұрыстап бір жөтелуге зар, күлкі түгілі езу тартып жымыюға зар болып қалған кез еді, толып жатқан, орындалмаған армандарын айтты: жазармын дегені, айтармын дегені көп екен. Саған айтқан сырын басқадан жасыратын мінезі болмайтын Ілияс ақтарылып сөйлеумен болды: - Туысқандықты туысқандарымның арасынан ғана іздеген жан емес едім. Ұлы жаңа дүниемізге кім үндес болса, соны туысқан дос көруші едім. Ондай туысқанды өзім іздеп тауып алатын әдетім де болушы еді. Сондай туысқандарым аз да бола бермес. Бәріне де езіліп, елжіреп, шыжылдап күйіп сағынып жатқан жүректен сәлем айт!...Ілияс сондай зәбір етіп еді деп ешкім айта алмас. Бәріне де көп-көп сәлем»- деп, тілі күрмеліп, соңғы сапарға аттанды. 58 жасында айықпас аурудан қайтыс болған. І.Омаров (1912-1970 жж.) мәңгі көз жұмса да, артына өшпес мұраларын қалдырып кетті.

І.Омаров Бауыржан Момышұлы туралы ойларын хат арқылы білдіріп қана қоймай, жазушының әрбір шығармасын қадағалап оқып, оның талантты жазушы екендігін байқайды. Сыншы Бауыржан жайлы «Бауыржан Момышұлы-жазушы» («Бауыржан Момышұлы- как писатель») деген орыс тілінде жазылған мақаласында (І.Омаров «Таңдамалы» «Избранное», - Алматы, «Арыс» баспасы, 2001ж, [86-106 б] ерекше байқатады. Онда жазушының таланты мен дарынына сүйсіне отырып, жақсы тілектер айтады.

Айықпас ауруға ұшырыап, ол аурумен отыз жылдан астан арпалысып келген. І.Омаров уақыт тауып, ержүрек батырдың шығармаларын түгел оқып шығып, жазған мақаласының маңызы зор. Кезінде классик ақын- жазушылар атанған М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ш.Айтматов, О.Сүлейменов, Ә.Нұрпейісов, А.Тоқмағамбетов, С.Мәуленов т.б. сияқты елге танымал қаламгерлер Бауыржан еңбектерін де ерекше бағалаған.

Бауыржан туралы журналист - жазушылар Александр Бек пен Әзілхан Нұршайықов шығармалары арқылы жазушы өмірінің құпия сырларын аша түседі. Әдебиеттану ғылымында І.Омаровтың «Бауыржан Момышұлы- жазушы» деген сын мақаласы оның жазушылық дәрежесін биік шыңға көтере түсті. Жазушы талантын айқындап, елге таныта түсті.

Тұңғыш рет қазақ тілінің мәртебесін өсіруде А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, М.Әуезовтер мен бірге Бауыржан Момышұлы да, 1942 жылдары тілге байланысты Орталық Комитетке хат жазып, ана тілімізге төніп тұрған қауіпті, сол кезеңдегі кеңес саясатының ықпалынан тайсалмастан мемлекет басшыларына ескертеді. Амал не, 1937 жылдың зардабын бастан кешірген Республика басшылары Батыр ағамыздың бұл ұсынысына мән бере қарағанымен, оны іске асыруға батылдары жетпеген.

Қазіргі таңда жазушы болу да, ақын болу да қиын. Үнемі жаза берсе ақын – жазушының талабы талантқа, таланты дарынға айналады. Өнердің құдіретімен ақын да, жазушы да, ғалым да болу көбінесе ізденіске, тынымсыз еңбекке байланысты екені даусыз. Бірақ соғыс

тақырыбын да еркін жазатын Бауыржандай жазушы болу – қиынның қиыны. Заманның құлы болып, жасырын жазушы болғаннан гөрі, еңбегімен заманның ұлы болып, ақын, жазушы, ғалым болғанға не жетсін. Ұлы жазушы - еңбегімен белгілі.

Әсіресе, өнердің иесі болу – әркімнің тынымсыз ізденісі мен еңбегіне тығыз байланысты. Ол үшін өнер иесінде қабілет, талант, дарын болуға тиіс. Онсыз ақын, жазушы, ғалым болу оңайға түспейді. Осындай қиын жолда атақты батыр ағамыз Бауыржан Момышұлы да Отан соғысының отты жылдарын бастан кешіріп, өзінің туған ауылы Жуалы өңіріне аман-есен оралды. Жазушылық даңқымен елін де, әлемді де тандандырып, елінің әйгілі Қаһарман батыр жазушысы атанды. Қазақ елін әлемге танытқан батыр ағамыз Бауыржан Момышұлы – бүкіл қазақ халқының мақтанышы. Ол туралы І.Омаров өз мақаласында ашық айтады.

- 1.Омаров І. Толғамдар (Раздумья) – Алматы «Жазушы», 1992
- 2.Омаров І. Таңдамалы –Алматы «Арыс» баспасы, 1992
- 3.Молдағалиев Ж. Жомарт жүрек.- Алматы «Өнер», 1990
- 4.Мұхамеджан Кәтімжан. Б.Момышұлы мен А.Бектің шығармашылық байланысы. «Ақиқат», №8, 2010, 54-57 б.
- 5.Ысқақұлы Д. Сын шын болсын. (Әдеби сынның ғылымы негіздері) –Алматы, 1993, 120б.
- 6.Керімбеков М. «І.Омаровтың әдеби-сыншылық мұрасы» (Монография). 2005. Тараз қаласы.

М.Е.Минайдарова, Ф.Ш.Оразбаева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В КАЗАХСКОЙ ШКОЛЕ

УДК 82.355

М 57

В наши дни содержание понятия современные технологии обучения является синонимом понятия креативное обучение. Практика доказала, что в действительности новые технологии способны коренным образом обновить обучение и улучшить его результативность, а также мотивировать обучаемых, настроить их на интенсификацию учебного процесса. Тем не менее считаем важным отметить, что современный урок не то, где используются новые технологии обучения, а то, где применяют их методически грамотно, обоснованно. Для хорошего преподавателя использование современных средств обучения является не самоцелью, а лишь вспомогательным средством в обучении.

По мнению профессора В.А. Галкиной, «...качество учебной работы определяется педагогическим мастерством преподавателя, под которым подразумевается не только владение высоким уровнем педагогических умений, но и направленность их на постоянное совершенствование своей педагогической деятельности, исследовательский подход к педагогическому процессу. При отсутствии этих двух важнейших компонентов даже достаточно высокий уровень педагогических умений в изменившихся условиях не даст возможности привести свою деятельность в соответствие с новыми требованиями жизни и общества».[1]

Перемены в жизни нашего общества требуют и перемены в современном образовании. Улучшить его качество не значит в корне изменить процесс обучения. Инновационные процессы в сфере образования требуют переосмысления форм учебного процесса как управления познавательной деятельностью ученика. Это, в свою очередь, определяет необходимость использования новых технологий, позволяющих учитывать индивидуальные

особенности учащихся. И сегодня объявляются нетрадиционными любые методы, способные «разбудить» мысль ученика.

Что же можно сделать для того, чтобы ученики не только усваивали программный материал, но и умели мыслить нестандартно, обладали способностью выдвигать гипотезы, развивали творческие способности?

Одна из серьезнейших проблем сегодняшней школы – резкое падение интереса учащихся к учебной деятельности. Не все учащиеся умеют извлекать и перерабатывать учебную информацию, затрудняются выделять главную мысль. Для поддержания и развития интереса к предмету необходимо создание новизны на уроке. Современный урок часто называют педагогическим произведением. И это верно. Он оказывает воздействие на учеников лишь в том случае, если тщательно продуман весь ход занятий и заранее запрограммирован их результат. И чтобы урок был интересным, познавательным, можно осуществлять фрагментарный выбор технологии обучения, который должен способствовать активному творческому процессу.

Можно выделить два источника, вызывающих интерес учащихся к предмету и тесно связанных между собой: содержание предмета и деятельность школьников, организуемая для познания этого предмета.

Перед учителями русского языка казахских школ каждодневной задачей является привитие интереса и любви к русскому языку. Обучать активно, творчески – значит использовать на уроках средства наглядности, элементы занимательности, которые глубоко воздействуют на сознание и чувства учащихся. Необходимо отметить, что к изучающему русский язык надо подходить чутко и стремиться к тому, чтобы учащиеся не испугались тех трудностей и препятствий, которые встретятся им на уроках.

Над подготовкой к урокам приходится работать очень долго и обдуманно, нужно проявлять креативный подход, чтобы устный курс русского языка сделать живым, ярким и интересным.

Использование интерактивных методов обучения дает свои определенные результаты, так как речевая направленность урока должна осуществляться через общение. Это означает практическую ориентацию урока, ведь научить языку можно только через постоянное говорение. Чтобы стимулировать познавательную и творческую активность школьников и организовать индивидуальную работу с ними, учителю важно знать силы каждого ученика и быть твердо убежденным в том, что все они способны справиться с теми задачами, которые педагог выдвигает перед ними. Активными формами работы следует считать те формы, которые требуют от учащихся напряжения, внимания, запоминания, применение анализа и синтеза, нахождения сходств и различий.

Предлагаем разработанный урок русского языка с применением интерактивных методов обучения по учебнику Л.К. Жаналиной «Русский язык» для 11 класса естественно-математического направления общеобразовательных школ с казахским языком обучения, изд. «Мектеп» 2007 г. Учебник состоит из 8 лексических тем: 1. Язык и картина мира. 2. Казахстан – моя Родина. Состав слова. Синтаксис простого предложения. 3. Природа страны и планеты и др.

Тема: Словосочетание. Строение словосочетания. Виды словосочетаний.

Методы обучения: словесный, дифференцированный.

Цель занятия:

Обучающая:

1. Формировать знания учащихся о словосочетании, о строении словосочетания, о видах словосочетания.

2. Научить учащихся находить и выделять словосочетания в предложении, определять их вид и составлять схему.

Развивающая:

1. Развивать познавательную активность и творческую самостоятельность.

2. Активизировать мыслительную и речевую деятельность учащихся.

3. Развивать память, внимание.

Воспитательная: 1. Привить познавательный интерес к русскому языку.

Межпредметные связи: с литературой.

Наглядность: цветная иллюстрация на слайде, интерактивная доска И. Левитан, эпиграф, таблица, задание - на слайде.

Методы активизации учащихся: работа с текстом, составление кластера с ключевым словом *осень*, работа в малых группах, самостоятельная работа.

Ход урока:

I. Организация класса. Настроить и подготовить класс к уроку.

II. Сообщение темы урока и его целей. Слово учителя: Сегодня тема нашего урока (запись на слайдах). Словосочетание. Строение словосочетания. Виды словосочетания.

Цель нашего урока (запись на слайде №2) узнать, что такое словосочетание, какие существуют средства связи в словосочетании, виды словосочетаний по строению. Найти и выделить словосочетания в предложениях, произвести разбор словосочетания.

III. Фронтальный опрос:

- Какой раздел русского языка мы изучаем?
- Что изучает синтаксис?
- Что такое слова?
- Что называется предложением?
- Для чего нужны предложения?
- Какие бывают предложения по цели высказывания?
- Какие предложения называются распространенными и нераспространенными?

Обобщение.

IV. Лексическая тема нашего урока :

Осень. (Внимание на экран). Картина И.Левитана «Золотая осень», эпиграф к уроку слова русского поэта А.С. Пушкина :

Унылая пора!

Очей очарованье,

Приятна мне твоя,

Прощальная краса.

V. Составление кластера с ключевым словом *осень* /золотая ,ранняя,поздняя,унылая, теплая ,очей очарованье ..... .

V1. Работа по опорному конспекту (слайды на экране).

№1 Словосочетание – это сочетание двух слов, связанных между собой грамматически и по смыслу. Словосочетание состоит из главного и ..... слова.

№2 какая? x

↓
ранняя осень

(зав.сл- (глав.сл.- (именное словосочетание)
прилаг) сущ.)

x где?

↓
гуляние [в] саду

(гл.сл- (зав.сл.- (именное словосочетание)
сущ.) сущ.)

x что?

↓
взять зонт

(гл.сл- (зав.сл.- (глагольное словосочетание)
сущ.) сущ.)

x как?

↓
светит ярко

(гл.сл- (зав.сл.- (глагольное словосочетание)
сущ.) сущ.)

х что?
надеть плащ
(гл.сл- (зав.сл.- (глагольное словосочетание)
сущ.) сущ.)

№ 3

Вывод: Зависимое слово с главным связывается не только по смыслу, но и грамматически. Эта связь выражается с помощью окончания и предлога.

Словосочетание с главным словом существительным называется именным, глаголом – глагольным.

VII. Закрепление. Практическая работа (работа на интерактивной доске):

Разноуровневые задания:

I уровень. Спишите. Укажите в словосочетаниях главное и зависимое слово.

Определите вид словосочетания. Составьте схему. *Мокрая земля, холодный сентябрь, мелькали за горой, поговорить с другом.*

I уровень. Спишите. Определите смысловые связи в словосочетаниях. Найдите главные и зависимые слова. *Пасмурные дни, выполнить упражнение, в городском парке, относиться с уважением.*

II уровень. Составьте словосочетания и произведите разбор .

Заботиться, дети, о.

Готовиться, экзамен, к.

Молодежный, программ.

Интересный, повесть.

Славный, осень.

II уровень. Спишите. Определите смысловые и грамматические связи в словосочетании.

Плодородная земля, выращивать пшеницу, жить на берегу, богатая страна, гордиться страной.

III уровень. Выписать отдельно именные словосочетания. Составьте схемы словосочетания. *Горделивые птицы, раскрытое окно, влетел в окно, закрыл тетрадь, осенний лист, кленовый лист.*

III уровень . Выпишите именные словосочетания.: «прилагательное + существительное»
.Разбор словосочетания.

Славная осень! Здоровый, ядреный.

Воздух усталые силы бодрит;

Лед неокрепший на речке студеной

Словно как тающий сахар лежит

Около леса, как в мягкой постели,

Выспаться можно – покой и простор!

Листья поблекнуть еще не успели,

Желты и свежи лежат, как ковер.

VIII. Работа по тексту (с. 30 упражнение 65).

1. Прочитайте текст.

2. Ответьте на вопросы

Задания (на слайде) :

1. Озаглавьте текст.

2. Определите главный смысл текста.

3. Выпишите два словосочетания «прилагательное + существительное», два словосочетания «глагол + существительное». Составьте схемы.

IX. Вывод –обобщение.

1. Что нового мы узнали на уроке?

2. Чему научились?

Х. Подведение итога.

Комментирование оценок.

Х1. Домашнее задание: упражнение 66, с.30

Мини-сочинение по картине И. Левитана «Золотая осень».

Таким образом, заинтересовать и активизировать учащихся помогает не только содержание, но и занимательная форма заданий. Использование интерактивных методов обучения решает важные образовательные и воспитательные задачи, то есть развивает у учащихся быстроту мышления, интерес к изучаемому языку, желание делать открытия, воспитывает у школьников более ответственное отношение к урокам, закладывает основы казахско-русского двуязычия при обучении русскому языку учащихся-казахов.

1.Галкина В.А. Критерии оценки деятельности преподавателя / Образование в регионах России и СНГ. – 2001 г., № 5, с. 53.

Б.Мұхаметжан

ҚЫТАЙ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ФОНЕТИКАСЫ

ӘОЖ 80.1

М 87

Доциндік кезең - император Цинь Шихуанди мемлекетті біріктіргенге дейінгі Қытай тарихындағы ұзақ кезеңнің бірі.

Шамамен миллион жеті жүз мың жыл бұрын Юаньмоу уезінің территориясындағы Юньнань провинциясында қазіргі кездегі қытайлықтардың арғы аталары өмір сүрген. Осы кезеңді біз алғашқы қауымдық құрылыстың бастауы деп атадық. Шамамен б.з.д. 2070 жыл бұрын төрт жүз жылдан астам үстемдік еткен Қытай тарихындағы алғашқы Ся династиясы пайда болды.

Екіншісі Шан немесе басқаша Инь деп аталатын династия болды. Бастапқы кезеңде Шанның астанасы көп рет көшірілді. Ең соңғы кезде ол Иньға, қазіргі Хэнан провинциясындағы Аньянға көшіріліп, ол жерден мемлекет үш жүз жыл басқарылды. Сол кездегі өлшем бойынша Шан өзінен кейін қисапсыз құнды тарихи құжаттар мен мәдени мұраларды, сүйекке, тасбақаның қабығына жазылған жазбалар, сондай-ақ қоладан жасалған бұйымдар қалдырған үлкен әлемдік мемлекет болды.

Үшінші біріккен династия астанасы қазіргі кездегі Сиянь қаласында болған Батыс Чжоу болды. Кейіннен батыс Чжоудың астанасын басқа тайпалар басып алғаннан соң үкімет оның астанасын қазіргі лоян қаласына көшірді. Тарихта бұл жаңа астана Шығыс чжоу деген атқа ие болды. Батыс және Шығыс Чжоудың аралығындағы уақыт сегіз жүз жылға созылды. Шығыс Чжоу өз езегінде екі кезеңге бөлінеді: Көктем мен Күз және Соғысушы мемлекеттер. Көктем мен күз дәуірлерінде мемлекет көптеген кіші-гірім князьдіктерге бөлінді. Ал соғысушы патшалықтар кезеңінде Қытай жерінде жеті күшті мемлекет қалыптасты, олар реформалау процесінің нәтижесінде феодалдық болды және болашақ біріккен Цинь мемлекетінің іргетасын қалады.

Тарихтың сол кезеңінде, ежелгі Мысыр, ежелгі Вавилон және ежелгі Үнді елдерінде тең дәрежеде өркениет дамығанда, Қытайда Ся, Шан және Батыс Чжоу династияларының өркениеті өсіп-өркендеді. Ал Греция мен Римнің өркендеуі кезінде Қытайда Көктем мен Күз және Соғысушы хандықтар дәуірінің мәдениеті дамыды. Осының нәтижесінде әлемнің екі шетінде екі үлкен әлемдік өркениет – жерорта теңіздік және қытайлық қалыптасты.

Біздің ата-бабаларымыз қайдан шықты?

Аңызға қарағанда, өте ерте замандарда жер мен көк тұманда бірігіп, үлкен жұмыртқа секілді болған. Паньгу есімді бір адам үлкен балтамен келіп, жер мен көкті екіге қақ бөліп тастапты. Ол жер мен көктің арасына тұрып, қолымен көкті, аяғымен жерді тіреп тұра қалады. Күннен-күнге өсікен Ол, аспанды жоғары көтерсе, аяғының астындағы жер ауырлай түседі. Осылайша миллиардтаған жыл өтеді. Жер мен көктің арасындағы арақашықтық ұлғая түседі, ал Паньгу үлкен алыпқа айналады. Ол қайтыс болғаннан кейін оның екі көзінің бірі-күн, бірі-айға, төрт мүшесі-тайға, қаны-өзен мен көлдерге, қан тамырлары-жолдарға, бұлшық еттері-тастарға, шашы мен сакалы-аспандағы жұлдыздарға, денесіндегі түктері мен терілері-гүлдерге, шөптер мен ағаштарға, тістері мен сүйектері-жылтырақ металдарға, қатты тастарға және жұмыр тауларға, аққан терісі-шықтар мен жаңбырға, ал денесіндегі көптеген шыбын-шіркейлер - адамзатқа айналады.

Осы жер мен көкті бір-бірінен айырған Паньгу туралы аңыз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатыр. Бұлардан басқа да біздің ата-бабаларымыздың алғашқы адамдардың тұрмыс-салты туралы шығарған аңыздары көп. Солардың қатарында, мысалы, ағаштарға үй салып өмір сүретін адамдар туралы; ағашты үйкеу арқылы от шығаратын адамдар туралы; аң аулау арқылы күнелтетін және сегіз триграмманы жасаушы адамдар туралы; бидай егетін және емдік шөптер жинаушы адамдар туралы аңыздарды атауға болады. Олардың барлығы тылсым күштерді жеңген және табиғатты өзгерткен, ежелгі Қытайдың еңбексүйгіш және дана халқының өкілдері, көне дәуірдегі адамдардың символы болып табылады.

Қытайда: «Мен – Янь мен Хуанның ұрпағымын», - дейді. Бұл сөз аңыз кейіпкерлері Яньди және Хуанди императорлардың бейнесімен байланысты айтылған. Бұдан 4000 жыл бұрын Хуанхэ өзенінің алабында көптеген елдер мен тайпалар өмір сүрген. Яньди және Хуанди императорлар ең атақты екі тайпаны басқарған.

Сол кезеңде Шығыста тағы бір күшті тайпа - Цзюли болды, оны өте сирек күшті Чио басқарды. Цзюли әр түрлі қару-жарақ жасай білді, батыл жауынгерлер болды және басқа тайпаларға жиі соғыс ашып тұрды.

Аңызға қарағанда, Чио тайпасы өз иелігіндегі жерлерін кеңейту мақсатында Яньди тайпасына қарсы соғыс ашады. Яньди тайпасы Хуандидан көмек сұрайды. Хуанди баяғыдан бері Чионы жоқ қылуды армандайтын. Яньдимен біріге отырып, кең далада Чиоға қарсы соққы берді. Шайқас Чжолуда (қазіргі кездегі Хэбэй жерінде) өтеді. Кенеттен ұрыс қызып жатқан кезде аспан ды түнек басып, айналаның барлығын қалың тұман басып, екі жақтың әскерін де көзден таса қылып жібереді. Хуанди құбылнама арбаның көмегімен өз жауынгерлерін керекті бағытта алып шығады, Чиоға қатты соққы беріп, оны тұтқынға алады және жазалайды.

Чжолу шайқасынан кейін Хуанди мен Яньдидің арасында басқа тайпаларға басшылық жасау үшін қатты қақтығыс болады. Екеуінің арасындағы шайқаста Яньди жеңіледі. Содан бастап Хуанди Орталық жазықтықтың барлық тайпаларының басшысы болады. Бірте-бірте тілдік қарым-қатынаста, салт-дәстүрде, еңбек пен тұрмыстық ауыс-түйістікте тығыз қарым-қатынас орнайды. Осындай ұзақ уақыттық кірігу және даму нәтижесінде хуася ұлты пайда болады. Хуася – қытай ұлтының басты құрамды бөлігі болып табылатын Хань ұлтының ұрпағы. Хуася Хуанди мен Яньдиді өзінің ата-бабалары санаған, осы жерден «Янь мен Хуан ұрпағымын» деген сөз шыққан.

Аңызға қарағанда, Хуанди қайтыс болғаннан кейін біріккен тайпаларды тарихтағы белгілі үш тұлға: Яо, Шуань және Юй басқарды. Яоның билік құрып тұрған кезінде Хуанхэ жиі кемерінен асып-тасып кететін. Тасқын су тегіс ауылдарды және тұрғын үйлерді ағызып, адамдар ағаштардың басы мен таулардың биік жерлерін мекендейтін. Су тасқыны адамдарға зор шығындар алып келетін. Біріккен тайпалардың басшысы Яо Гунға су тасқынын бекітуге тапсырма берді. Гун суды тоқтату үшін бөгет салуды ойлап тапты, бірақ оны іске асыра алмады. Яо қайтыс болғаннан кейін біріккен тайпаларды Гунды өлтіріп, оның баласына әкесінің қателігін жөндеп, суды бөгеуге бұйрық берген Шунь басқарды. Юй әкесінің қателігінен сабақ алып, артық судың бірден теңізге құйылуы үшін өзеннің ағысын басқа

жаққа бұрды. Ол он үш жыл бойы аянбай тер төкті. Оның өз үйінің қасынан өтіп бара жатып, туған-туыскандарының халін білу үшін үйіне кіруге де уақыты болмады.

Юйді халық жақсы көрді. Шунь оны өзінің мұрагері етіп тағайындады, оны халық қатты құптады. Шунь қайтыс болғаннан кейін біріккен тайпаларды юй басқарды. Осы кезеңде су тасқыны тоқтады, шөп қалың болып өсті, бірақ жабайы жыртқыш аңдар көп зиян келтірді. Юй халыққа жерді жырттып, егін егіп, оны жинауға үйрететін адамдарды жіберді. Бірте-бірте халық тыныш өмір сүре бастады. Хуася халқының Орталық жазықтықтағы жағдайын бекіту үшін Юй Хуанхэ алқабына қондырмау үшін мяо халқына қарсы соғысқа шықты. Юйдан кейін біріккен тайпалар басшысының билігі тұрақталды.

Шамамен б.д.д. 2070 жылы Юй Қытай тарихындағы ең алғашқы Ся династиясын құрды. Юй қайтыс болғаннан кейін оның орнына мұрагері болып баласы Ци отырды. Бірақ оған Ху тайпасы қарсы шықты. Ци бүлікшілерді басып, барлық тайпалардың басшысы атағын иеленді. Содан бастап тақты мұрагерлікке қалдыру жүйесін басқа рудың өкіліне беру жүйесі қалыптасты.

Ся династиясы Юя-дан Цзеға дейін 17 басшымен басқарылып, 471 жыл билік құрды. Аграрлық өнеркәсіпті басқаруға сәйкес келетін Ся династиясы жасаған Заңдар әлі көп уақыт халыққа қызмет етті. Ся дәуірінде қоладан әр түрлі жан-жануарлардың мүсіні жасалып, Қытай тарихы тас дәуірінен қола дәуіріне аяқ басты. Ся династиясының ең соңғы билеушісі озбыр және дүние шашқыш Цзе болды. Сол кезеңде Хуанхэ өзенінің төменгі алқабында б.д.д. шамамен 1600 жылы Ся династиясын құлатқан Шан мемлекеті күшейе бастады.

Шан – Хуанхэ өзенінің орта және төменгі алқаптарында өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі. Ата-бабалардың айтуынша Шан Ци есімді адам болған. Оны анасы қара құстың жұмысртқасын жеп тапқан. Ерте дәуірлерде шан тайпасы бір жерден екінші жерге көшіп-қонып жүрген. Шантан Шан династиясын құрғаннан кейін 300 жыл ішінде оның астанасы бес рет көшірілген. Паньгэн астананы Иньға (қазіргі Хэнанинидің Лоянынан солтүстік-батысқа қарай) көшіргеннен кейін Шан династиясы өсіп-өркендей бастады. Удиннің династияны 50 жыл билеген кезеңінде оның нығайған және өркендеген кезеңі болды.

Шан династиясының соңғы билеушісі Чжоу болды. Ол тек өз басын ғана ойлады, тек өз көңілін көтеріп, халықтың жағдайына, оның мұң-мұқтажына көңіл бөлмеді. Чжоу өз қол астында таңғажайып аңдарды ұстады, өз қазынасын сақтайтын жеке жай тұрғызды. Оның бақшаларындағы су айдындары шарапқа толып, ал талдарында малдың еттері ілулі тұрды. Дегенмен ол өте қатал болды, өз қол астындағыларға ауыр жаза түрлерін қолданды. Ол «жандыру» деген жазаны ойлап тапты, маздап жанып жатқан көмірдің үстіне мазь жағылған мыс құбырды көлденең тастап, жазаға кесілгендерді соның үстінен жүргізді. Адам майланған құбырдың үстінде тұра алмай, құлап, қиналып өлетін.

Чжоудың қатыгездігі Шан династиясының құлауын жеделдетті. Осы кезде Вэйшуй алқабын мекендейтін Чжоу тайпасы күш-қуат ала бастады. Чжоу бастапқыда Шанға бағынды. Тайпа басшысы Чжоувэнь өз мемлекетінің өсіп-өркендеуі үшін барлық жағдайды жасады: ауылшаруашылығын өркендетті, қол астындағыларға жақсы қарады, өзіне дарынды адамдарды тартты. Цзентяйгуннің көмегімен Чжоувэнь және Чжоуу саясатты қайта қарады, әскери істерін ретке келтірді, мемлекет ішінде өндірісті өркендетті, халық тыныш өмір сүрді.

Сыртта олар бір тайпадан кейін екіншісін жаулап алып, өз иеліктерін үзіліссіз кеңейтіп отырды.

Б.з.д. 11 ғасырдың ортасында Чжоуу батыс және шығыс тайпаларымен біріге отырып, шанның басшысы Чжоуға қарсы шықты және Муяда (қазіргі кездегі Хэнани аймағында) шайқасты. Шан династиясының әскерінің көпшілігі Чжоуды жек көретін құлдар болатын. Олар қарсыласудың орнына керісінше бүлік шығарып, Чжоуу әскерінің шанның астанасына басып кіруіне көмектесті. Шанның билеушісі Чжоу өзіне-өзі қол салып өлді. Осылайша Шан династиясы құлады. Чжоууға барлық тайпалар мен ұсақ мемлекеттер қолдау көрсетті және б.з.д. 1046 жылы Чжоу династиясы құрылды. Астанасы Гоацзин (қазіргі Шэньсидің Сианынан оңтүстік-батысқа қарай) болды, тарихта династия батыс Чжоу деген атпен белгілі.

Шан династиясы құлағаннан кейін екі жыл өткенде Чжоуу қатты ауырады. Қайтыс боларынан бұрын ол өз баласы Юн мен бүкіл мемлекет билігін інісі Чжоугунға (аты Цзидань) береді. Мұрагерге Чэнван деген ат беріледі. Оның жасы ол кезде 13-те болғандықтан, ол мемлекетті басқара алмады, сондықтан барлық билік жұмыстарын Чжоугун жүргізеді. Гуань мен Цайға бұл ұнамайды, олар барлық жерде Чжоугун билікті тартып алайын деп жүр деген өсек таратады. Шаннан қалған адамдар Гуань мен Цаймен бірігіп, бүлік шығарады. Бүлікшілер осы күнгі Хэнань, Хэбэй, Шаньдун және Аньхой жерлерінде әрекет жасады. Жас Чжоу мемлекеті құлаудың аз-ақ алдында тұрды.

Осындай жағдайда Чжоугун министрлерін жинап, өзінен барлық күдікті арылтты және оларды өзінің маңайына жинақтады. Осындай әрекетпен бір мезгілде ол барлық орынбасарларымен байланысып, әскерді өзі басқарып, шығысқа бүлікшілерді басуға аттанады. Үш жылғы кескілескен соғыстан кейін Угэн басқарған инь ақсүйектерінің бүлігі басылады және Угэн мен Гуан жазаланды. Ал Цай қуғындалды. Басқа да ұсақ мемлекеттер басылды.

Қытай тарих беттерінде қатынас құралы тіл ғылымы ертеде шамамен жыл санаудан бұрынғы 300-400 жылдар аралығынан бастау алады. Олар табиғат дүниесі тіршілік иесінің сүретін тасқа немесе ағаш бетіне тасбақа қауырсынына т.б заттарға таңба ретінде бір-біріне қатынас құралы орнында пайдаланған. Мұның дәлелі ежелгі табылған таңбалар арқылы біліуге болады. міне қытай жазыуының пайда болуы жыйып айтқанда қытай әрпі бейнелеу тәсілін негізете отырып тіршілік иесінің тұлғасын немесе заттардың тұлғасын бейнелеу арқылы бірінші таңбадан сонансоң жазыуға өзгерткен со себептеде олардың әріптерінің көп болуының себебі де сында, одан бертіндеп келгенде жылсанаудан бұрынғы 478-551 жылдар аралығында жасаған (канфукци) сол таңбаларды жазыу түріне енгізіп шамамен 15000 ден жоғары қытай көне жазыуын қалыптастырып 3000 -ден астам шәкірт тәрбиелеп өз тағылымдарын келелі ұрпаққа мирас етті.

Кейінгі оның шәкірті (мыңзы) осы жазбаларды зереттеп ұлан қайыр еңбек сіңірді, сол дәуірлерден кейін қытай хандық дәуірге өтті қытайдың көне жазбаларында ерекше бағалайтын 3 үлкен ханы болды . олар қытай мәдениетін және оқу ағарту саласын біршама гүлдендірген олар Таңтаизон патшасы, Шиньшихгаң патша, Сау патшасы кезеңдері болды. дүние жүзіне әйгілі 4 үлкен тапқырлғ Шинь патшалығы тусындағы тапқырлығы болды. осыдан кейін 7 дәуірді бастан кешіріп , 15/10/1945 жылы қытайдың ұлы көсемі Мау қытай Халқын азат еті әрі сол күні қытай тілінің мемілекеттік ортақ тілі пікін тілі етіп жариялады. Мұның себебі, қытайдың сонау хандық дәуірден социалистік дәуірге жеткенге дейін пікін қытайдың мәдени ошағы болғандығынан қытайдың әр өлкесі әр түрлі диалектикада сөйлейтін болғандықтан пікін тілін талдаған. Қазіргі қытай әрпінің ақпарат құралдарында қолданылып отырған әріптер саны 7200 астам.

Қытай тіліндегі буындардың жасалуы *шыңму* , *юнму* , *тоннан* құралады . Мысалы: bā mǎ hǎo буынның басындағы дауыссыз дыбыс шыңму(*инициали*) деп аталады .мсалы, қалған болігі юнму (финали) деп аталады .Мысалы .ā, á, ǎo. қытай ортақ тіліндегі 4 (төрт) дыбыс ырғағынан басталып , дауысты (юнму) дауыссыз (Шыңму) ларды құрай отырып 400 ден астам бұынға болініу түрі 4 дыбыс ырғағы деп аталады. Олардың өз ара таңбаланыу заңдылығын төмендегідей өз алдына атқаратын ролын жеке жеке тарқатылады .

1.Қытай әріптік дыбыстық тон дегеніміз не ?

Тон дегеніміз қытай әріпінің *дыбыс ырғағы* болып табылады. Тон әдетте (төрт) түрге бол дыбыстардың үстіне мынадай сызықтармен белгілеген ā (бірінші) тон á (екінші) тон ǎ (үшінші) тон à (төртінші) тон ē é ě è ī í ĭ ï ō ó ǒ ò ū ú ŭ ù ū ŭ ù ŭ ê a □ ǎ ħ □ g .

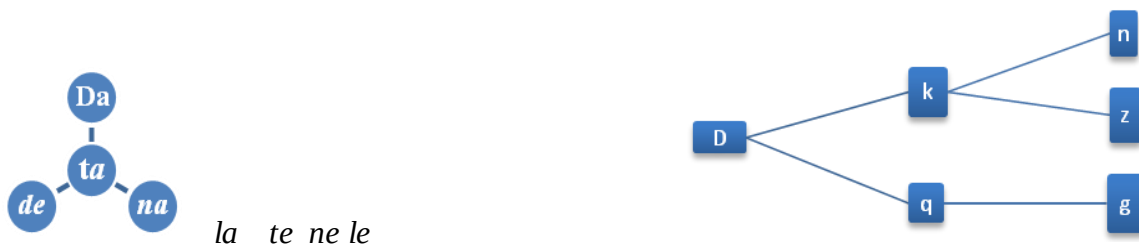
1.1 Бірінші тон - дыбыс ырғағы жоғары әрі тегіс айтылады мысалы: (ā) дыбысына түскен тон белгісінің қойылуы.

1.2 Екінші тон - дыбыс ырғағы жоғары қарай көтеріліп айтылады, мысалы: (á) дыбысына түскендегі тон белгісінің қойылуы.

1.4 Төртінші тон - дыбыс төменге қарай созыла айтылады, мысалы, белгісі мынадай «à» дыбысына түсіп тұр. 字母表

声母 дауысты юнму дыбыстар ā á ǎ à ō ó ǒ ò ê ē é ě è ī í ĭ ì ū ú
ǔ ù ū ú ǔ ù ū

单音声母 Жалаң дауыссыз дыбыстар:

Mi→ fa→ la→ da → ta → pa→ bi→ ki → hi → ji → qi→ gi → ni → zhi→ chi→ shi
→ ri → zi

a o e I u ui c wy

aieiuaowo ye ci ui
ouiuieue

Ai + de   ai + n   ei + b   ei + m   ei + f   деп айтылады   鼻音声母

Z an , zan , W en , wen , J en , jen

79

Қытай әрпінде мұрын дыбыстарындағы дауысты дыбыстардың айтылуы жоғарыда көрсетілген жазбаға қараңыз.

Қосарланған мұрын дыбысы

Bang	pang	mang	fang	lang	tjng	kong	cong	
Chang	shang	rang	zang	nang	gang	hong	zhang	beng
Peng	zheng	cheng	sheng	,eng	meng	ling		

声母表 дауыссыз дыбысы Шыңму кестесімен танысыңыз

拼音字 母	国际音 标				
b	[b]	g	[k]	s	[s]
p	[p]	k	[k]	zh	[ts]
m	[m]	h	[x]	ch	[ts]
f	[f]	j	[ts]	sh	[s]
d	[t]	q	[t]	r	[z]
n	[n]	z	[ts]	w	[w]
l	[l]	c	[ts]		

韵母表 дауысты дыбыс юнму кестесі мен танысыңыз

a	[A]	o	[o]	e	[ ]
i	[i]	u	[u]	u	[y]
ai	[ai]	ing	[in]	uai	[uai]
ei	[ei]	ia	[ia]	Ui(uei)	[uei]
ao	[au]	iao	[iau]	uan	[uan]
ou	[ou]	ian	[iaen]	uang	[uan]
an	[an]	iang	[ian]	Un(uen)	[u]

Оқып, айырмашылығына назар аударайық:

Ba - pa bo - po bi - pi bu - pu

Ta - fa mo -fo la - ta di - ti

Қытай тілінде тон өзгергенде, олардың әрпі де бөлек жазылып, аудармасы да өзгереді. Дәлірек айтсақ, тоны бөлек болса, әрпі де бөлек, дудармасы да бөлек болады. Мысалы: 1- 八 ba, 2 - 拔 ba, 3 - 靶 ba, 4 - 爸 ba, осы (төрт) ба сөзі тондарының өзгешелігіне қарай әріптері де бөлек, аудармасы да бөлек болып келген.

Тондардың ішінде қос буынды тіркестер өзара жеке-жеке бөлініп айтылады да, бірінші тоны екінші тонына бағыныңқы айтылады. Мұндай тон жеңіл тон деп аталады. Мысалы: 妈妈 mama, 爸爸 baba, 你们 nimen, 1- ма ма сөзі ма (бірінші) буынға (екінші) ма буын бағына айтылып (бірінші) буынға тон қойылып (екінші буынға) тон келмей бағыныңқы айтылады. Қытай тілінде тон таңбасы негізі дауысты дыбыстың үстінгі жағына қойылады. (I) дауысты дыбыстың үстінгі тон таңбасы келгенде (i) дыбысының нүктесі түсіп қалады мысалы: NI你 VI 比.

Бір буындағы юнмуда екі немесе одан да артық дауысты дыбыс келгенде тон таңбасы ауыздың ашылу дәрежесі ең үлкен (ең ашық) дауысты дыбысқа қойылады. Мысалы: hao 好, mei 美, (үш) тонды екі буын қатар келгенде, (бірінші) буынның тоны (екінші) тонға өзгереді. Мысалы: 你好他好吗. 你呢 бұндай өзгерістерді тон өзгерісі деп атаймыз.

Қытай иероглифін бірнеше бөлекке бөлуге болады, әр біреуінің өзіндік конструкциясы бар. Өз ерекшелігі, тәртібі бойынша жасалған иероглифтері дұрыс, әрі керкем жазуға мүмкіндік болады. Мысалы: дара тұлғалы иероглифтер 的, 想, 故, мынадай әріптердің алдымен сол жағы, одан соң, оң жақ бөлігі жазылатын иероглифтер: 乘, 集, 季, 家, 普, сөздері.

Жоғары және орта бөлектерден құралатын иероглифтер. Мысалы: 查, 容, 虽, 算, 堂, сөздері.

Екі жағы қоршалған иероглифтер. Мысалы: 习, 厝, 司, 历, 厉, 原, сөздер.

Үш жағы қоршалған иероглифтер, мысалы: 同, 风, 画, 闫, 医, сөздер.

Төрт жағы қоршалған иероглиф, мысалы: 国, 田, 园, 围 сөздер.

Алдымен арбаға отырғызып, онан соң арбаны айдау тәрізді, мысалы: 边, 遍, 这, сөздер.

Алдымен ортасы онан соң екі жақ бөлігі жазылатындар, мысалы: 水, 火, 小

-
- 1.中国文化常识 Қытай мәдениеті кітабы. Бйжң шинхуа баспасы 2009ж
  - 2.中国地理常 Қытай географиясы атты кітабы. Бйжң қалық баспасы 2007ж
  - 3.中国历史常识 Қытай тарихы кітаптарынан 2007ж
  - 4.汉语教法 Қытай тілін оқыту тәсілі. Шинжаң баспасы. 2006 ж
  - 5.汉语语法 Қытай грамматикасы. Шынжаң халық баспасы 2006ж

М.Нұрбаева

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР - ХАЛЫҚ ҚАЗЫНАСЫ

ӘОЖ 82.085
Н 86

Мақал-мәтелдер – халық даналығының қазына байлығы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Сондықтан да оны жұртшылық жадына сақтап, өзінің күнделікті өмірінде, өзара қарым-қатынасында пайдаланады. Мақал мен мәтелге бай халықтың бірі – қазақ халқы. Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің шығу тегі жөнінде айтар болсақ, А.Байтұрсынұлы: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады»— деп көрсеткен болатын. Демек, мақалда тұрмыста қолданылып жүрген сөздеріміз шындықпен астасып келіп, мақалдап, шешен тілмен айтылатын сөздер болса, ал мәтелде тұрмыста қолданылатын сөздердің шындыққа жанаса қоймай, кесегімен айтылатын сөздердің қатарына жатқызуға болады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің бастау көзі сонау Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алады. XII-XIII ғасырлардан бізге жеткен жазба ескерткіштердің тілінде мақал мен мәтелдер баршылық. Мысалы: Орхон жазбаларында: «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» («Күлтегін» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Ал Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінен: «Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құдатғу біліктен»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» дейтін мақал-мәтелдерді байқауға болады. Бұл деректерге сүйене отырсақ, мақал-мәтелдердің бастауы сонау көне ескерткіштерден бастау алып, шығармалардың тілінде қолданыста болғанына көз жеткіземіз.

Мақал-мәтелдер негізінен халық аузында ауызша сақталған. Ал, оларды нақты жинап, қағаз бетіне түсіру, баспасөз беттерінде жариялау – XVIII ғасырдың II жартысынан басталады. Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Шоқан Уәлиханов. Шоқан Уәлихановтың «Таңдамалы шығармалар» еңбегіндегі біршама мақал-мәтелдер әлі күнге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Сол уақыттан бері қазақ мақал-мәтелдері түрлі жинақтарда, хрестоматияларда жазылып, жарияланып келді. Ш.Ахметовтың құрастыруымен шыққан «Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясында» бірнеше тақырыптағы мақал-мәтелдер берілген. Сонымен қоса, қазақ мақал-мәтелдерін жинап, жариялауда: Ш.Ибрагимов, М.Терентьев, Ы.Алтынсарин, Я.Лютшь, Ф.Плотников, И.Гродеков, А.Васильев, П.М.Мелиоранский, Ә.Ә.Диваев, Н.Ф.Катанов, Н.Н.Пантусов, В.В.Катаринский, Ө.Тұрманжанов, М.Әлімбаев, Ә.Нұршайықов, Н.Төреқұловтарды атап көрсетуге болады[1.36].

Қазақ халық ауыз әдебиетінің нұсқалары, соның ішінде Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиетте 1879 жылы Орынборда шыққан, 1906 жылы толықтырылып қайта басылған Ы.Алтынсариннің хрестоматиясының алатын орны ерекше. Бұл хрестоматияда берілген мақал-мәтелдер бірнеше тақырыптарға бөлініп, жүйелі түзілген. Жоғарыда аталған жинақтарда берілген түсінік дәрежесіндегі бірен-саран шағын алғы сөздерде, жалпы халық ауызәдебиеті жайында жазылған шолу мақалаларда айтылғаны болмаса, қазақ мақал-мәтелдері қыркыншы жылдарға дейін арнайы сөз болып зерттелген емес. Бұл кезеңдерде М.Әуезовтің 1927 жылғы «Әдебиет тарихында» С.Сейфуллиннің «Таңдамалы шығармалар» жинағында мақал-мәтелдер қазақ халық ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде аталып, топтап мысалдар келтірілген. Мұнда Сәкен Сейфуллин мақал-мәтелдерді шешендік сөздердің бір саласы ретінде қарастырған.

М.Әуезов 1940 жылдардың басында «Қазақ халқының эпосы және фольклоры» атты зерттеуінде қазақтың мақалдары мен мәтелдерінің тұлғасы өлең түрінде жасалатын, мазмұны халықтың негізгі кәсібі малшылықпен байланысты болатын екі ерекшелігіне көңіл бөлген. Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелуі шын мағынасында «Қазақ әдебиетінің тарихында» басылған Б.Шалабаевтың «Мақал-мәтел» атты ғылыми очеркінен басталады (Алматы, 1948). Кеңес дәуіріндегі мақал-мәтелдерді жинау, жариялау жұмысы, әсіресе 50-жылдары әбден қанат жая бастады. Мақал-мәтел осыған дейін, көбінесе республикалық газеттер бетінде ғана жарияланып келсе, енді «Қызыл ту», «Оңтүстік Қазақстан», «Ленин жолы», «Есіл правдасы», «Коммунизм жолы» сияқты облыстық газеттерде де жиі жарияланып, жарық көре бастаған. Мақал-мәтелдерді жан-жақты зерттеп, талдағандардың бірі – Мәлік Ғабдуллин. Ол «Қазақ халық ауыз әдебиеті» атты еңбегінде қазақ мақал-мәтелдерін жинап, бастырушыларды атай кетіп, оның жанрлық табиғатын, әдеби-әлеуметтік мәнін анықтайды. Н.Төреқұловтың 1957 жылы шыққан «Қанатты сөздер» атты жинағына бірнеше мақал-мәтелдер енген. Соңғы кезеңдерде балаларға арналып шығарылған жинақтарда мақал-мәтелдер көптеп кездеседі деп айтуға боларлықтай. Оларға М.Жаманбаиновтың, Қ.Баянбайдың, Е.Елубаевтың, С.Қалиевтің, Е.Ерботинның, Б.Кірісбаевтың, т.б. жинақтарын атап көрсетуге болады. Осындай мол меңгерілген рухани мұра Абайдың болашақ туындылары мен шығармашылығында көрініс тапқан. Мысалы: «Сап-сап, көңілім, сап, көңілім» өлеңінде «не күн туды басына», «сабыр түбі – сары алтын», «ауру да емес, сау да емес», «ағын судай екпіндеп» деп кездеседі. Сонымен қоса, Абайдың қара сөздерінде, оның ішінде «отыз

тоғызыншы» қарасөзінде: «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» сияқты мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Ал, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққан туралы» атты еңбегінде 10 мақал талданған. Мақал-мәтелдерде бала тәрбиесіне де үлкен мән беріледі. «Қызды асырай алмаған күн етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді» деген мақал-мәтелдердің мәнісі – жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Білім, өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып білімін байытқан бала ғана өмірден өз орнын алып, даналық сөздеріміз мақал-мәтелдерден өнеге алмақ.

Қазақ халқының даналығы мен даралығы, тіл байлығы мен ойлану мәнері, оның нақыл сөздерінен айқын білінеді. Нақыл сөзде ел-жұртымыздың дұрыс болмысы мен бейнесі нәк және нық бейнеленген. Нақыл сөз – баталардың аманаты және қағанаты. Нақыл сөздің шығу тегіне көңіл аударсақ, оның философиялық-дидактикалық маңызы мақал-мәтелдерден, өсиет пен тілек-батадан көрініс тапты. Сондай-ақ *арнау*, *толғау*, *терме*, *желдірме*, *мадақтау* өлеңдері арқылы желісін ұзарытты. Халқымыздың ойлану төлтумасының көне бір арнасына мақал-мәтелдер жатады. **Мақал-мәтелдер** – бабалардың дана да қанатты сөздері, шындық көздері, тәрбиеліктің таусылмас тезі, көңіл аулаудың ауқымы.

Мақал-мәтелдердің халық қазынасындағы, рухани өміріндегі орны, көркемдік қасиеттері, әлеуметтік мәні зор жанр, құндылығы терең құбылыс. Мақал-мәтел ұрпақ арасында рухани қазына мен құндылықты нақты, өрнектеп алмастыратын ыңғайлы әдіс, тартымды құрал. Онда тұтас тірліктің қажетті көріністері іріктелген, белсенді жанның әрекеті дөп бағаланған. Қазақ халқының мақал-мәтелдері, өзге халықтардыңкі сияқты – атам заманнан қорланып, сұрыпталынған фольклордың туындысы, бүгінгі күнге дейін іріктеліп жеткен, ұлттың асыл қазынасы әрі мол мұрасы. Мамандар қазіргі кезге дейін жиналған қазақ халқының мақал-мәтелдері 50 мыңнан асып түседі, дейді[2,36].

Бұдан, біріншіден, халқымыздың тілі шұрайлы да өткір бұл мұрасы толық жиналған деген ой туындамайды, екіншіден, оған жеке ойшылдардың қанатты да нақыл сөздері қосылмайды. Жиналмаған рухани қазынамыздың қаншама екені әзірге мәлімсіз. Дегенменде, мақал-мәтелге деген сұраныстың халқымызда кең таралғандығы анық. Оның себебі неде?

Мақал-мәтелдер – сөздің құнары, үміттің ұраны, ойдың құралы. Адам ақиқатты ақтау, әділетті жақтау, тәлімдікті баптау, адамдықты сақтау үшін мақал-мәтелге жүгінеді. Мақал-мәтелдер – мазмұны жағынан мұраты биік, рухқа шымыр, көркемдік мәні зор халық шығармашылығының кең таралған түрі. Оларды айта отырып, халқымыздың тілдік шұрайын жаямыз, өмірлік тәжірибесімен тілдесеміз, ашық сабағынан тәлім аламыз. Мақал-мәтелдер танымдық мән-мағынасы, әлеуметтік қызметі жағынан:

- адамды адастырмайтын, досты өзара достастыратын, елді елдестіретін, жекені халықпен ендестіретін, ұрпақты тұлғамен шендентістіретін рухани қазына;

- адам жан дүниесінің, оның белсенділігі мен халық тыныс тіршілігінің айнасы;

- қоғам дамуының жаңа үрдістеріне сай толығатын, жаңаратын халықтық даналықтың қайнары;

- әр дәуірдегі даналықтың халықтық және тұлғалық сипаты мен дәрежесін дәйектейтін ғибратнама. Ғибратнамадағы діттеушілік – *танып-білу*, *өсиет*, *ұлағат*, *тәлім-тәрбие*, *парасат*, *ізгілік* т.б.. Ғибратнаманың қамтитын тақырыптары мен үрдістері алуан. Солардың қатарында:

- туған жер, ел-жұрт, ағайын-туыс, халық, отан, бейбітшілік тақырыптары;

- ерлік, естілік, батырлық, батылдық, қайсарлық, бірлік идеялары;

- еңбек, еңбекқорлық, ұсталық, кәсіп, байлық, пайда мәселелері;

- тәлім-тәрбие, мінез-құлық, салт-сана, достық, үлгі өрнектері;

- ақыл, білім, ғылым, өнер, ақылдылық пен адамгершілік үлгілері;

- ынтымақтастық, сыйластық, сақтық, саулық, отбасы сұраныстары;

- жамандық, жалқаулық, сараңдық, ақымақтық, жарлылық салдары. Осы тұтастық пен тұлғалық, туралық пен тұрақтылық төңірегіндегі, соларға тектес мәселелер туралы түйінді ойлар мен нұсқаулардың жалпыадамзаттық негіздері бар және ұлттық өрнектері айқын. Онда

халықтық көрегендік пен кісілік қасиеттер, саналы сезім мен сапалы әрекеттер тоғысады. Содан өзін қазақ болмысымен танитындарға ұлттық өмір мен руханиятқа арқау болатын поэтикалық талғам мен философиялық толғаныс қалыптасады.

Әр ұлттың өмір тәжірибесінен алынған мақал-мәтелдердің өнегелік мағынасы бар. Олардың ақиқаттық желісінде айтылатын ойды білдіретіндігі, бітімі бейнелі әрі ырғақты, халық нақылы екендігі бесенеден белгілі. Олар халықтың кеменгер ойынан, сезімтал жүрегінен, қырағы көзінен туындаған. Соның ғасырлап қалыптасқан әдет-ғұрыптарынан, салт-дәстүрлерінен, тұрмыс-тіршілігінің негізінде туған ежелгі мәдениеті мен әдебиетінің бір түріне жатады.

Недемелік, мақал-мәтелдер – көненің көзі, дананың сөзі екені айғақ. Олардың өмірлік нәрі рухани құндылықтардан қуат алады. Ал мақал-мәтелдің танымдық, ұғымдық мағынасын қалай түсінеміз? «**Мақал** дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы.

Мәтел дегеніміз – халық арасына көп тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ, ықшам кестелі халық сөзі»[3].

«Мәтел – желегі, мақал – жидегі» дейді орыс халқы. 100-ге жуық дүниежүзі халықтарының қазақша аудармасы да «Өрнекті сөз – ортақ қазына», «Мақалнама», «Маржан сөз» сияқты жеке-жеке кітаптар түрінде шығарылып келеді. Мұның өзі халықтық мұраның арнасы, біржағы ұқсас, үйлес, түптес, біржағы жүрекке жақын рухани қазына екендігін айқындай түседі. Оған себеп – ортақ мәселе мен мақсатта. Мақалдарда ойлау жүйесі – мақсатқа мүдделі. Халықтың о бастан діттегені – *ақиқат жолы, әділдік үрдісі, адамгершілік өнегесі, рух өресі*. Халық өмірдің осы өлшемдерін дау тудырмас құндылығы үшін, тапқыр мәнділігі үшін, өнеге үйретер тәлімділігі үшін, ықшамды өткірлігі мен уыттылығы үшін қадірлеп-қастерлейді. Бірақ, мақал-мәтіннің мазмұндық дейгейін бір сарында түсіндіріле бермейді. Өйткені мәтіннің ауыспалы мағынасы бар. Мақал-мәтелді айтушылардың біліктілігі, тіл мәдениеті, тұжырымдарды түйіндеуі – ізденіс пен сараптаудың арнайы мәселесіне айналып жатқан жоқ. Содан оны дұрыс қолдана білу тәжірибесі біркелкі емес.

Десекте, халықтар ақиқат туралы не дейді? Орыстар: «Ақиқат – ақыл шырағы», «Адал сөз – әшекей емес, ақиқат», «Адал достыққа ақиқат – дәнекер», «Ақиқаттың есебі өзгермейді», «Ақиқат аяныш тілемейді», «Ақиқатшыл адам аярсмайды», «Ақиқат өзін-өзі ақтап алар», «Ақиқат айбынды қару», «Ақиқат алып ұрады», «Ақиқат алпыс қамал бұзар», «Ақиқат жетті – Жалған сөз кетті», «Ақиқатты ешкім көрге тыға алмас, Тыға қалса, өзі көрден шыға алмас», «Ақиқатқа айып тағылмайды», ал украиндар: «Ақиқат батпаққа батырсаң да, пәктігінен айрылмас» дейді. Мақал-мәтелдің мұндай жиынтығынан үш нәрсені аңғарамыз: оны қолданудың түрлі нұсқалары бар. Нұсқалар халықтың тарихтағы тағдыры мен қажетінен туындаған; ойлау икемділігі мен ассоциациялау үрдістерінің қалыптасу деңгейі бірнеше. Себебі, әр халықтың өзін тану жолы біртекті, бір сарында болған жоқ; рухани қазыны мол елде мақал-мәтелдердің қарама-қайшы мағынасы салыстырып анықталынады немесе сондай тәсіл ұсынылады.

Мысалға жүгінелік: «Не ексең соны орасың», «Бетің қисық болса, айнаға өкпелеме», «Аяғына қарап, асын іш», «Біреуге ор қозсаң, өзіңе көр қазылар», «Жау жағадан алғанда, ит етекпен алады». Бұлардың шындыққа жүгіндіретін, әдептілікті әлдендіретін арқауы айқын, байсалдылыққа деген нұсқауы басым.

Мақал-мәтелдер – байырғы да бүгінгі халықтың көмбе қазынасы, күнделікті молайып келе жатқан рухани құны зор ауызша және шығармашылығының жетістігінің айғағы. Оған бұрын-соңғы жеке ойшылдардың қанатты да қылыштай уытты сөздерін, ғибратнамаларын қоссақ, бұл сұраныстың өрісі кең, қарқынды екенін аңғартады. Қазақ халқы дүниені: «Ғалам адам үшін, адам ғалам үшін» деп қысқа-нұсқа тұжырымдаған.

Қазақ мақалдарында қайырымдылық пен зұлымдық мәселесіне үлкен орын алады. Халықтың қолдайтын барлық жүріс-тұрыс нормалары мен принциптері, жағымды

бағаланатын адамгершіл әрекеттердің барлығы қайырымдылық болып табылады. Ал халықтың кінәлайтын, қолданатын әрекеттері мен қылықтарының барлығы, адамның қоғамдық және жеке өміріне зиян келтіретін нәрсенің бәрі зұлымдық болып табылады. Сонымен қатар қайырымдылық ақылмен және біліммен байланыстырылады, адамгершілік өмірде үлкен мәнге ие болып, зұлымдыққа қарсы күресте маңызды құрал ретінде бағаланады»[4].

Мақал-мәтел – рухани ақиқат өрнегі және әлеуметтік-психологиялық сабақтың өрісі. Ол – қамал бұзар қаһарлы сөз, ел ұнатқан бес қаруы. Сондықтан болар, ел оны, а) санадағы даналықты қалыптастырады, өмірдегі достық пен махаббатың мәртебесін көтермелейді; ә) адамды жақсы әдет пен әдепке қаратады; б) елдікке, ерлікке, еркіндікке, естілікке, ептілікке үйретеді деп қабылдады. Қолдауын тапқан нақыл сөз ескімен шекістіріп, озықпен бекістіріп, ойды әрекетпен тасытады, әрекетті биік мақсатпен молықтырады. Рухы биік адам өз шоқтығымен таңырқатты, өз рухын таңдатқызды. Мақал-мәтелдің өтімділігі осында.

Халқымыздың көпғасырлық бейбіт өмірі мен айтыс-тартыста өткен тынымсыз тіршілігінен туындаған болмысы адамгершілік-этикалық идеяларға, әлеуметтік құнды нұсқауларға толы. Адамгершілік пен адалдықтың қарапайым да қалыптасқан нормалары, ұрпақтық сабақтастықты жандандыратын әлеуметтік маңызы ерекше нұсқаулар халықтық тәжірибенің нәтижесі, бүкіл халық болмысының қорытындысы, сол халық өмірінің бейнесі мен айнасына тектес, ұқсас.

Олар адамның күнделікті тұрмыстағы балалық шағынан кәрілікке дейінгі өмірге, тарихқа, тағдырға қатысты халықтық әдептің нормаларын кеңінен қамтитын адамгершілік кодексін құрайды, ерік пен жігерге, жүрек пен ақылға тікелей ықпал етуімен тәрбиелік маңызы ауқымды да әсерлі өрелік. «Мақалдар халықтың қуанышы мен қайғысын, даналығы мен өмірлік тәжірибесін білдіретін ең кеңінен таралған формасы ғана емес, моральдық нормалардың өзіндік кодексі» деген түсінікте қалыптасты.

Мақалдағы өмір тәжірибесі татымды, онда сөз өнері «ерлік, ездик, жігер-махаббат, өнеге-ғибрат, ар-намыс тақырыптарының бәрі де өткен күнді қызықтау емес, ертеңгі күн талаптарының биігіне» көтереді (Ғ. Мүсірепов). Мақалда ақыл айту, нақыл болумен бірдей. Онда алғырлықтың үстем болуының түп-тамыры тереңде. Сөз өнері ойды құнарлайды және мәнерлейді десек, онымыз ойлану мәдениетінің өресі мен деңгейінен, ой түйіні мен талғамынан құралады. Өнерді өсіретін қылықтар әділ де пайдалы сыннан көрініс табады, сырласатын жандарға жол тапса, онда көпке жағады.

Өнегелі жандар ғана рухани құндылықтардан тәлім алды. Өнерліге сөз де, іс те қымбат. Өнеге мен өнерді қымбат тұтқан кісі адамдық пен адалдық туралы ойды қатар өрбітеді. Данышпандардың руханияттағы бейнесі бақилық сипат алмайды. Оның мәңгілігі жаңа қырымен көрінеді, терең ойымен танылады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің халықты еңбекке, кәсіпке, бай болуға тәрбиелейтіндей әлеуметтік-философиялық маңызы күшті ұстаным екені мәлім. Мәселен, «байлықтың атасы – еңбек, Анасы – жер» деген мақал адамдарға бай болудың әлеуметтік-заттық негізін айқын көрсеткендей. Байлықтың философиялық астары мына тұжырымдардан аңғарылады: «Еңбек түбі – береке», «Ер дәулеті – еңбек», «Еңбек – ердің көркі», «Ер еңбегімен озады», «Жұмыстың жаманы жоқ», «Орайы келсе орақ ор, кезі келсе кетпен шап» және т.б. Мұнда адамдардың еңбек ету үшін, алдымен оған ебдейліктің және пейнетке бейімділіктің қажет екендігі, соңына белгілі кәсіппен ұдайы және арнайы шұғылдану міндет екендігі, осы екі бірдей ұстанымның ілкімділігін жетілдіру әрекеттері насихатталынады. Содан «Шыдамды еңбек, алғыр ой, Анық досың біліп қой», «Жүйесін тауып жұмыс қыл, жерін тауып тыныс қыл», «Еңбек етсең – емерсің, Ерінбесең жеңерсің»[4] деген мақал-мәтелдердің күнделікті ықпалы күшті болғаны тарихтан және тұрмыстан белгілі. Қазақ адамды кәсіпкерлікке шақырған, оны кісілікке қарсы қоймаған.

Кәсіпкерліктің мән-мағынасын, оның ерекшелігін, «Кәсіп, кәсіп түбі – нәсіп», «Өзімдікі дегенде, өгіз қара күшім бар. Кісінікі дегенде, Анау-мынау ісім бар», «Киіз кімдікі болса, білек соныкі» деген сияқты мақал-мәтелдер айқын көрсетеді. Кәсіпқорлық кісілік қасиет пен

өмірдің мәнін, оларды құндылық ретінде үнемдеуді ежелден бізге «Ексең егін, ішерсің тегін», «Қасықтап жинап, шөміштеп төкпе», деп бұрыннан үйретіп келеді. Қазіргі нарықтық қоғамда бұрынғы «кәсіп түбі – нәсіп» деген мақал «Кәсібің – нәсібің» деп жаңаша түрленді. Шағын кәсіпқорлық халқымыздың қанына сіңіп келе жатқанда іскерлік туралы мақал-мәтелдер кәсіпқорлық өмірдің нағыз философиялық өзегіне айналмақ.

1.Қазақтың мақал-мәтелі (Құрастырған – Ө.Тұрманжанов), Алматы, 1980;

2.М. Әлімбаев. Маржан сөз. Алматы, 1978 ж.

3.Т.Әбжанов, Ә.Нысанбаев. Қазақ философиясына кіріспе. //Қазақ халқының философиялық мұрасы. Т.1. Астана, 2005 ж.

4.Құдайқұлов С.М., Құдайқұлов М.Ә. Творчестволық және бәсекелестік қабілеттілік. Алматы, «Школа XXI века». 2006 г.

Р.М.Саламатова

ХАҚТЫҢ ЖАЙЫН ТОЛҒАҒАН ҚОС АЛЫП

ӘОЖ 894.2.342

С 18

Белгілі шығыстанушы ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлінің: «Шәкәрім – Ислам жолымен айтсақ, нағыз тақуа мұсылман, ал ғылым тілімен айтсақ нағыз ойшыл ғалым, кемеңгер парасат иесі» (1.48) - деген пікірінің астарында терең мән жатыр.

Шындығында дәстүрлі ортада, қажы атасы Құнанбайдың тағылымын көріп өскен табиғи дарыны мол Шәкәрімнің ақыл тоқтата келе ойшыл ақын ретінде қалыптасуына Абайдың жөн сілтеуі негіз болды.

Халқы Хакім деп таныған Абай жалғыз қазақ қоғамы үшін ғана емес, күллі адамзат үшін де аласармас алып, мәңгі растықты танытушы толағай тұлға. «Ақылмен нанбай иман жоқ» деп пәншілдер мен діншілдерді сынаған Абайдың бойындағы ізгі қасиеттердің Шәкәрім болмысына тікелей ұстаз тәлімімен егілгендігі күмән тудырмайды. Қисыны қиын сопылық ілім негіздерін жете меңгерген Абайдың «Толық адам» ілімі осы ағымның түп атасы А.Ясауидің «камили инсани» ілімімен терең ұштасып жатыр. Сондай-ақ:

Анық асық - әулие,

Кереметке сол ие,

Жаны құрбан жарына,

Керексіз өзге дүние - деген Шәкәрім танымының негізінде де сопылық іздері сайрап жатқандығы анық.

Сопылықтағы «камили инсани» теориясына сыншыл ақыл тұрғысынан қараған Абай, бұл ілім бойынша адам өмірінің әлеуметтік жағына басымдық берілмеуі жөнінде көп толғанады. Нәтижесінде адамның рухани жетілу мәселесін арқау еткен «отыз сегізінші қара сөзінде» «кәміл адам» идеясын «ғадәлетті адам» немесе «жауанмәрттілік мәслихаттар иесі» деген жаңа бейнеде ұсынады.

Негізінен сопылық философияда екі сүю ең негізгі болып табылады. Абай болса, сол дәстүрлі тұжырымды «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген үшінші сүю түрімен дамыта келе бұл ойын «...Не түрлі болса да, я, дүниенен, я, ақылыңнан, я, малыңнан ғадәлат, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол Құдай жолы... өзге жолда не үміт бар?» - деп түсіндіреді. Абайдың осы үш сүю хақындағы тың танымы Шәкәрім поэзиясында:

Қайтадан қайрылып,

Қауымға келмейсің.

Барыңды,

Нәрінді

Тірлікте бергейсің - деп жалғасын тапты.

Осылайша сопылық ағымға тән біржақты, яғни тәркі дүниелік түсінікті екі ғұлама да қостамайтындығы аңғарылады. Олардың танымында «растық жолы», «ғадәлат жолын» бір мұнымен шектеуге болмайды. Жалпы сопылық танымдағы тәркі дүниелік деген ұғымның өзі - ғұмырсыздық, яғни фәни өмірдің мән-мағынасыздығы деген ұғымға саяды.

Шәкәрімнің діни сауаты жайынан «Абай жолы» роман-эпопеясында там-тұмдап болса да сыр беретін тұстар кездеседі. Мәселен: «Семейдің мешіт-медресесіндегі қазірет-халфелермен кездескенде, Шұбар өзінің мұсылманша көп оқығанын және мұсылман ғұламаларының кітаптарынан қол үзбей жүретін молдалығын іске жаратады.» (2.315)

Міне осылайша, «Қиыннан қиыстырар ер данасы» - поэзия өнері, ақындық шеберлікпен қатар, ойшылдық тұрғыда да Абайдан үлгі тартқан Шәкәрімнің бойындағы шалқар шабыт кенінің бір қыры – сопылық үлгіде жазылған өлеңдер барысында анықталады. Оның қаламынан туған «Шын асықтың әрбірі», «Әбден толып жарық ай», «Өртейін деп отқа көмдім», «Шам жардан жарықпын деп» т.б өлеңдері терең мазмұнды сопылық көзқарастың желісіне құрылған. Бұл өлеңдерде Ұлы жаратушының сипаттарын тану, хаққа жету, адами ізгілік, имандылық мәселелері сопылық мақамға тән астарлы баламалар, кестелі метафоралармен өрнектелген. Негізі сопылық туындылар астарлы, мән-мазмұны күрделі, дүниенің тылсым сырларын өзіндік өрнек-нақышпен жырлап жеткізетін сөз қолданыстарымен ерекшеленеді. Сопылық сарынның Шәкәрім шығармашылығындағы бірден-бір айшықты бедері оның Хафизден аударған «Кел аяқшы қымыз күй» деген өлеңінде көрініс тапқан. Ол символикалық мағынада қолданылған Хафиз сөздерін қазақи ұғымға сай бейнелеп, өңдеу арқылы қазақ өлең өнерінің көркемдік деңгейін кеңейтті.

Абай мен Шәкәрім шығармаларының өзегі боп тартылған қазақ халқының қоғамдық ортасы, ой-өрісі, психологиясы мен дүниетанымы сынды ұлттық болмысымызға тән даралық сипат белгілер дамытыла келе, жалпыадамзатқа тән әрқилы рухани-психологиялық, философиялық құндылықтармен ұштасып кетеді. Сол себептен Абай мен Шәкәрімнің шығармалары қазақтың, қала берді күллі адамзат баласының жаратылысына тән ішкі құпиялардың шарайнасына айналғаны шындық. Олар қазақтың өмірге деген көзқарасын жалпыадамзатқа ортақ құндылықтармен сабақтастыра отырып мәнін, идеясын аша түсті. Шәкәрімнің:

Білімділер насихатпен жазады,

Адам үшін уайым жеп жазады.

Байқай оқып отырсам, соның бәрі:

«Дүниені сұм, алдамшы» деп жазады, - дегені «адам болып қалу» уайымынан туған түйінді пікір екендігін көрсетеді.

1.Ә.Дербісәлі. Шәкәрім және ислам мәдениеті. Жалын, 2008. №2.

2.М.Әуезов. «Абай жолы» Алматы: Жазушы, 2006

Педагогика

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ЖАЗБАША ТІЛІН ДАМУ

ӘОЖ 373(574)

А 31

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған рөлі атап көрсетілсе, осы заңның 41-бабында: «педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көздеген деңгейде төмен емес білім, білік дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің көрнісін, дамуы үшін жағдай жасауға міндетті» - деп шығармашылықпен жұмыс істеуді талап етеді.

Ғылым мен техникалық прогресс заманында сөйлеу коммуникацияның негізгі түрі болып саналып отыр. Өткір сөзбен өрнектеп сөйлеу оқуда да, күнделікті қарым-қатынаста да, қай жұмыста да ойдағыдай табысқа жетудің құралы десек қателеспейміз. Көркем сөздің баурап алатын күші ерлікке, Отанды сүюге, адамгершілікке тәрбиелейді. Тілдің әсерлі күшке айналуы үшін оның әрі ашық, айқын, әрі өткір, әрі көркем болуы шарт. Айтайын дегенінді дәлме-дәл, ашық, айқын және әсерлі түрде жеткізіп беру әрқашан оңай бола бермейді. Ол үшін тілді, әсіресе оның байлығын, көркемдігі мен үнділігін, сан сырлы мағынасы мен өткірлігін үйрене білу, көптен-көп жаттыға білу қажет. Сондықтан бала тілін үнемі дамытып отыру қажеттігі туындайды. Ал сөйлей білуге дағдыланудың негізі бастауыш сыныпта қаланады. Балалар алғаш рет осында ғана әдеби тілмен, тілдің жазбаша түрімен беттеседі.

Осы орайда «Бастауыш сынып оқушыларының жазбаша тілін дамыту» тақырыбында шығармашылық жұмыс жасап келемін. Тіл дамыту оқушылар мен мұғалімнің бірлескен ұзақ жұмысын талап етеді. Тіл дамыту жаттығуларын мейлінше түрлендіре жүргізу оқыту барысында балалардың жасына лайық жұмыс түрлерін кеңінен қолдану бұл жұмысқа қойылатын басты талаптардың бірі болып табылады. Тіл дамыту баланың ойын дамыту мен тығыз байланысты болғандықтан тілді меңгеру барысында балада өзіндік ой, пікір қалыптасып қорытынды жасай алуға төселеді. Тілді меңгеру, сөз байлығын арттыру ойдың дамуына алғы шарт жасайды.

Психолог Н.И.Жинкин: «Сөйлеу интеллектінің даму каналы. Тіл неғұрлым ерте меңгерілсе, білім де соғұрлым оңай және толық меңгеріледі» десе, ұлы педагог К.Д.Ушинский: «Ана тілін толық меңгермеген бала тарихты, географияны, жаратылыс ғылымдарын және математиканы үйренген кезде, теореманы, математикалық бір есепті өз сөзімен айтып бере алмай, дәл осындай күйге ұшырайды. Ана тілі - басқа пәндердің бәріне қатысы бар және олардың нәтижелерін өзіне жинастыратын басты, өзекті пән екені енді түсінікті емес пе?» деп көрсетеді.

Тіл - қатынас құралы, ойды білдірудің құралы. Мұнымен бірге, тіл адамның сезімін, еркін, эмоциясын да білдіреді, сана-сезіміне әсер етеді; сан алуан құбылыстарды көркемдеп, бейнелеп суреттеудің құралы ретінде қызмет атқарады. Сондықтан балаларға сөйлеу үлгісін беру, сөйлеу ортасын жасау қажет. Шығармашылық қасиетті адам баласының бойында қалыптастыруда сөз өнерінің маңызы зор. Мектепте ана тілі сабағында оқыған әрбір мәтінде айтылар ойдың негізін түйіндеп, өзіндік ой туғызу арқылы шығармашылыққа үйрету, яғни оқушылардың назарын шығармашылық арнаға бұру үшін үнемі шығармашылық тапсырма – міндеттер, жаттығу, ойын түрлерін ұсынған жөн. Әрбір шығармашылық тапсырманы оқушыға ұсынудың жолын, әдіс-тәсілін білу керек. Шығармашылық жаттығу ойын тапсырмалардың мазмұны оқушының жас ерекшелігіне қызығушылығына үйлесуі керек.

1-сыныпта әр сабағымда мынандай тапсырмаларды жиі қолданамын:

1. «Буын ұйқас» ойыны

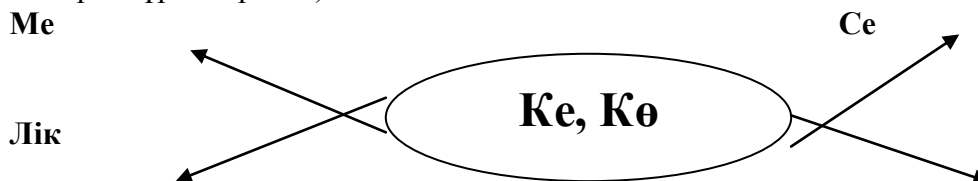
Ла – Ла – Ла

Же-же -же

-----бала

-----шөже

2.Буынан сөз, сөзден сойлем туғызу тапсырмасы (А)(буындардан кеме, кесе, көлік, келі сөздерін құрастырады)

Толықтыру (Б) (берілген сызбаға А тапсырмасындағы сөздерді сәйкестендіріп, қойып толықтырады.)

..... суда .....
 ..... шай .....
 ..... дән .....
 ..... адам .....

Нәтижеде :

Кеме **суда** жүзеді
 Кесемен **шай** ішеді
 Келімен **дән** түйеді
 Көлікке **адам** мінеді

Оқушы: Гайбуллаева З.

3. «Буын ұйқас» тапсырмасы (көп нүктелердің орнына буынға ұйқас сөздер тауып қояды)

Мін – мін – мін
 Батпақты кешемін
 Де – де – де
 .....
 Мін – мін – мін
 Мен сонда кіммін?
 Дім – дім – дім
 .....түсіндім .
 Сотқар бала болмаймын
 .....қолдаймын .

Нәтижеде :

Мін – мін – мін
 Батпақты кешемін
 Де – де – де
 - Кешпе!- десе де
 Мін – мін – мін
 Мен сонда кіммін?
 Дім – дім – дім
 Қатемді енді түсіндім.
 Сотқар бала болмаймын,
 Тазалықты қолдаймын.

Оқушы: Ибайдуллаева З.

4.Оқушылардың алған білімдерін тереңдетіп, әрі бекітіп, өздігінен жұмыс істеуге үйретуде әр түрлі әдіс тәсілдердің көмегі зор. Ана тілінен «Геолог» өлеңін өткенде: (өлең мазмұнына байланысты сызба құрастырылады)

Сызба :

Ол кім?

1. Геолог – ғалым

2. Халық еңбегін бағалайды

Сызба көмегіне сүйеніп, оқушы берілген өлең жолдарын толықтырады .

1. Кеннің көзін табады

2. Ел байлығын арттырады

Толықтыру

(Қайтеді?) .....

(Кімдер?) .....ағалар

Елімнің артып байлығы.

.....бағалар

Қаныш аға

Кеннің көзін табады

Геолог ғалым ағалар

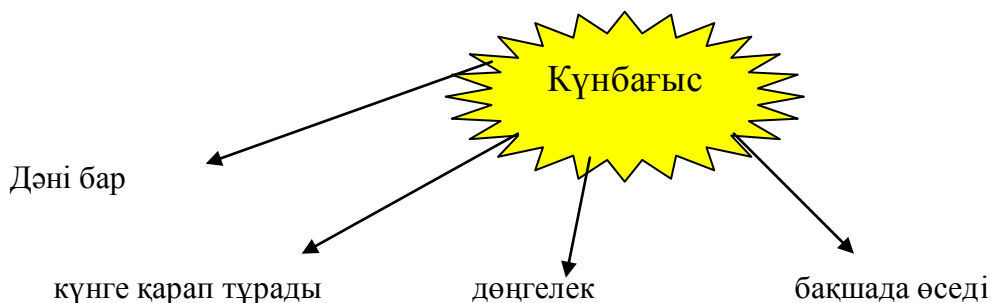
Елімнің артып байлығы

Халық еңбегін бағалар

Оқушы: Давлатова А.

«Тірек сөздер арқылы жұмбақ құрастыру» тапсырмасы

Сипаттау тірек сөздері:

Оқушы шығармашылығы:

Күнді ол бағада

Адам оны шағады

Оқушы: Гайбулаева З.

Бақ ішінде

Киіп қалпақ

Беті табақ

Тосқан күнге

Оқушы: Давлатова А.

2- сыныпта оқушылардың 1 – сыныпта таныса бастаған шығармашылық жұмыс элементтерін аз – кем күрделендіріп жүргіздім. Оларды жүргізу жолдары:

1. Сөйлемдерді толықтырып жазу арқылы шығарма жазу (жалаң сөйлемдерді сұрақтар арқылы толықтырып мәтін құрастырады)

2. Сипаттама шығарма жазу (бір зат суреті немесе көріп бақылағаны бойынша шығарма жазады)

3. **Өлең жолдарын толықтыру** (ұйқас ұсыну арқылы, толық жазылмаған өлең жолдарын толықтыру арқылы)

4. **Оқылған мәтін бойынша еркін сөйлету** (ана тілінен оқыған мәтіндері бойынша оқушының өзіндік ой пікірі ,көзқарасын баяндату)

Іске асыру жолдары :

1.Сөйлемдерді толықтырып жазу

Тірек сөйлем

1. Аяз сықырлайды.
2. Боран соғады.
3. Ағаш бұтақтары.
4. Түтін будақтайды.
5. Мал бүрсең қағады.
6. Қарғалар отыр.
7. Көмек керек.

Сұрақтары :

- Қайда, қандай аяз сықырлайды?
Қандай боран, қалай соғады?
Ағаштың бұтақтары неге иіліп тұр?
Қайдан, қандай түтін будақтайды ?
Қандай мал , неге бүрсең қағады?
Қандай қарғалар, қайда отыр?
Неге, қашан көмек керек?

Оқушы шығармашылығы:

Қыс

Далада суық аяз сықырлайды. Долы боран уілдей соғады. Мұржадан қою түтін будақтайды. Арық мал суықтан бүрсең қағады. Жүндері үрпиіп, қарғалар ағаш басында отыр. Оларға осындай суықта көмек керек.

2.Сипаттама шығарма жазу

Тақырыбы: Менің ауылымның табиғаты

1. Қандай жерде орналасқан?
2. Ауа райы қандай
3. Қандай шөптер өседі
4. Қандай жануарлар, жәндіктер бар?
5. Ауылыңны байлығы не?
6. Саған несімен ұнайды?

Тірек сөздер: қуаң, шөлейтті, құмды, аңызак жел, үскірік аяз, адраспан, жусан, тұз,

3.Өлең жолдарын толықтыру:

Үйреткен

Еркін сөйлеткен

Білім сепкен

Нұр көктем

Мұғалім жайында оқушылар ойларын топтастыра отырып толықтыру тапсырмасын орындатуға болады

Білім нәрін үйреткен

.....

Ақылшым өзің мұғалім

.....

Білім нәрін үйреткен,

Өзіңсің мені сөйлеткен.

Ақылшымсың мұғалім,

Көктемдейсің нұр төккен.

Оқушы: Тұрсынбаева А

4.Оқылған мәтін бойынша еркін сөйлету:

Ана тілінен Фариза Оңғарсынованың «Әже» өлеңін оқығанда

Талдау: Сараптама қағазы (өлең мазмұны бойынша сараптама қағазын толтырттым)

Не істеді?	Қандай?
Ашынады	Қымбат жан
Асырады	Қамқор
Сақтап жүреді	Ақылшы
Жасырып береді	үлгі

Тапсырма : «Менің әжем» тақырыбында шағын әңгіме жазу.

Менің әжем

Менің әжем бар. Әжем өте жақсы адам. Мені жақсы көріп, кәмпітін тығып береді. Әжеме ине сабақтап беремін. «Сен менің алтынымсын» - деп қуанып қалады. Әжем ауырмаса екен.

Оқушы: Болат Мөлдір

Осындай шығармашылық жұмыс түрлеріне едәуір төселген 3,4-сынып оқушыларына әр түрлі жұмыс түрлерін қолдануға болады: олар мыналар:

1. Мәтін әңгіме, ертегіні өз бетінше аяқтау
2. Ұйқас ұсыну арқылы өлең шығару
3. Белгілі мақал негізінде әңгіме жазу
4. Мәтін мазмұны бойынша мақал құрастыру
5. Тірек сөздер арқылы мәтін құрастыру

Бұл жұмыс түрлерін әр сабағымда былайша жүзеге асырамын:

1.Мәтін әңгіме ертегіні өз бетінше аяқтау.

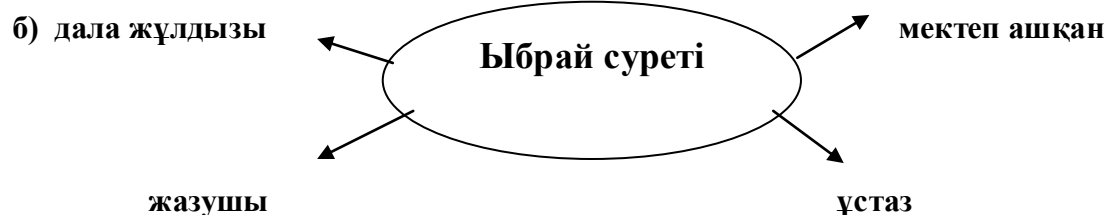
Ана тілінен «Еңбекпен тапқан тиын» ертегісін өткенде «Баланың орнында өзің болсан қайтер едің?» сұрақ арқылы «автор орындығы» әдісін пайдаланып ертегіні өз қиялымен аяқтатым.

Кейіпкер	Өмірге қызуғышылығы	Адамгершілік қасиеті	Кейіпкерлер әрекетін баға
Бала	Жалқау еді	Әке сенімінен шықты	Еңбектің маңызын түсінді

Оқушы: «Әкесі көп кешікпей жазылып кетеді. Бала ата – анасынын айтқанын орындайды. Еңбекті сүйеді. Ата – анасы баласына риза болады, мақтан тұтады.» - деп жазды.

2.Ұйқас ұсыну арқылы өлең шығару:

«Дала жұлдызы мәтінін өткенде балаларға «Болашақта ұстаз болсаң қандай болар едің?» - деген сұрақ қоя отырып топтастыру стратегиясын пайдаландым.

в) (Мәтін мазмұнына байланысты өлең жолдарын толықтыруды ұсындым)

Ыбырай ата

----- ашқан
----- шашқан

----- ізің басқан

Г) Табиғатты бақылата отырып мынындай тапсырманы орындатуға да болады :

Толықтыру

Ақ гүлдер -----
Маужырап күндер -----
Мәз – мейрам -----
Жарқын – жарқын шығады көңілді үндер

Нәтижеде :

Жайқалып көк, қызыл, сары гүлдер
Маужырап мейірлене жылы күндер
Мәз мейрам шаттанады жас балалар
Жарқын – жарқын шығады көңілді үндер

Оқытушы: Ескерместегі А

3.Белгілі мақал негізінде әңгіме жазу

Қазақ тілінен «Сөз таптары» тақырыбында **ой қозғау** стратегиясы арқылы «Жақсы бала-қызық, жаман бала - күйік» мақал мағынасын ашатын әңгіме жазуды ұсындым.

Бір айналым сөйлесу әдісін қолдандым.

«Жақсы бала – қызық» --- іс әрекет туралы оқушы ойы (ЖАҚСЫ БАЛА ҮШІН АНАСЫ ҚУАНАДЫ)

«Жаман бала күйік» - іс әрекеті туралы оқушы ойы (ЖАМАН БАЛА ҮШІН АНАСЫ РЕНЖИДІ, ҰЯЛАДЫ).

4. Тірек сөздер арқылы әңгіме құрастыру (тірек сөздерді пайдалана отырып «Тапқырлық» тақырыбында әңгіме құрастыруды ұсындым)

Тапқырлық

Демалыс күні табиғатқа серуенге шықтық. Қызықты ойын ойнадық. Кенет добымыз өзенге түсіп, аға жөнелді. Бәріміз улап–шулап жағада жүгіре бердік. Еркін ұзың сымды ілмек етіп допты тартып алды. Тапқырлыққа бәріміз қуандық.

Оқушы: Болат Ислам

Осындай жұмыстарды үнемі жүргізу , оқушыларды шығармашылыққа баулуға, тілін байытуға, қиялын ұштап, өз бетінше ізденуге, бірінен – бірі қалмауға іштей талпынуға зор әсерін тигізеді. Шығармашылықты дамытумен дұрыс жүргізілген жұмыс нәтижесі – оқушының қабілет көзін , білімін ашады. Білімділікке үйретеді . Әңгіме айтуға , шығарма жазуға ,өлең шығаруға , кейіпкер іс –әрекетіне баға беріп , жақсы мен жаманды ажырата білуге үйренеді . Әдебиетті сүйіп , тіліміздің бай , қуатты екенін сезініп өседі .Көп ізденуге қалыптасады . Бала тілі неғұрлым бай болса, адамның табиғат пен қоғамдағы күрделі байланыстарды дұрыс тану мүмкіндігі де соғұрлым мол болады. Ана тілі жақсы дамыған бала ойын да дәл, шебер жеткізеді. Қазіргі кезде қоғамға қажетті мамандықтар тез бейімделуді, ептілікті, шапшаңдықты, ерекше ойлау қабілетті, қиындықтан шыға білуді, адамдармен тіл табыса білу өнерін қажет етеді . Бұл қасиеттердің барлығы да шығармашылық жолдан бастау алады .

-
- 1.С. Рахметова Кіші жастағы оқушылардың жазу тілін дамыту Мектеп баспасы 1978ж.
  2. К. Д . Ушинский Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөнінде таңдамалы пікірлері, А.1961ж.
  3. К. Аханов Тіл біліміне кіріспе Мектеп баспасы 1965, 55 бет
  - 4.Бастауыш мектеп журналы 2003 №1 34 бет

Р.А.Жумағалиев, А.К.Канапия

**РАЗВИТИЕ НАГЛЯДНО - ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ
ЭЛЕМЕНТАМ ГЕОМЕТРИИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ**

УДК 371.217

В Государственном общеобязательном стандарте начального математического образования в Республике Казахстан, в программе по математике для 1-4 классов определено, что математика в качестве главных целей ставит развитие мышления. При этом, учебные пособия для начального образования ориентируют учителей на необходимость полного использования всех заложенных в нем предпосылок для формирования у детей наглядно-образного мышления [1].

Решение проблемы формирования наглядно-образного мышления у школьников в своих трудах отражают: Мусатаева И.С., Истомина Н.Б., Мустафаева Ф.Ф., Байрамукова П.У., Амелина М.В., Джадрина М.Ж., Оспанов Т.К., Шабельников В.К., Утеева Р.А., Каражигитова Т.А., Гамезо М.В., Зинченко В.П., Гурова Л.Л., Подъяков Н.Н., Якиманская И.С., Рубинштейн С.Л., Люблинская А.А., Мухина В.С., Щукина Г.И., Столетнев В.С., Панчишина В.А., Курин Ю.Н. и др. [2].

Выготский Л.С. отмечает, что с возрастом возможность оперировать образом по представлению увеличивается. По утверждению ученого, важную роль играет при этом предметное обучение, в рамках которого учащиеся овладевают специальными способами создания образов, оперирования ими [3]. Особое значение для развития наглядно-образного мышления, считает Крутецкий В.А., имеет геометрия, которая обладает особыми возможностями для создания образов и оперирования ими на основе условной наглядности [4]. Сложная методика создания образов, участвующих в усвоении знаний, показывает, насколько важной является задача обучения работе с образом, чем современная школа систематически и целенаправленно, по заключению Лапшиной Е.А., не занимается.

Исследователь считает, что вербализм, излишний рационализм при усвоении знаний, господствующие в педагогике в последнее время, отрицательно влияют на формирование наглядно-образного мышления у учащихся. Этим Лапшина Е.А. объясняет тот факт, что методика обучения отдельным предметам не располагает пока системой научно-обоснованных рекомендаций относительно того, как формировать образное мышления средствами различных учебных дисциплин [5, с. 46].

Покровская Т.А. отмечает, что формальный подход в преподавании геометрии приводит к тому, что у учащихся часто происходит лишь накопление некоторого фактического материала без его соответствующего обобщения и систематизации. Правильно воспроизводя определенные понятия, то есть, осознавая их содержание, школьники часто не умеют пользоваться ими при ориентировке в предметной действительности и решении практических задач.

Для решения данной задачи учащиеся, по мнению исследователя, должны овладевать не только знаниями, но и способами их получения, опираясь на дидактическую наглядность, развивая в первую очередь наглядно-образное мышление [7].

Особенностью обучения элементам геометрии на современном этапе является деление курса на две части – пропедевтическую и систематическую. В первой происходит ознакомление учащихся с видами геометрических фигур, причем как плоских, так и пространственных, и с их основными свойствами, дети учатся измерять длины, находят площади и объемы некоторых фигур [7].

Исследование Рабиновича Б.В. показало, что уже младшие школьники вполне готовы к усвоению понятия трехмерного пространства, широкому его использованию в процессе решения учебных задач. Хотя ознакомление с теоретическим содержанием этого понятия осуществляется лишь в старших классах. В то же время обследование уровней сформированности наглядно-образного мышления у учащихся 4 класса показало, что у 70% четвероклассников – низкий уровень наглядно-образного мышления.

Таким образом, налицо **противоречие** между необходимостью развития у учащихся 4 класса наглядно-образного мышления и недостаточным уровнем его сформированности у большинства учащихся 4 класса.

Младшие школьники склонны понимать буквально переносное значение слов, дополняя их конкретными образами. Ту или иную мыслительную задачу учащиеся решают легче, если опираются на конкретные предметы, представления или действия. Учитывая образность мышления, учитель применяет большое количество наглядных пособий, раскрывает содержание абстрактных понятий и переносное значение слов на ряде конкретных примеров. И запоминают младшие школьники первоначально не то, что является наиболее существенным с точки зрения учебных задач, а то, что произвело на них наибольшее впечатление: то, что интересно, эмоционально окрашено, неожиданно и ново [6].

Наглядно-образное мышление очень ярко проявляется при понимании, например, сложных картин, ситуаций. Для понимания таких сложных ситуаций требуется сложная ориентировочная деятельность. Понять сложную картину - это, значит, понять ее внутренний смысл. Понимание смысла требует сложной аналитико-синтетической работы, выделения деталей сопоставления их друг с другом. В наглядно-образном мышлении участвуют и речь, которая помогает назвать признак, сопоставить признаки [6].

Своеобразие наглядно-образного мышления в детском возрасте заключается в том, что решая задачи с его помощью ребенок не имеет возможности реально изменять образы и представления, а только по воображению [6].

Поэтому главная цель развития у детей наглядно-образного мышления, по мнению Люблинской А.А., заключается в том, чтобы с его помощью формировать умение рассматривать разные пути, разные планы, разные варианты достижения цели, разные способы решения задач [6].

Это следует из того, что, оперируя предметами в мыслительном плане, предоставляя возможные варианты их изменений можно найти быстрее нужное решение, чем выполняя

каждый вариант, который возможен. Тем более, что не всегда имеются условия для многократных изменений в реальной ситуации [8].

Младший школьник регулярно и в обязательном порядке становится в систему, когда ему нужно рассуждать, сопоставлять разные суждения, выполнять умозаключения.

Таким образом, становится очевидной зависимость умственного развития младших школьников от обучения.

Начальное математическое образование является органической частью курса математики основной школы. Основными целями обучения математике в начальных классах являются:

- развитие математического мышления, интеллектуальных и эмоционально-волевых качеств учащихся;

- осуществление всесторонней подготовки к обучению на основной ступени школы и использованию математических знаний в жизни [1].

Программа предполагает один из возможных путей изучения геометрии, что составляет практическую основу необходимой подготовки к изучению систематического курса геометрии на уровне основного среднего образования и предусматривает формирование простейших геометрических представлений и понятий, практических умений и навыков.

Из области геометрии к ним относятся: представление о пространстве, простейшие понятия о геометрических фигурах, их распознавание, измерение геометрических величин, формирование начальных умений построения фигур, ознакомление с различными геометрическими величинами [7].

При этом система упражнений и задач геометрического содержания и методика работы над ними должны способствовать развитию пространственных представлений у детей, умений наблюдать, сравнивать, абстрагировать и обобщать [2].

Одной из задач обучения является выработка у учащихся практических умений измерения и построения геометрических фигур с помощью чертежных и измерительных инструментов и без них (измерить на глаз, начертить от руки). Следует также дать первоначальные представления о точности построений и измерений, [10].

Школьный курс геометрии всегда был и остается одной из проблемных «точек» методики преподавания математики. В разное время высказывались различные суждения по поводу изучения геометрии и ее места в системе школьного образования [9]. Развитие мышления учащихся, в том числе и наглядно-образного, которые наблюдаются в геометрии - делают эту дисциплину уникальной и необходимой для изучения.

Программа для начальных классов по математике предполагает такой путь изучения элементов геометрии, который составляет практическую основу необходимой подготовки к изучению систематического курса геометрии на уровне основного среднего образования и предусматривает формирование простейших геометрических представлений и понятий, практических умений и навыков. Из области геометрии к ним относятся: представление о пространстве, простейшие понятия о геометрических фигурах, их распознавание, измерение геометрических величин, формирование начальных умений построения фигур, ознакомление с различными геометрическими величинами. При этом система упражнений и задач геометрического содержания и методика работы над ними должны способствовать развитию пространственных представлений у детей, умений наблюдать, сравнивать, абстрагировать и обобщать. Таким образом методически оптимальная работа по формированию пространственных образов и представлений становится неотъемлемой частью обучения математике младших школьников, имеющему целью развитие наглядно-образного мышления у учащихся начальных классов. Исходя из этого элементы геометрии существенно влияют на развитие наглядно – образного мышления.

---

1. Государственный общеобязательный стандарт образования. Начальное образование, основное среднее, общее среднее образование. – Алматы: Атамұра, 2010 г.

- 2.Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся / Под ред. Якиманской И.С. – М. ВЛАДОС, 2009 г.
- 3.Выготский Л.С. История развития психических функций. Собрание сочинений. – М.: Гелеос, 2003 г.
- 4.Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьника. – М.: ВЛАДОС, 2000г.
- 5.Лапшина Е.А. Формирование геометрических представлений младших школьников через использование проблемно-поисковой технологии // Начальная школа. – 2009. – №12

Annotation. This article is devoted to the development of visual thought on the lessons of mathematics with some elements of geometry. Some articles of different scholars are considered in it. They are Ospanov T.K., Gurova L.L., Uteeva R.A., Stoletnev V.C., etc. Some literary are used in this article.

М.А.Ирсакова

САУАТ АШУДАҒЫ ТІЛ ДАМУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ӘОЖ 80.1

И 74

Кез келген педагогикалық әрекет, тәрбие туралы ілім – дидактика мен психологияның қазіргі заманғы жаңалықтарына негізделуі қажет. Сондай-ақ әр ұлттың, әр халықтың дәстүрлі ойлау машығы, қабылдау ерекшеліктері болады. Қазақтың ұлы ақыны М.Жұмабаев қазақ баласының қиялы жүйрік, өткір, терең болуы керектігін өз заманында айтып кеткен еді. Ол кезеңнен бері халқымыздың тұрмыс салты, кәсібі, хабардарлығы мүлде өзгерді. Алайда ұлттық ойлау машығымыз, дүниені қабылдау ерекшеліктеріміз тіліміз арқылы сақталып қалды. Демек қазіргі заман қазақ мектептеріндегі тіл дамыту жұмыстары ана тіліміздің өзіндік ерекшелігі ескеріле отырып жүргізілуде. Яғни қазақ мектептеріндегі сауат ашу барысында тіл дамыту жұмыстарын жүргізу әдістемесінің өзіне тән лингвистикалық ерекшеліктері бар.

Алғаш мектеп табалдырығын аттап, оқу мен жазуды үйренетін кезеңде балалар күн сайын бірнеше жаңа сөздер мен ұғымдарды қабылдап, оларды өз тәжірибесінде қолданады. Сөйлеу дағдылары, мінез-құлық қалыптары да шұғыл өзгеріске түседі. Бұл кезеңде басты педагогикалық талап - бала психикасына салмақ түсірмей, шұғыл өзгерістерге толы таным процесін шеберлікпен ұйымдастырып, қажетті арнаға жетелеп отыру. «Балалық шақта дамудың алдында жүріп, дамуды соңына ілестіріп отыратын оқыту ғана жақсы» - деген орыс психологы Л.С.Выготский. Ғалымның пікірінше, бала сол сәтте пісіп жетілген қабілеттерінің деңгейінде емес, бойындағы дамуға бейім тенденциялардың деңгейінде тұрады. Оның ертеңгі болашағын айқындайтын да нақ осы тенденциялар. Л.С.Выготскийдің «Оқытудың басты міндеті бала санасындағы ең таяу даму аймағына түрткі болу екендігі» туралы тұжырымын қайта жаңғыртып, өз іс-тәжірибелерінде сәтті қолдана білген педагогтар бұл тұжырымның сауат ашу кезеңіне дәл келетінін дәлелдеп берді. Сөйтіп, әдістеме ғылымында балаларды «дамыта оқыту» жүйесі қалыптасқанын білеміз.

Сауат ашудың негізгі мақсаты – оқу, жазу дағдысының негізін қалау, балаларды тыңдауға, оқуға, жазуға үйрету, балаларда сөздің дыбыстық құрылысы туралы түсінік қалыптастыру, әріп таныту, сөзді, сөйлемді, мәтінді оқуға үйрету, сауатты жазу негізін қалыптастыру, өз бетінше оқуға, кітапқа қызығушылығын ояту, ауызша сөйлеуін дамыту.

Сауат ашу барысында оқыту процесі, нақтырақ айтқанда, оқушылардың тілін дамыту (сөздік қорын байыту, сөйлеу дағдыларын жетілдіру т.б.) ісі олардың сол сәттегі психикалық-физиологиялық қабылдау мүмкіндіктерінен төмен болмай, керісінше, алға

түсіп, балалардың дамуын жетелеп отыруы қажет екен. Сауат ашу кезеңінде оқу-тәрбие жұмыстарының нәтижелі болуы балалардың қабылдау мүмкіндігін дамытуға байланысты екендігі белгілі. 6-7 жастағы балалардың жаңа нәрсені (затты, ұғымды, әңгімені, суретті т.б.) қабылдауы, көбінесе көру және есту түйсігі арқылы жүзеге асады. Және мектепке алғаш келген бала не нәрсені де тұтас қабылдайды, оның мәніне назар аударып жатпайды. Бұл жастағы балалар қабылдауының тағы бір ерекшелігі – сезіміне тиер әсерлі нәрсені (суретті, әңгімені, мағлұматты) тез қабылдағыштығы. Ал, мұғалімнің міндеті – балалар бойындағы осы қасиеттерді жетілдіріп, қабылдаудың саналы болуына, не нәрсенің де мәнін түсінуге ұмтылу әрекетін тәрбиелеу. Ол үшін, ең алдымен, оқушылардың зейінін, есте сақтау қабілетін, ойлау машығын, қиялын мақсатты түрде дамытуға тура келеді.

Мектеп табалдырығын жаңа аттаған баланың зейіні тұрақсыз болатыны белгілі. Қабылдауға қиын нәрседен, ұзақ сонар әңгімеден немесе жұмыстан бала зейіні тез шаршайды. Оны шаршатпай, баланың сабақтағы тапсырмаға зейінін ұзағырақ аударуға бірте-бірте тәрбиелеу – сауат ашу кезеңіндегі қиын міндеттердің бірі. Бұған кезінде қазақ тілінде «Педагогика» оқулығын жазған алғашқы авторлардың бірі М.Жұмабаев та егжей-тегжейлі тоқталған еді. Автор шәкірттерде зейін дамуы үшін әсердің күшті, жеке, жаңа болуын, жаңа алынған білім мен ескі білімнің байланысын және оның болашақ әсерге даярлану түрінде болуын талап ете отырып, оқу жүйесінің сабақтастығына мұқият зер салады. «Жаңа алынатын білім мен ескі білімнің қатынасы болсын. Біз өзіміздің таныстарымыз яки туыстарымыз туралы сөз естісек, құлақты түріп тыңдай қаламыз. Егер жат кісілер туралы сөз болса, тыңдамаймыз. Міне, балаға білім бергенде жақыннан алысқа, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек. Мысалға дыбыстарды айыртқанда, балаға таныс сөздерді алып, дыбыстарға айырту керек. Ол кейбір оқушылардың зейіні болмау себептерін дененің һәм сезімнің шаршауынан, сезімнің толқып тұруынан, бейғамдықтан көреді». Адам зейінін ерікті және еріксіз, табанды және табансыз, ішкі және сыртқы деп жіктей отырып, баланың зейіні ересек адам зейінінен көп төмен екендігін айтады.

Оқудың алғашқы күнінен бастап-ақ балаларды тыңдай білуге, оңай тапсырмаларды дәл орындап жүруге үйрету керек. Бұлардың зейіндері заттары бақылай білу, олармен жұмыс жасау (әріптерден сөз құрау) арқылы тәрбиеленеді. Балалар суреттерді көргенде, әңгіме, ертегі тыңдағанда зейіннің тұрақтылығы арта түседі. Сабақтарда пайдаланылатын ойын элементтерін, іс-әрекеттің нәтижелі түрлерін, іс-әрекет формаларын жиі өзгерту балалар зейінін шаршатпай, бірте-бірте тұрақтылыққа тәрбиелеуге көмектеседі. М.Жұмабаев еңбегінде айтылған бұл ғылыми тұжырымдар әлі күнге өз мәнін жоғалтқан жоқ. Әсіресе, сауат ашу кезеңінде тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастырғанда тапсырмалардың түрлерін балалар зейіні шаршамайтындай етіп ауыстырып отыру, абстракциялы әңгімеден гөрі нақтылы әрі балаларға етене жақын мысалдарды, суреттерді, ойыншықтарды әсерлі қолдана білу, тапсырмалардың орындалу мерзімін бірте-бірте ұзарта түсу т.б. педагогикалық - әдістемелік принциптер осы ғылыми тұжырымдардан туындайды.

Сауат ашу барысында оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру тұсында ескеруге тиіс тағы бір психологиялық міндет – оқушылардың есте сақтау қабілетін дамыту. Естің адам өмірінде алатын орнын, балалардың таным процесінде атқаратын рөлін психолог ғалымдардың бәрі ерекше атап өткен. М.Жұмабаев жоғарыда аталған кітабында есті есту, көру, қозғалу есі деп бөліп, жеке-жеке қарастырады. Естің дамыту жолдарына әсер күшін, сыртқы күшін, сыртқы сезім мүшелерінің түгел қатысуын, жаңа білімнің бұрынғы біліммен байланысуын жатқызып, «тәрбиеші баланың есті болуына аса көп күш жұмсау керек», - деп қорытындылайды ойын. Естің және есте сақтау механизмнің физиологиялық және психикалық ерекшеліктері сауат ашу кезеңіндегі тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастырғанда мықтап ескерілуі қажет. Онсыз баланың сөйлеу (жазу) дағдысының орнықты, сөздік қорының мол болуы мүмкін емес.

Сауат ашу барысында тіл дамыту жұмыстарына қатысты үшінші психологиялық ерекшелік – балалар психикасында ойлау машығын дамыту болып табылады. Сөздің өзі

бейнелейтін заттан бөлектеніп, балалар санасында абстракцияланып, үйреншікті ұғымға айналу дағдысы балалар психикасында мектепке келмей тұрып та пайда болатыны белгілі. Алайда, мектеп өмірі, әсіресе, сауат ашу барысында осы дағдының қауырт жетілуін талап етеді. Оқушылар енді тек өздері бұрын көрген немесе бірнеше рет қайталанған үйреншікті ұғымдарды (заттарды, құбылыстарды, оқиғаларды т.б.) ғана сөз түрінде қабылдап қоймай, өздері бұрын көрмеген дүниелер мен қимылдардың атауларын, сапаларын т.б. білдіретін сөздерді оқуды және жазуды меңгеріп, естерінде сақтауға мәжбүр болады, әрі мұндай сөздер әр сабақ сайын кездеседі. Осы жағдайда, мұғалім оқушыларға жаңа сөздердің мағыналардың ұғым түрінде балалар психикасында абстракциялану механизмін жақсы білуі қажет. Атап айтқанда, жаңа сөздердің мағыналарын суреттер арқылы ұғындыру, бейнелеп көрсету немесе балалардың көз алдына елестететіндей әсерлі түсіндіре білу әдістері мұғалімнен ерекше шеберлікті талап етеді. Сауат ашу кезеңінде жаңа сөз мағыналарын меңгерті, балалардың тілін дамыту барысында ұқсату, салыстыру, топтау тәрізді ойлау дағдыларының көмегі көп болатыны белгілі. Оқушылардың сөздік қорындағы шашыраңқы ұғымдар оларды белгілі бір белгілеріне орай топтастырған кезде жүйелене түседі. Бұл әдісті А.Байтұрсынұлынан бастап қазіргі әліппе түзушілерімізге дейін қолданып келеді.

Сауат ашу кезеңінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының тағы бір психологиялық ерекшелігі – балалар қиялының қуатын пайдалану. Кіші жастағы балалардың қиялы бай болатыны белгілі. М.Жұмабаев жоғарыда аталған кітабында қиялдың сауат ашу кезеңіндегі рөлін жоғары бағалай келіп, оқушылардың осы қабілетін дамытудағы ойындар мен ойыншықтарды пайдаланудың, ертегілерді жиі қолданудың ерекше ықпалын атап өтеді. «Оқушылардың ойы, ақылы кеңейіп, құлқы түзеліп, тілі баю үшін ертегі тым қымбат нәрсе» дейді ол.

Сауат ашу бірінші жарты жылдықта аяқталады. Бұл ретте баланы қысқа мерзім ішінде сауаттандыра отырып, олардың сөздік қорын мол болуын, тез арада көп сөз оқып, жазу мүмкіндігіне ие болуын мақсат тұтып, әріп түзіп, буындап және біртіндеп тұтас оқу әдісі басшылыққа алынады.

Жоғарыда аталып өткен әдістемелік жүйенің ана тілінде сауат ашу мен қазақ тілі пәнінің ерекшеліктеріне байланысты оқытудың мақсаты, мазмұны, әдістері мен құралдары және оқытуды ұйымдастырудың формалары сияқты барлық құрылымдық элементтері бой көрсетеді. Оның ішінде оқытудың қазіргі бастауыш сыныпта ана тілінде сауат ашу мен қазақ тілін оқытуда көзделетін тәрбиелік, білімділік, дамытушылық және практикалық міндеттерді шешу ретінде көрінеді. Оқулықтардың әрбір бөлімі тақырыптарында бұл міндеттер танымдық жаттығулар мен өтілетін материалға байланысты тапсырмалар түрінде нақтыланып, оларды орындау барысында жүзеге асырылып отырады. Сөйтіп, міндеттердің табиғи бірлігі мен үйлесімділігі сақталған, мұның өзі оқытудың жүйелілік принципін қамтамасыз етуге мүмкіндік туғызған.

1.Жұмабаев М. Педагогика. Алматы: Рауан, 1992ж.

2.Л.С.Выготский . Детская психология. Вопросы детской (возрастной) психологии. 6 том. М. 1984г.

3.Байтұрсынов А. Қай әдіс жақсы? // Жаңа мектеп №4. 1928 ж.

Н.К.Қабылбекова

ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ӘОЖ.581+75

Қ 13

Бұрынғы кеңес Одағы құрамындағы, қазіргі егемендік алған мемлекеттердің білім беру жүйелерінде 1980 жылдардан бері ауқымды өзгерістер жүріп жатқаны белгілі. Сонымен

байланысты қазіргі педагогикалық жүйеде білім беру ұғымы жаңа мазмұнмен толығуда. Осы уақытқа дейінгі бүгінгі білім беру мазмұны мен құрылымы қазіргі мәдениет құрылымы мен адам әрекетіне сай емес. Ғалымдар білім беру саласында негізді өзгеріс қажет екенін мәлімдейді. Оны әртүрлі дәлелдейді: дағдарыстан шығу жолын іздестіру, жаңаша білім беруге «бұзып-жара өту» қажеттігі, тіпті білім берудің классикалық негізі мен идеяларына қайта келу мүмкіндігі. Ескі педагогикалық парадигма бойынша біздің барлық педагогикалық әрекетіміз ББД-ны қалыптастыруға бағытталған, сол арқылы ғылыми көзқарастар жүйесін (ҒКЖ) қалыптастыру жүрген болатын.

Жаңа педагогикалық парадигмалар оқытудың құрылымы мен мазмұның ғана емес оқыту әдістерін, бірінші кезекте ақпараттық және педагогикалық технологияларды да қамтиды.

Г.К. Селевко білім беру парадигмаларындағы өзгерістерді басқа мазмұн, басқа құқық, басқа қатынас, басқа тәртіп, басқа педагогикалық менталитет деп көрсетеді:

- білім беру мазмұны жаңа іс жүргізу біліктілігімен қанығуда ақпараттарды пайдалану қабілеттерін дамыту, нарықтық тәжірибені және ғылым проблемаларын шығармашылықпен шешу;
- дәстүрлі ақпарат әдістері (телефон, радио байланыс, ауызша, жазбаша, сөз) ауқымды масштабтық телекоммуникациялық байланыстар ауыстырылуда;
- оқыту үрдісінде оқушы мен мұғалімнің өз әрекеттері тұлғалық бағыттылық сипат алуда;
- оқу тек ойға сақтау емес, ой-сананы дамыту үрдісіне айналуға;
- білім таза ассоциативтік нобайдан ойлау әрекеттерінің жүйесінде динамикалық құрылымды болуымен ерекшеленуінде;
- оқудың сыртқы мотивациясынан ішкі өнегелік–еріктік реттелу тұрғысына көшуімен ерекшеленуінде.

Білім берудің авторитарлы-императивтік тәсілінде жекелеген оқушының өзіндік (даралық) қасиетін ескермей, оқыту-тәрбиелеу барысында үлкеннің мақсаты мен еркіне бұлжытпай бағындыратын әдіс. Бұл мұғалімнің субъект, ал оқушының нысан екенін көрсетеді. Себебі, бұл кезде мұғалім өзінің басқарушылық позициясын ашық түрде, ырықсыз көнетін тәрбиеленушісін жүргізеді. Осы жолға мұғалім басқаша ұйымдастыра, жүргізе білмегендіктен еріксіз түседі, өйткені авторитарлы нобай осындай жағдайға итермелейді. Манипулятивті педагогикада да мұғалім субъект, оқушы әсер етуші нысан ретінде болады.

Қуаттау педагогикасының парадигмасы шеңберінде де білім беру мақсатының қойылуы осыған ұқсас. Онда, біріншіден, баламен қарым-қатынас еш тәрбие және оқыту мақсатында емес, бірін-бірі қабылдау, сыйлау, сену, байланыс құру тұрғысында болады. Екіншіден, сол кезеңдегі бала бойындағы бар қасиеттер – қабілеті, түсінігі, қажеттігі, ішкі дүниесін түсіну негізінде болуы. Сонан соң ғана, келесі қадам – балаға өзін-өзі түсінуге, өз әлеуетін сезінуге, даму мақсатын анықтауға қадам жасауға жәрдемдесу. [1]

Орыс физиологы А.А.Ухтомский адам өмірінің негізі – үздіксіз өзін-өзі жетілдіруге негізделген, ол адамның доминантты қылығынан болады деген философиялық концепцияны берген. Адам әрекетіндегі ішкі психикалық әлемнің рөлі жайлы бұл болжам бойынша шешім қабылдауда мидың әрекетін таңдау еркіндігі мен субъектінің ықтияр бостандығына сүйенеді. Ендеше, тұлғаның өзін-өзі жетілдіруі (шыңдауы) – ішкі болмыспен және психикалық үрдістермен жүзеге асады.

Қазіргі кезде ғылымның деректері бойынша адамның өсуі мен дамуын гендік деңгейдегі биологиялық бағдарлама басқарады, осыған қосымша оған орта әсер етеді де, тұлғаны әлеуметтендіреді. Қортындысында, педагогика үшін басты дерек, ол адам тек қана биологиялық тұқым қуалау және орта әсерінен ғана дамымайды, ол өзінің қажеттігі, құлқы, өмірдегі тәжірибесі әсерінен де дамиды. «Тұлғаның өзін-өзі жетілдірудегі доминанта мектебі» мектептер ұжымдарымен ынтымақтастықта туған авторлық модель. Бұл А.А.Ухтомский еңбегінің негізінде туындаған. Осы педагогикалық технология «өзін-өзі

дамытушы оқу» деп аталады. Доминанта – орталық жүйке жүйесінде уақытша басым болатын қозу ошағы, ол адамның қылығы мен психикалық үрдістеріне белгілі белсенділік және бағыттылық береді.

Адам әрекеті – бірін-бірі үздіксіз аустырып отыратын доминантар тізбегі. Олай болса, доминанттар өзін-өзі басқару мен дамытудың басты механизмдері. Бұл А.С.Макаренкодағы жақын, орта, алыс преспективалар сияқты.

«Эстетикалық-проектілік» білім берудегі енді қалыптастыратын парадигма. Бұл келешекте басым болатын парадигма болуы мүмкін. Бұл жерде проектілік (нысаналық) – қазіргі өркениеттің дамудағы маңызды болып отырған мәдениеттің онтологиялық қасиеті. Осы парадигманың екі қыры бар. Бірінші, білім беруді тұтастық пен үйлесімділік негізінде ұйымдастыру. Екіншіден, білім беру үрдісін эстетикалық шығармашылыққа айналдырудың тарихи тенденциясы. Жаңа парадигма білім берудің құрылымы мен мазмұны ғана емес оның әдістерін, ақпараттық және педагогикалық технологиялар мәселелерін де қозғайды. [2]

Қазіргі кезде оқыту мен тәрбиелеуде жаңа жүйесін, білім берудің жаңа парадигмасын ғалым Қ.М.Арынғазин ұсынып отыр. Білім, білік, дағды (ББД) қалыптастыратын ақпаратты педагогикаға қарағанда осы жаңа ұғым оқушыларға білімнің шектеулі екенін дәлелдеп, оларға өз мүмкіндіктері шегінен шығу жолдарын үйретіп, шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуды қамтамасыз етеді, сөйтіп ішкі шығармашылық мотивациясын тудырып дағдының қалыптасуын соңғы мақсат емес алғашқы бастау кезеңі тұрғысында қояды.

Әдістемелік әдебиеттерде қазіргі кезде педагогикалық технология, оқыту технологиясы, білім беру технологиясы деген ұғымдар жиі кездеседі. Осы ұғымдар білім берудің теориясы мен практикасына кеңінен кірген. Биологияның оқыту әдістемесі аталған ұғымдармен тығыз қатыста.

«Технология» ұғымы педагогикаға техника жағынан келген. Технология (грекше - өнер, шеберлік, ал *logos*-ұғым) шетел сөздері сөздігінде: 1) әдістер жиынтығы; 2) жасау тәсілдері жөніндегі ғылым. Осы терминнің педагогикалық әдебиеттерде пайда болуы оның әртүрлі түсіндірілуімен көрінуде. Техникада, кез келген өндірісте «технология» сөзі белгілі бір операцияларды, жұмыстар ретін және қандай да бір өнімнің дайындалу тәсілдері деп қабылданады, яғни: өнімді дайындауға байланысты белгілі әрекет көрсетіледі. Технология - бұл ерекше белгі, мазмұн жөнінде, құрам жөнінде және әрекетті жүзеге асыру жөніндегі іс-қимылдың нұсқауы. Сондықтан оқыту технологиясы да мақсат және болжам түрінде түпкі ойды, әрекетті жоспарлауды беретін оқу-тәрбие жұмысын және олардың жүйесін байлау мен оны, жүзеге асыруды қарастырады.

Мектеп білім беру жүйесіндегі оқу-тәрбие жұмысын жетілдіруде дәстүрлі оқыту үрдісімен қатар білім берудің басқа талаптарын іске асыратын жаңа технологиялар пайда болып, олар әртүрлі жолдармен жүзеге асырылуда. Алыс жақын шет елдерде қазіргі кезеңде әлемдік білім беру кеңістігіне өту бағытында жаңа оқыту жүйесі қалыптастырылуда. Бұл үрдіс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие тәжірибесіне елеулі өзгерістер енгізуде. [3]

Бүгінгі күні оқу ағарту ісінде вариативтік принцип жарияланған, соның нәтижесінде педагогтік ұжымдар оқыту үрдісінде кез келген нобай авторлық нобайлар таңдап алуларына мүмкіндік туады. Осы бағытта білім беруде прогресс жүруде; білім беру құрылымының пәрменділігін арттыруда қазіргі дидактика мүмкіндіктерін пайдалану, оның әр түрлі жолдарын жасау оқытудың жаңа технологиялары мен ой-пікірлерді ғылыми және тәжірибеге негіздеу.

Биологияны оқытудың әртүрлі әдістері қалыптасқан. Оқу әдісі дегеніміз - оқушы мен оқытушыны алдына қойған мақсатына жету үшін екі жақты іс-әрекеттері деп айтуға болады. Тәсіл дегеніміз - оқыту әдісінің бір ғана элементі, оның жеке бір бөлігі. Осы бөліктердің құрамына жаңа технологиялық сабақ құрамы да енеді. Қазіргі кезде жаңа технологиялық сабақтардың көптеген түрлері бар. Оларды бір жүйеге классификация жасау өте қиын. Дегенмен, олардың түрлерін жалпы педагогикалық ортақ белгілеріне қарай ғалымдар былай классификациялайды:

1. Педагогикалық қарым-қатынасты демократия және ізгілік негізінде құру бағытында:

- ынтымақтық педагогикасы;
  - ізгілік-тұлғалық оқыту технологиясы; (Ш.Амонашвили)
  - әдебиетті оқытудың адамгершілікті қалыптастыруға негізделген жүйесі (Е.Н.Ильин)
- 2.Әдістемелік жетілдіру және дидактикалық қайта өңдеу негізінде құрылған

технологиялар:

- иллюстрациялы-түсіндірмелі оқыту технологиясы;
  - лекция-семинар-сынақ жүйесі;
  - ірі блокпен оқыту технологиясы (Эрдниев);
  - перспективті дамыта оқыту технологиясы (Лысенкова);
- 3.Оқушылар әрекетін жандандыру және жетілдіру негізінде:

- ойын арқылы оқыту технологиясы;
- іздеу технологиясы;
- оқу материалын сызбалар мен арнайы таңбалар негізінде оқыту (Шаталовтың тірек конспектiлер жүйесі);

- Е.И.Пассовтың коммуникативтік оқыту жүйесі;
- дамыта оқыту технологиясы(Эльконин мен Давыдов);
- В.Занковтың дамыта оқыту жүйесі,

4.Оқу процесін тиімді ұйымдастыру және басқару негізінде:

- бағдарламалап (программалап) оқыту;
- дидактикалық бірліктерді ірілендіру – технологиясы (П.М.Эрдниев);
- саралап деңгейлеу технологиясы (В.В.Пикан);
- ұжымдық тәсілмен оқыту технологиясы (В.Дьяченко);
- модульдік оқыту технологиясы (М.М.Жанпейісова)
- жобалап оқыту технологиясы (Карл Фрей);
- блокты-модульдік оқыту технологиясы;
- Монаховтың оқыту технологиясы;
- компьютерлік технология.

5.Табиғатты сүю және ұлттық педагогика әдістерін пайдалануға негізделген технологиялар:

- «салауаттылыққа тәрбиелеу» - Кушнир технологиясы;
- М.Монтессори технологиясы.

Блокты-модульдік оқыту технологиясы. Қазіргі кезде мектептерде біраз мұғалімдер қолданып жүрген оқыту үрдісіндегі блокты - модульді оқыту жүйесі ерекше орын алады. Осы сабақтың түрлері, әсіресе, орыс мектептерінде кең тараған. Бұл сабақтардың ерекшеліктері - бір пәнді бір немесе екі блокта, тоқсанда оқытып бітіру және қорытынды сынақ немесе емтихан тапсыру. [5]

Модульді сабақ кезінде мұғалім тақырыптардан модульдер құрып, қиын жеңілдігіне байланысты біріктіреді. Осындай сабақтың кәдімгі дәстүр сабақтардан айырмашылығы - оқушылар өз бетімен ойланып жұмыс істеуге шығармашылыққа үйренеді. Бір-бірімен қарым-қатынас жасап, көмектеседі және өзінің және жолдасының жұмысын бағалайды. Мұғалім ондай сабақ кезінде оқушыларға бақылау; қысым жасау «бюрократтығынан» босап, тек оқушылар жұмысын басқарады. Сабақты осылай ұйымдастырудың арқасында ұстаз жүзінде әрбір оқушымен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік алады. Төмен орташа үлгерімдегілерге көмектесіп жақсы, мықты оқушыларды дәріптейді.

Бұл сабақтың тағы бір ерекшелігі - көпшілік оқушылардың бағалануы, баға тек дәптерге қойылады. Сол себептен тіпті «екілік» оқушыға «үкім» болып саналудан қалады. Екілік алған оқушы өз бетімен материалды меңгеріп келіп екіні жоя алады. Ал журналға тек «қорытынды тексеріс» бағасы қойылады.

Ұй тапсырмасы жұмыс сапасына байланысты, сыныпта оқушы түгел оқу элементтерін оқып үйренсе, сөйтіп жеткілікті балл алса, онда берілмейді. Егер сынып жұмысында олқылықтар жіберілсе, үйде сол тақырыптарды қайталау тапсырылады.

Модульді оқыту оқушылар белсенділігін көтереді, сол себептен өз еріктерімен шығармашылық тұрғыда тапсырма орындайды. Осы жұмыстың орындалысына журналға баға қойылады. Мысалы, сол оқыған тақырыпқа сөзжұмбақ құру, оның жауабын жазу.

Мұғалім үшін осындай сабақтар өткізу оңай емес, әсіресе, оны дайындау үлкен шығармашылықты ізденісті талап етеді. Біріншіден тараудағы материалын және әрбір жекелеген сабақтарды мұқият «өңдеу» керек. Басшы, жалпылама идеяларды анықтап бөлу, оқушының сабақта оқу, түсіну, анықтау сияқты міндеттері көрсетілген ОЭ - оқу элементтерінің интеграциялық мақсатын қалыптастыру. Екіншіден, оқу элементтерінің (ОЭ) жүйелілігінің көлемін, мазмұнын анықтау керек. Әрбір ОЭ-нің әрқайсысына бөлінетін уақыт және оқушы жұмысының түрі көрсетілуі қажет.

Үшінші, қосымша материал тандап алынып, мысалы лекция, қажетті көрнекі құралдар, тапсырмалар, тестілер, оқушылар үшін графикалық диктанттар дайындалуы қажет.

Дайындалып әкелінген модульдер әрбір оқушы таратылып беріліп әркімге жеке жұмыс жасау еркіндік беріледі. Сондықтан, қазақ мектептерінде басқа дәстүрлі емес сабақтар түрлеріне қарағанда аса кең таралмағандықтан осы сабақтың жүрісін беруді жөн санадық.

Бұл сабақтарда балалардың еңбегі мына негізде өрбиді:

Әрбір оқушы өздеріне таратылып берілген модульдармен дереу, өзбетінше жаңа білім игеру. Оны игеру барысында бұрын меңгерген дағдыны қолдана білу, міндетті шешу кезінде алдыңғы білім қорын басқаны игеруге пайдалана алу біліктілігін дамытты. Осы әдістегі еңбек принципі - тура мұғалім айтқандай емес, ой еркіндігі мен әрекет еркіндігі белсенді шығармашылық деңгейде болады.

XX ғасырдың алпысыншы жылдарында бағдарламалық оқытудың дамуы нәтижесінде оқыту бағдарламаларын технологиялық жасау (өңдеу) пікірі айтыла бастайды. Оның құрамына: оқыту мақсатының жиынтығын құру; оларды өлшеу мен бағалаудың критерийлерін тандап алу; оқыту жағдайларын нақты сипаттау кірді.

Педагогикалық технологияның қалыптасуы мен дамуы тарихында бұл түрліше айтылды, алғашқы «техникалық құралдар көмегімен оқыту» деп айтылғаннан бастап немесе «бағдарланған оқыту варианты» дегеннен «жобаланған оқыту үрдісін жүйелі және ретті ұйымдастыру» деген ұғымға дейін. [6]

Білім беру жүйесі технологияны жасау үшін негіз болып саналады, сондықтан педагогикалық технология практикада жүзеге асырылатын педагогикалық жүйенің жобасы ретінде анықталады. Бұнда негізі көңіл оқу-тәрбие үрдісінің жұмысын алдын-ала жобалауға бөлінеді. Осыдан барып педагогикада осы ұғымға анықтама беріледі.

Педагогикалық технология - бұл оқу-тәрбие жұмыстарының мақсаттарына және оқушы тұлғасын дамыту мақсаттарына жетуге бағытталған педагогикалық әрекетті ретімен ашып көрсету жүйесінің жобасы және оны жүзеге асыру.

Басқа педагоггардың анықтамасы бойынша, педагогикалық технология - бұл қажетті нәтижеге жету үшін білім беру үрдісінде құралдар жүйесін жоспарлау мен қолдану.

Жалпы педагогикалық технология жөнінде және жеке алғанда оқыту -технологиясы ұғымдарының түсіндірілуінің көптігіне қарамастан барлық авторлар аса маңызды үш ұстанымды атап көрсетеді:

- оқытуды оқушының бақыланған әрекеттерінің жиынтығы түрінде қажет етіп отырған эталонды нақты анықтау негізінде жоспарлау;
- барлық оқыту үрдісін бағдарламалау: мұғалім әрекетінің қатаң реттілігі және оқып үйренуге жағдай жасау;
- жетістікке кепіл болатын әрекеттердің реттілігі.

Сонымен, педагогикалық технологиялардың басты қызметі - оқушы тұлғасын дамыту мен білім берудің оқыту мақсаттарын, әртүрлі дамыту - нобайларын көрсету, оқытудың негізгі принциптерін сипаттайтын дамушы, адамгершілік, тұлғалық-бағытталған оқыту әдіснамасын жобалау және жүзеге асыру.

Педагогикалық технология практикада жүзеге асыратын педагогикалық жүйенің жобасы ретінде анықталады. Педагогикалық жүйе технология жасау үшін негіз болып табылады. Пәндік білімді, мысалы, технологиялық білімді, оқу әрекетін басқару жүйесіне айналдыру технологиясы деп аталады.

Жаңа оқыту технологияларын пайдалануда мына жағдайлар еске алынуы қажет:

- қоғамның түлекке қойып отырған талабы;
- таңдалып отырған технологияларды іске асыруға мектептің мүмкіндігі мен нақты жағдайға сәйкестігі;
- жұмыстың жүйелілігі;
- бұл үрдістің тиімділігі.

Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасып жатқаны белгілі. Бұл үрдіс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді.

Білім парадигмасының өзгеруі «білетін адам» парадигмасын «өмір сүруге дайын адам», «әрекетшіл адам» парадигмасымен ауыстыруды қажет етеді. Бұдан «білімді адам» тек білімді ғана емес, оның өмірге өз көзқарасы қалыптасқан, қазіргі қоғамға өз бағытын бағдарлай алатын, өмірде жеке тұлға ретінде орнын табуға қабілетті адам.

Соңғы кезде барлық педагогикалық ұжымдар оқушының тұлғалық дамуына бағытталған инновациялық оқыту технологияларын тиімді пайдалануға ұмытылуда.

Оқыту технологиясы педагогикалық технологияның түрлерінің бірі болып табылады. Ол оқу жұмысын дамытудың, оқушылардың белсенділігін қалыптастырудың қажетті жағдайларын көрсетеді.

Оқыту технологиясы оқытудың тәсілдерімен жолдары жөнінде теориялық ережелердің негізінде құрылып, оқылатын пәннің ерекшеліктеріне байланысты, мысалға биологияның, оқушының жауап ретіндегі әрекетін және интеллектуалдық мүмкіндіктерін қамтитын, мұғалімнің реттелген қызметі көрсетеді. Осы тұрғысында оқыту технологиясы биологияны оқыту әдістеме сияқты болады, сондай мақсатты береді және білім беру үрдісіндегі өзін оқыту құрылымын биологияны оқыту тиімділігінің тәсілдері мен жолдары жөніндегі теориялық ережелердің негізінде береді. Сондықтан оқу технологиясы мақсатты, мазмұнды және негізгі мағынасында биологияны оқыту әдістемесінің синонимі ретінде қарастырылады.

Педагогикада оқыту технологиясын пәндік оқыту әдістемесіне қарсы қою жиі кездеседі. Мысалы, оқыту әдістемелері үшін олардың «біржақты – пән негізделуінде осал жері бар, онда жалпы дидактикалық және психологиялық негіздемелер жоқ» деп айтылады (М.М. Левина). Ал кейбір ғалымдар, мысалы М. Чошанов былай дейді: негізгі айырмашылық әрбір белгінің айқын көрінуінде; егер педагогикалық технологияда осы белгілер күштірек білінетін болса онда әдістемелік жүйелерде олар нашар байқалуы мүмкін немесе мүлде болмауы мүмкін басқа айырмашылық педагогикалық технологияда мазмұнды компонент нашар берілген ал ол әдістемелік жүйелерде кездеседі. Үшінші айырмашылығы - оқыту технологиясы дидактикалық және әдістемелік жүйенің негізгі бөлігі болып табылады, мысалы, егер әдістемелік жүйе неге, не үшін және қалай оқыту керек деген міндеттері шешуге бағытталса, онда оқыту технологиясы бәрінен бұрын үшінші сұраққа жауап береді, бірақ бір негізді толықтырумен қалай нәтижелі оқытуға болады?

Шын мәнінде, биологияны оқыту әдістемесінде мұғалімнің сабаққа немесе танымжорыққа, сыныптан тыс жұмыс өткізуге дайындалу әрекеті десе, оқыту технологиясы соның аналогы болып табылады. Оқыту технологиясы оқыту тәсілдері және құралдарымен тығыз байланыста, бірақ бұл тәуелділік мықты емес, өйткені оқыту үрдісі жобаланатын және жүзеге асырылатын жағдайлармен анықталады. [7]

Оқыту технологиясында мақсатқа жетуге бастайтын оқыту тәсілдері қарастырылады. Оқытудың әрбір келесі бөлігі оқытудың жалпы технологиялық стратегиясына қосылады, барлық алдыңғыларын кіріктіреді және ұлғайтады. Оқушы мен мұғалімнің шамаланған белсенді әрекеттерінің жүйелі үйлесімі мен әрекеттестігі оқу-тәрбие үрдісінің жүруінің сәттілігін анықтайды. Осы айтылғандардан шығатыны, оқыту технологиясы оқу әрекетін

реттеу үрдісін көрсетеді. Оқыту технологиясын қолдану оқу жұмысын дамытуға және оқушылардың белсенділігін қалыптастыруға қажетті жағдайлар туғызады.

Сонымен, оқыту технологиясы арқылы оқыту теориясы және оқу жұмысын басқару стратегиясы жүзеге асырылады, оқу әрекетінің операциялық сипатты реттеледі.

Оқыту технологияны оқыту теориясы оқыту техникасы, оқыту сілтемесі - бір-бірінен негіздеу деңгейлері және қызметтері бойынша ерекшеленетін оқу жұмысын басқару жөніндегі педагогикалық білімнің саласы

Егеменді еліміздің болашағы – бүгінгі мектеп партасында білім алып отырған оқушылар. Оларды қазіргі заман талабына сай жан-жақты білімді, өз бетімен білім алуға талаптанатын, өзінің ой-тұжырымы бар етіп тәрбиелеу үшін, сабақ формаларымен оның құрылысын жетілдіру, оқытудың әдіс-тәсілдерін пайдалану бүгінгі күннің талабына айналып отыр. Осыған орай өткізілген барлық жаңа технологиялық және қазақтың танымдықтық рухтағы сабақ түрлерінің барлығының да балаларға берері мол екендігін нық сеніммен айтқым келеді.

1.Қалиева Г. Жаңа технологиялардың тиімділігі. //Биология.,Қазақстан Мектебінде журналы// 2010 жыл, №2, 27-32 бет.

2.Арынғазин Қ.М. Введение в смысловую педагогику.-Караганда, 2005г

3.Булашбаева А. Жаңа технология әдістері//Биология және салауаттылық негізі журналы// 2010ж.№6, 38-40 бет.

4.Арыстанов М.Ж., Пидкасистый П.И. және т.б Проблемно-модельное обучение. Вопросы теории и технологии. – Алма-Ата: Мектеп, 1980, 207с

5.Бұзаубакова Қ.Ж. Жаңа педагогикалық технология.-2009ж Алматы. 57-59 бет.

6.Данилова М.А. Дидактика средней школы. М.: Педагогика.1975 г., стр. 30 – 118.

7.Садықов С.С. Оқытудың жаңа технологиясының ғылыми – педагогикалық негіздері. Оқу құралы. – Тараз, 2004.

Қ.Н.Сарыбекова

НҰРҒАЛИ САРЫБЕКОВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

ӘОЖ 37.01

С 22

1968 жылы ашылғанына бір жыл ғана болған Жамбыл педагогика институтының жанынан, «Жастарды табиғат қорғауға тәрбиелеу» ғылыми-педагогикалық лабораториясы 13 қыркүйекте қоғамдық негізде ашылды. Сол лабораторияны 30 жылдың ішінде басқарып, көптеген ғылыми жұмыстар атқарып, талай ғалымның ғылыми еңбек жолына арқау болған профессор, педагогика ғылымдарының докторы, Халықаралық Акмеология және Қазақ Халық Экология Академиясының академигі, Ы.Алтынсарин атындағы медальдің және «Қазақстан Республикасына ерекше еңбегі сіңген зейнеткер» Нұрғали Сарыбекұлы Сарыбеков /03.06.1934-21.04.1998/ еді. Бұл зертхана ғылыми-зерттеу жұмыстарымен Республика, ТМД, тіпті әлемге әйгілі экология мен табиғат қорғау Орталығына айналды. Орталық Н.Сарыбековтың тікелей мектебіне айналды. Халыққа экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесімен ғалымның шәкірттері айналысып жүр.

Ол кісі алдына: «Шәкіртімді жан-жақты оқытып – тәрбиелей отырып педагогика, табиғат «көлінің» тұңғыық тереңіне «итеріп» түсіріп жіберу. Ол осы мақсат тереңінен ел мен табиғатқа пайдасы тиер азамат болып қалыптасып малтып шыға алса менің арманымның орындалғаны» деп өмірлік мақсатын қойған.

1968-1971 жж. – Жамбыл Педагогика институты, педагогика және психология кафедрасының доцент міндетін атқарушы, сырттан оқу факультетінің деканы.

1968 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін, яғни 1998 жылдың сәуір айына дейін Жамбыл педагогика институтында доценттік, профессорлық қызметтер атқарды.

1970 жылы Жоғары аттестациялық комиссияның шешімімен педагогика ғылымының доценті ғылыми атағын алады.

1974 жылы Тбилиси қаласында «Қоршаған табиғи ортасы жайлы білім беру» тақырыбында бірінші дүниежүзілік конференция өткізілді. Конференцияға 128 мемлекеттен делегаттар шақырылып, КСРО бойынша 46 адамның ішінен Қазақстан Республикасынан жалғыз Нұрғали Сарыбеков барды. Бұл форумда «Экологиялық білім беру мен табиғат қорғауға тәрбиелеудің ғылыми негіздері» деген тақырыпта баяндама жасады. Осы дүниежүзілік форумнан кейін Жамбыл педагогика институты ұжымы экология және табиғат қорғау, оларды оқытуда үздік табыстарға жеткені үшін ЮНЕСКО-ның Құрмет грамотасымен наградталды.

Нұрғали Сарыбеков аталған ғылым саласына байланысты тек Республикалық, Одақтық конференцияларға қатысып қана қойған жоқ. Сонымен қатар өзі де қоғамдық лаборатория аясында түрлі конференциялар өткізді.

Н.Сарыбеков институтта қызмет істей жүріп, аға ғылыми қызметін атқарды. Докторлық диссертациясын жазып, 1994 жылы 6 сәуірде Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің 13.00.01 – Жалпы педагогика мамандығы бойынша диссертациялық кеңесінде «Жалпы орта білім беру жүйесінде оқушыларды табиғат қорғауға дайындаудың педагогикалық негіздері» деген тақырыпта педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғады, көп ұзамай профессор, Халықаралық Акмеология және Қазақ халық Экология академиясының академигі атағына ие болды.

Ғалым болу талмай еңбектенудің, ізденудің нәтижесі. Нағыз ғалым болып өмірден өз орнын табу, соның биік шыңына көтерілу - әркімнің маңдайына жазылмаған. Нағыз ұстаз болу да сондай. Өйткені нағыз ғалым өмір сырының көзін ашады, ұстаз халқына сол жаңалықтың сәулелі нұрын шашады. Бұл екеуі өмірде бірлік, тұтастық тауып, бір арнада тоғысып жатуы екі талай. Бірдей кездесе бермейтін құбылыс.

Ал, екеуі бір арнада тоғысып, тоқайласып жатса, онда ол – нағыз ғұлама, ғалым, ұстаз. Табиғатынан сондай ғұлама, ғалым, ұстаз жан, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Н.Сарыбековтың педагогикалық мұрасы әлі зерттелінбеген тың дүниелердің бірі.

Ұстаздық пен ғалымдықтың бірлік тауып, тұтастықта қиыса жымдасып жатуы, ғалымның нағыз ұстаз, ұстаздың нағыз ғалым болып келуі өмірде сирек кездесетін құбылыс. Осы екеуін өмірде шебер бірлестіре, қиыстыра білгендердің бірі – Нұрғали Сарыбеков.

Ғылыми жұртшылық Нұрғали Сарыбековті педагогика ғылымында экологиялық білім беру мен табиғат қорғауға тәрбиелеудің негізін қалаушы деп атап жүр. Ғылымның ұшан-теңіз мұрасын жинастырып, оны жүйелеп қайта қараса, оны ғылымға қосқан үлесін басқаша шын бағалауға, яғни Нұрекең – Қазақстандағы экологиялық педагогика ғылымының негізін қалаушы деген баға беруге болады /1,10/.

Профессор Н.Сарыбеков өзінің еңбектерінде экологиялық педагогика ғылымының көптеген проблемаларын ғылыми тұрғыда негіздеген. Нұрғали Сарыбеков табиғатты шын мәнінде сүйе білді. Бұл оның өмірінің басты кредосы болды. Табиғат тазалығы үшін талай рет айқасқа да барды.

Табиғатты жалаң сүю, оны қорғай білу болып табылмайды. Ол үшін аянбай еңбек етіп, оны сақтай білудің ғылыми-педагогикалық негізін қалыптастыру керек. Нұрғали Сарыбеков соның басында болды. Ол табиғатты қорғаудың педагогикалық негізін жасады. Оның халықтық дәстүрмен бірліктіре ғана дами алатынын негіздеп берді.

Нұрғали Сарыбеков өмірдің өте бір маңызды экология және табиғат қорғау проблемаларының педагогикалық аспектілерін зерттеуге зор үлес қосты. Мысалы:

- Табиғатты қорғауға жастарды тәрбиелеуді педагогика ғылымының принципі деп түсіну.

- Педагогика ғылымының жүйесіне енетін зерттеу принципін талдап шешу.
- Жастарды табиғат қорғауға тәрбиелеудің формуласын жасау.
- Табиғат қорғаудың негізгі үш заңын құрастыру.
- Жалпы орта білім беретін мектептің оқушыларына экологиялық білім беру жүйесін жасау /3.58/.

Н.Сарыбеков әлемге әйгілі Василий Александрович Сухомлинскийдің «ақылды – ақыл, арды – ар тәрбиелейді» деген сөзіне әрдайым мән беріп жүрді. Оның ойынша: «егер ұстаз орнындағы адамның өзі парықсыз, парасатсыз, ар-намыссыз болса, қалайша адам тәрбиелемек?» Ғалымның ойынша «Педагог – жан-тәнімен жақсылық үшін, ұрпақ бойына ізгілік нұрын себу үшін жаралған адам болуы тиіс» деп ұғынды. Экологиялық педагогика ғылымының көптеген проблемаларын ғылыми тұрғыда негіздеп, ғылымның кейбір негізгі ұғымдарына өз анықтамаларын берді. Мысалы, ол «экология – көзге көрініп, қолға ұстайтын нәрсе емес, абстрактылы, ғылыми түсінік. Экологияда ешқандай апат болып жатқан жоқ. Жаның түршігетін, ұйқың қашатын, ойласаң ауруға шалдықтыратын апат табиғатта болып жатыр. Оған кінәлі кім? Кінәлі – адам баласы. Оның табиғатпен санасыз, парықсыз іс-әрекеті. Бұл - өзімізге өзіміз өз қолымызбен өлім сыйлау деген сөз. Сондықтан адам баласы табиғатпен ойсыз қатынасын дереу тоқтатуы керек.»

Профессор Н.Сарыбеков экология түсінігіне қарсы болған жоқ. Оны – табиғат қорғаудың теориялық, ғылыми негізі деп есептеді. Тек оның жетістіктерін пайдаланып, қоршаған орта байлықтарын жан сала қорғауды ұсынды. Ол үшін табиғатты қорғаудың негізгі заңдарын жасап шығарды:

1. Табиғаттың тазалығы;
2. Табиғаттың мол қазыналығы;
3. Табиғаттың көркемдігі.

Табиғатты адам баласы ар заңымен, намыс заңымен, адамгершілік заңымен қорғауға тиіс екендіктерін міндеттеді. Академик Нұрғали Сарыбековтың пікірінше, аталған осы заңдарды адам баласы орындамайтын болса, онда табиғат олардың қажетін толық өтей алмайды. Бұл үш қасиеттен айырылған табиғат адам баласына өмірдің орнына - өлім, денсаулықтың орнына – жазылмас ауру, байлықтың орнына – жоқшылық, рахат көңіл-күйдің орнына – азап, сор әкеледі. Демек, адамды табиғаттың жауы емес, досы етіп тәрбиелеп, табиғатты аялау, қорғау жұмыстарына жұмылдыру қажет /2.74/.

Ғылыми жұртшылық профессор Н.Сарыбековты педагогика ғылымында экологиялық білім мен тәрбие берудің негізін салушы деп атайды. Ол кісінің 10 кітабы, 340 ғылыми мақалалары жарық көрді. Алғашқы «Табиғат – тіршілік тірегі» /Қайнар баспасы, Алматы – 1974 жыл/ мен «Туған өлкеңді сүйе де, оның табиғатын қорғайда біл» кітаптарында /Білім баспасы, Алматы - 1974 жыл/ еліміздегі табиғатты қорғау ісінің жағдайларына талдау жасап келіп, еңбекшілердің өздері тұратын жерлері бойынша бұл маңызды іске қатысуларын көрсете келіп, оларды тірі табиғатқа деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу қажеттігіне, жүргізілетін шаралардың мақсатқа сай келетініне айрықша тоқталып өткен.

Профессор «Өз өлкеңді, Отаныңды, дүние жүзін сүю, олардың табиғатын кәрі-жас демей бір адамдай қорғау, байлығын тиімді пайдалану, табиғатты қорғаудың қажеттігін елге жеткізу және бұл мәселеде жоспарлы, тиянақты еңбек ету, келешек өмірдің қожалары – жастарды қоршаған ортаның саналы қамқоршысы етіп қалыптастыру», деп келе табиғаттың ғылыми, тәрбиелік, эстетикалық мәндеріне сипаттама беріп өткен. Табиғатты қорғаудың бес себептеріне тоқталып, оны мектепке дейінгі мекемелерде, мектепте оқытылатын пәндердің мазмұнында, арнаулы орта және жоғары оқу орындарында оқытуда, үгіт-насихат жұмыстарының пәрменділігін арттыруда жүзеге асыруға болатынын айтып өткен.

Ұстаздың шәкірттері Қазақстанның және ТМД мемлекеттерінің түкпір-түкпірлерінде әртүрлі салада еңбек етіп жүр. Ол кісінің жетекшілігімен 11 шәкірті ғылым кандидаты атанды және олардың ғылыми еңбектерінің саны 100-ден асады.

Көп жылдық зерттеудің негізінде ғалым бүкіл халықты табиғат қорғауға тәрбиелеу мен олардың бойында адамгершілік қасиет қалыптастыруға көмектесетін бір топ педагогикалық-

теориялық мәселелерді шешті. Олардың қатарына табиғатты қорғауға жастарды тәрбиелеуді педагогика ғылымының принципі деп түсіну. Педагогика ғылымының жүйесіне енетін зерттеу принципін талдап шешу, жастарды табиғат қорғауға тәрбиелеудің формуласын жасау. Бұл ғылыми теориялық тұжырымдарды жұртшылық жылы қабылдап алып, түгел мойындады.

- 1.Бөлеев Қ. Н.Сарыбекұлы - Қазақстанның тұңғыш экопедагогы. //Қазақстан мектебі, 2004.
- 2.Мұқашев Қ. Ғылым кездейсоқтықты көтермейді: / Профессор Н.Сарыбековпен сұхбат// Қазақстан мектебі, 1996. № 5.
- 3.Сарыбеков Н.С. Педагогические основы подготовки учащихся к охране природы в системе общего среднего образования. Диссертация на соискание доктора педагогических наук.: 13.00.01- общая педагогика. –Алматы: АГУ,1994.

Е.А.Фролова

ОТ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ К ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

УДК 004

Ф 91

В организации современного образовательного процесса основными являются противоречия между массовым характером обучения и индивидуальным характером процесса учения и развития, а также – руководящей ролью учителя и необходимостью развития самостоятельности и инициативы ученика. Они усиливаются еще одним более частным противоречием: между внешней заданностью большинства педагогических средств (методика и технология) и внутренним характером протекания процессов овладения знаниями (усвоение, исследование, творчество).

Разрешение этих противоречий возможно только при осуществлении индивидуализации обучения, разработки личностно-ориентированной модели образования. Это означает целенаправленное развитие личности и в практическом смысле требует обучение учению, передачи инструментов управления учением в руки самого ребенка, трансформации самостоятельной работы ученика в самообразование, саморазвитие, самореализацию.

В настоящий момент осуществляется ряд попыток разработать модель личностно-ориентированного образования (Е.В.Бондаревская, В.В.Сериков, И.С.Якиманская, А.А.Плигин и др.). Как известно, у одной идеи может быть несколько вариантов реализации.

Так, Е.В.Бондаревская разработала личностно-культурологическую концепцию, в которой целью образования является воспитание человека культуры и обеспечивается целостная социализация личности средствами культуры.

В.В.Сериков предлагает личностно-позиционную концепцию, в которой целью образования является создание условий для проявления жизненных позиций детей, создание личностного отношения к себе и окружающему миру, а средством – создание педагогических ситуаций через триаду «задача – диалог – игра».

И.С.Якиманская разработала субъективно-личностную компетенцию, где целью образования является развитие личности ученика, а средством – развитие его субъективного опыта (система житейских понятий). Следуя идеям Н.А.Мечинской, она предлагает сначала выявлять житейские понятия, а затем согласовывать их с научными понятиями. Осуществляемые разработки не противоречат, а скорее дополняют друг друга. [1,65 с.]

Однако, проектирование различных личностно-ориентированных моделей осложняется тем, что в психолого-педагогической науке нет четкого и разделяемого большинством исследователей определения понятия «личность» и критериев определения субъекта

образовательного процесса. Под личностью понимается системное качество индивида как субъекта собственной деятельности и социальных отношений. Оно формируется благодаря активному преобразованию мира и самого субъекта. Личность определяется развитым самосознанием, проявляющемся, прежде всего, в умении осуществлять выбор в деятельности и ответственности за его результат и последствия, что в значительной мере обеспечивает высокий уровень самореализации. Направленность личности задается мировоззрением (системой житейских понятий, системой ценностей и убеждений, возникающими на их основе личностными смыслами). В данной концепции личность представляем собой мотивационно-волевою и рефлексивно-управляющую субъектность. [2, 85с.]

Если рассмотреть основную дидактическую схему «деятельность учителя – деятельность ученика», важно отметить, что не всякое взаимодействие является субъектным. В данном случае субъекта в деятельности отличают следующие критерии:

- Самостоятельное выдвижение цели и критериев ее реализации.
- Возможность выбирать средства деятельности и планировать ход ее осуществления.
- Самостоятельность осуществления деятельности.
- Возможность корректировки деятельности.
- Получение индивидуального (а нередко и авторского) результата.

Тот, в чьих руках находится осознанное управление деятельностью, и является ее субъектом. В рамках реализации традиционной дидактики были распространены субъект-объектные отношения: управление деятельностью принадлежало учителю, а ученик был вынужден исполнять все, что предписывалось учителем, нередко подчиняя свои интересы, мировоззрения и предпочтения педагогу. Этим и объяснялись те роли, которые обычно доминировали в обучении. Для учителя характерны следующие позиции: хранитель эталона, эксперт, образец для подражания, руководитель процесса, лидер. А для ученика, соответственно, – исполнитель, ведомый, стажер, участник процесса. Внешне только декларировались уважение к личности и партнерские отношения. В действительности всем известно, что это было (в значительной мере еще остается) не так. Однако в связи с тем, что исследователи педагогической психологии и педагогики часто не видят разницы между индивидуализацией и личностной направленностью в образовательном процессе, необходимо остановиться на определении этих различий.

Под индивидуализацией следует понимать такой тип построения образовательного процесса, при котором сохраняются и усиливаются различия в обучении учеников и происходит развитие любых сторон (черт, свойств, качеств) индивидуального опыта.

Под личностно-ориентированным образованием следует понимать такой тип образовательного процесса, который построен на основе усиления индивидуализации не только обучения, но и индивидуализации развития познавательной сферы, обогащения ее глубинных структур с целью развития личности ребенка. В нем происходит обеспечение широкого спектра позиций и ролей в процессе познания внутреннего и внешнего миров, согласование различных компонентов индивидуального опыта ребенка с нормативным опытом культуры. Ученик выступает субъектом своего образования благодаря тому, что его самостоятельная деятельность постепенно превращается в самообразование, саморазвитие, самореализацию. Процессы учения и обучения взаимно согласовываются с учетом внутренних механизмов познания, особенностей познавательных стратегий учащихся. Внутри образовательного процесса происходит согласование познавательного стиля ученика и обучающего стиля учителя. Учитываются ценностные ориентации ребенка и структура его убеждений, на основе которых формируется его «внутренняя модель мира», мировоззрение. Отношения учитель – ученик построены на принципах сотрудничества и свободы выбора. [3, 67-68 с.]

Индивидуализация обучения и личностно-ориентированное образование взаимно проникают друг в друга, но все же, являются не тождественными понятиями. Главным отличием личностно-ориентированного образования от индивидуализации являются следующие позиции:

- целенаправленное развитие личности;
- индивидуализация учения и развития, а не только обучения;
- обеспечение широкого спектра позиций и ролей в ходе познания внутреннего и внешнего миров;
- передача управления учением «в руки ученика»;
- многоуровневая рефлексия учеником его опыта, в особенности познавательных стратегий, а не отдельных учебных действий и результатов;
- развитие и оптимизация познавательных стратегий ученика;
- самообучение, саморазвитие, самореализация;
- внутрисубъектность образовательных технологий.

Индивидуализация обучения выступает фундаментом построения личностно-ориентированного образования. В этом смысле концепции развивающего обучения являются базой для развития личностно-ориентированного подхода. Однако моделью, в которой индивидуализация является и целью, и средством обучения, наивысшей степенью ее реализации с точки зрения обогащения личного опыта ребенка является личностно-ориентированное образование. [4, 52-53 с.]

Реализация личностно-ориентированного образования невозможна без четкого уяснения педагогами принципов его построения. К наиболее важным можно отнести следующие принципы:

- Целью обучения должно быть развитие личности, общих и специальных способностей.
- Учителя и ученики являются равноправными субъектами обучения.
- Ученик в образовательном процессе сначала является субъектом своей активности, затем – собственной деятельности и развития, после чего – своей жизни.
- Учителя должны помочь ученикам освоить целенаправленное управление собственным учением.
- В ходе образовательного процесса ребенок должен научиться управлять собственным развитием.
- Учение и обучение должны быть согласованы друг с другом на уровне внутреннего соответствия их структур.
- Обучение должно основываться на уже имеющемся индивидуальном опыте ребенка, усиливая и развивая его самобытность.
- Учитель, прежде всего, является партнером, координатором и советчиком в процессе обучения, а лишь затем лидером, образцом и хранителем «эталона».
- Преобладание элективной дифференциации над селективной. То есть, педагог учитывает индивидуальные различия школьников по ходу образовательного процесса и на третьей ступени обучения целесообразно разделить учащихся на группы по различным образовательным профилям.
- Ученик должен иметь право выбора вида, содержания, формы, средств и способов образования.
- В образовательном процессе необходимо обеспечить переходы в различные познавательные позиции и разнообразные роли: учитель и ученик, мечтатель, реалист, критик (особенно в процессе создания проектов и творческой деятельности), исследователь, философ, художник (в отношении мировосприятия), с точки зрения различных областей знания, например – историк, математик, химик, физик, биолог, или с точки зрения профессиональной принадлежности – журналист, учитель, инженер, менеджер, актер и т.д.
- В процессе обучения ученики должны обучаться тому, как эффективно учиться.
- Прежде, чем обучать детей конкретным знаниям, умениям и навыкам, необходимо развить способы и стратегии познания.
- Познавательные стратегии учащихся должны быть зеркально отражены в образовательных технологиях.

- Учителя должны помочь ученикам освоить целенаправленное управление собственным умением.
- Самостоятельная работа ученика должна постепенно превращаться в самообучение, саморазвитие, самореализацию.
- Логика построения учебного предмета должна сначала исходить из закономерностей и особенностей восприятия и познавательных механизмов ребенка, а лишь затем согласовываться с логикой построения конкретной области знания.
- Важнее освоить научные методы познания мира, присущие конкретной области знаний, базовые законы и закономерности, ключевые инструменты, нежели, чем широкий набор фактов.
- В процессе познавательной деятельности важно учитывать личностные смыслы (семантику), которыми пользуется конкретный ученик для собственного осознания, преобразования и применения знаний.
- В процессе познания приоритетным должны быть эвристические способы познания, предполагающие активную познавательную позицию школьника.
- Познавательный стиль ученика и обучающий стиль ребенка должны согласовываться в процессе обучения.
- Технологию организации урока (его этапы, составляющие отдельные микротехнологии и приемы деятельности учеников и учителя), необходимо строить на основе внутренних механизмов познавательных процессов, изученных познавательных стратегий, усиления индивидуализации ученика.
- Учитель должен уметь проектировать образовательную технологию на основе анализа текущей образовательной ситуации.
- Система отношений должна строиться на основе разнообразных видов рефлексии и содержать как качественные, так и количественные способы оценивания процесса, как результата познавательной деятельности.
- В творческой деятельности ребенок прежде всего является автором своей работы и лишь затем приобщается к образцам мировой культуры.
- Художественный вкус развивается на основе имеющегося личного опыта.
- «Вектор направленности» воспитательных технологий должен исходить от личности к коллективу.

Таким образом, именно целостная реализация всех вышеперечисленных позиций обеспечивает целенаправленное развитие личности в обучении.

К сожалению, большинство из названных выше позиций, не реализовывались в школьном образовании целенаправленно в такой целостности. В знаниевой образовательной модели главной целью являлось формирование знаний, умений и навыков (ЗУН), а развитие способностей и личности скорее складывалось по ходу их формирования. Рефлексия касалась в большей степени ЗУНов, в редких случаях мотивов, отдельных личностных черт и поведения и не являлась целенаправленным инструментом развития самосознания, самоопределения и самореализации учеников. [5, 28 с.]

Одним из важнейших практических инструментов является система диагностики и анализа познавательных стратегий ученика в рамках его образовательного портфолио. Часто портфолио ученика представляет собой лишь собрание его наилучших образовательных результатов и различные его характеристики, включая результаты психолого-педагогической диагностики. Необходимо портфолио составлять на основе исследования и развития его познавательных стратегий, включая целый ряд важнейших составляющих:

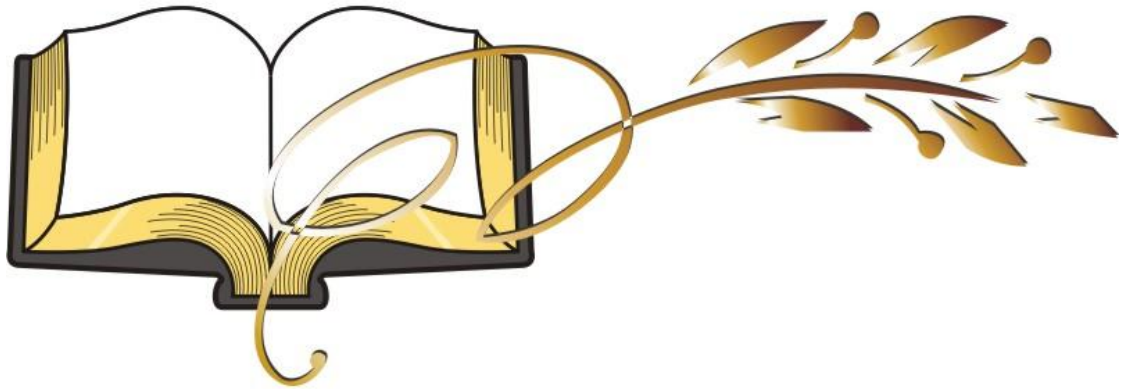
- Выявленные общеучебные познавательные стратегии.
- Выявленные базовые специальные познавательные стратегии.
- Лучшие образцы результатов учебной деятельности (творческие работы, решенные олимпиады, решение контрольных работ, диктанты и т.д.).

- Анализ успешности познавательных стратегий, развитости ключевых психических и логических интеллектуальных операций.
- Описание когнитивного стиля ребенка.
- Описание учебного профиля ребенка (предпочтение к видам, формам учебной деятельности, отдельным учебным действиям).
- Анализ обученности.
- Сопоставление полученных данных обученности с развитостью структур познавательной сферы.
- Итоги проведения психолого-педагогического консилиума.
- Определение перспектив индивидуального развития и психолого-педагогического сопровождения.

В целом, подводя итог сказанному, в модели личностно-ориентированного образования создается особый баланс между формированием и фасилитацией относительно развития личностного опыта ученика.

-
- 1.Байденко В.И. Оскарссон Б. Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса// Профессиональное образование и личность специалиста. М., 2002.
  - 2.Безрукова В.С. Словарь нового педагогического мышления.- Екатеринбург: Альтернативная педагогика, 1996.
  - 3.Личностно-ориентированные технологии профессионального развития специалиста: Научно-методическое пособие. - Екатеринбург, 1999.
  - 4.Плигин А.А. Личностно-ориентированное образование: история и практика. Москва: КСП+. 2003. 432 с.
  - 5.Плигин А.А. Познавательные стратегии школьников. М., 2007., 538 с.

Тарих-география

КӨШПЕНДІЛІК ТАРИХЫ

ӘОЖ 940.1 (574)

А 31

Көшпенділік – кез келген шаруашылық сияқты шаруашылықтың ерекше түрі, ол тек соғыс жүргізуге арналған емес. Малдың өзі элемент ретінде кіретін мал өсіруші көшпенді шаруашылық табиғаты оның өндіргіш күштері дамуының мақсаты соғыс пен қиратуға қарсы. Өндіргіш күштер, жасампаздық пен соғыс сәйкес келмейтін түсініктер. Көшпенді малшылар өздерінің тағдырларын малды ұстау, өсірумен байланыстырды. Керек болса малды өсіру үшін көшіп жүру де көшпенді мал шаруашылығы қоғамының өндіргіш күштерін дамыту тәсілі ретінде қарастырылуы керек. Мал олардың өмірінің жалғыз тірегі. Малдың болуы, оның саны мен сапасы көшпенділердің бай мен кедей болып бөлінуінің белгісі болды.

Сондықтан С.А.Плетневаның «дағдыланған тарихи дамудың сол сатысында, қашан көшпенділердің сол немесе өзге тобы жаулап алу, жаңа жерлерді игеру жолына түскенде көшу өрістеген болады» - деген ұстанымымен келісуге болмайды. Ол керек десек көшпенділер соғыс жорықтарына күзде табындарды семірткеннен кейін, қой қоздағаннан және көктемгі су тасуынан соң шығатынын көрсетеді.

Өзінің көршілеріне шабуыл жасау үшін көшпенділер қолайлы сәтті күтетін, немесе баю мақсатында тонаушылық жорықтарға аттанатын болып шығады. Сол кезде көшпенділердің орын ауыстыруы таза экономикалық, шаруашылық негізінде жүзеге асты. Бұл біріншіден. Екіншіден, жаулап алу жорықтарына жалпы көшпенділер емес, соғыс одақтары шықты. Кейбір зерттеушілердің көшпенділерді абстрактылы қарастыратыны өкіндіреді. «Жылжымалы өмір салтын ұстанған және атты әскерге ие болған, - деп жазады М.П.Грязнов, - олар (көшпенділер–Д.К.) отырықшы тайпалармен салыстырғанда айтарлықтай соғыс артықшылықтарына ие болды және соғысты өздерінің тұрақты кәсібі қылды».

Монгол жаулап алушыларының қаталдықтарын көзімен көрген араб тарихшысы Ибн-әл-Асир (1160-1233) олардың жауыздықтарын келесі бейнеде сипаттайды: «Бұлар (татарлар) ешкімге аяушылық білдірмеді, әйелдер, ерлер мен балаларды соққыға жықты, аяғы ауыр әйелдердің қарнын жарды және тұқымды құртты... Олар (татарлар) қалаларда бәрін қиратып болғанша ғана қалып отырды, ненің қасынан өтсе де оны өртемейді, тонамайды да; өздеріне пайдалы болмаса соны ғана өртейді. (Мысалы) олар жібектен (үлкен) тау жасап, оны өртеді; және басқа заттарды құртты».

Шыңғыс ханның жер қайысқан қалың қолы қайдан өтсе, барлық жерде солай болды. Монгол әскер басылары тоналған құнды заттарды тасып кетті, олар жаулап алған аумақтарға басшы болды. Олар орнатқан террор нәтижесінде отырықшы елдер еркіннің жаншылғаны сонша, басқыншыларға қандай да бір қарсылық көрсетуді ешкім де ойлаған жоқ.

1237-1240 жылдар аралығында монгол-татарлардың қалың қолы орыс княздықтарының жеріне басып кірді және Муромо-Рязань, Владимир-Суздаль (әсіресе Ока – Волга өзендері аралығын), Смоленск, Чернигов, Переяславль, Киев, Галицко-Волын жерлерін қирауға ұшыратты, өндіргіш күштерінің құлдырауы мен халық санының күрт төмендеуіне душар қылды.

1237 жылы күзде орыстарға монгол-татарлар жасаған қиратушы жорықтардың бірін парсы тарихшысы Рашид-ад дин сипаттады. Ол, «Жошының ұлдары – Бати, Орда және Берке, Үгедей ханның ұлы – Кадан, Шағатайдың немересі – Бура және Шыңғысқан ұлы – Кулькен» Орыстарға жаулап алушы жорық жасады, қоршау қиратуларға ұшыратқан, көптеген құрбандықтар болған қатал аймақтан соң Арпан (Березин және басқаларша, мүмкін Рязань), Ике (мүмкін Око), Макар (мүмкін Москва), Переяславль және басқа қалалар алынды.

«Монгол әскерлерінің жолында жатқан кішігірім оңтүстік орыс қаласының қайғылы тарихын М.К.Каргер басшылығымен жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары ашты. Өрт шалған жер қыртысы ортасында қылыштары, қанжарлары, айбалталары, дулыға, сауыттарымен өлген қорғаушылардың сүйектері жатты. Мұнда татар жауынгерлері шауып тастаған қарапайым қалалықтар да болды» - деп жазады Г.А. Федоров- Давыдов [1. 231 б].

Тек қана XIII ғасырдың соңғы ширегінде монғолдардың орыстарға осындай 14 қиратушы жауынгерлік шапқыншылықтары жасалды.

Дегенмен, бұл айтылғандардың бәрі, жалпы көшпенді-малшыларға байланысты емес, белгілі оқиға – Шыңғысхан шапқыншылығына жатады. Соғыс - әлеуметтің, таптың құбылысы. Ол үстем таптың өзіндік ашкөздік мақсатынан бастау алады. Халық қиратушылық жағында емес, өзінің өмірін қию арқылы жүргізілетін соғысты қажет етпейді.

Одан әрі соғыс тарихы көшпенділердің әрқашан басқыншы жақ болмағанын дәлелдейді. Олардың өздерінің де отырықшылардың шабуыл объектісі болды. А.Фирдоусидің өлмес шығармасы «Шахнамада» бейнеленетін ғасырларға созылған Иран мен Тұран арасындағы соқтығыстар осылай жүзеге асты.

Өзіне жеткен сақтардың аңызы негізінде ежелгі грек авторы Полиен өзінің «Стратегемдерінің» 12 тарауында (жетінші кітап) сақтардың ерлікке толы күресінің бір оқиғасын айтады. Сақтарға қарсы үлкен әскерінің басшысы болып, парсының Дарий 1 патшасы шыққанда, олардың лагеріне сақ малшысы Сирак алдын ала өзінің бетін бүлдіріп, мұрны мен құлағын кесіп келді; осымен ол Дарийға өзінің тайпаластарының оны қалай жазалағанын, олардан кек қайтарғысы келетінін түсіндіреді. Қашан аналар бұған сенген кезде, ол жау әскерлерін шөл далада ас-судың болмауынан қырғынға ұшыратқан өзіне ғана белгілі жалған желмен алып жүреді. Жазаға ұшырап, өлер алдында Сирак күліп: «Мен жеңдім, өйткені қасіреттің бетін сақтардан менің жерлестерімнен аудару үшін парсыларды шөлмен, аштықпен сілетін қатырдым» - дейді.

Сақ Сиран жасаған ерлік ұлағатты. Ол басқыншыларға қарсы әділетті соғыс жүргізген халық өкіліне ғана тиесілі. Мұндай қадамға, ортақ мүдде үшін өзін құрбан қылуға жауына өшіккен, патриоттық сезімі жетелеген және өз халқына шексіз берілген адал адам ғана қабілетті.

Міне, сақтарға қарсы парсылар ұйымдастырған басқыншы жорықтың тағы бір мысалы.

Ахеменидтер патшасы Кир II барлық Алдыңғы және Орта Азияны бағындырып біздің д.д. 539 жылы Арал теңізінің шығыс жағын мекендеген массагеттерге қарсы жаулап алу жорығын жасайды. Бірақ бұл жорық опатпен бітеді. Бұл уақытта масагеттер патшайымы Томирис болатын.

Ежелгі деректемелер, жау шапқыншылығынан қорқатын әйелдердің үрейі онда болған жоқ,- деп жазады. Томирис Кир II әскерлерімен «өзінің жеке патшалығы аймағында соғысудың оған жеңіл болатынын, ал жауларға олардың жолын бөгеген өзен арқылы қашып құтылудың қиын болатынын» есептеп Оакс (Сырдарья) өзенінен өтуіне мүмкіндік береді. Кир II әскерлерін өзеннен өткізіп, Скифтер жеріне белгілі қашықтыққа тереңдей еніп соғыс ашқанда, масағаттер оларға лайықты тойтарып береді. Осы жанталасқан айқаста Томирис жеңіске жетеді. Юстина мәліметінше «ол патшасының өзін қоса, 200 мың парсыны құртты».

Мұнда әділеттілік, құлдыққа салушы, басқыншы парсыларға қарсы өздерінің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрес жүргізген көшпенді массагеттер жағында болды. Ежелгі грек тарихшысы Арриан «Ұлы Александр жорықтары» кітабында: «Камбиздің ұлы Кир туралы, оған бірінші болып тәжім етіп құрмет білдіріле бастаса және одан парсылар мен мидяндарға осы қорлау салты қалса, онда осы Кирді кедей және тәуелсіз адамдар скифтердің тәубесіне келтірілгенің ұмытпау керек, ал Дарийді басқа скифтер» - деп жазады. Александр Македонский, Дарий, Кир сияқты жаулап алушылардың әскерлері жиі шектен шыққан қаталдықтарымен ерекшеленетінін. Мысалы, согдиялықтардың б.д.д. 329-327 ж.ж. көтерілісін басу үшін Александр Македонский көтерілісшілердің ізіне түсіп, 120 мыңнан артық адамды өлтіреді[2. 97 б]. Геродот Дарий I-ді өте айқын сипаттайтын келесі мәлімет туралы жазады. Дарий скифтерді жаулап алу жорығына дайындалып әскер жасақтағанда

оған, өзінің үш ұлының бірін алмауын сұрап парсы Ойобаз келеді. «Дарий оны, Ойобазды жақсы көретінін, сондықтан оның қарапайым өтінішін орындап балаларының бәрін де қалдыратынын айтады. Ойобаз ұлдарының жауынгерлік қызметтен босанатын боғанынан үміттеніп, бұған қатты қуанады. Сол кезде Дари өзінің жанындағыларға Ойобаздың барлық ұлдарын өлтіруге бұйрық береді. Олар осылай өлтіріліп, сол орындарында қалдырылады[3. 342 б]. Темірдің (жорықтары) жаулап алу соғыстары да үлкен жауыздықтармен қабаттасты. 1387 жылы Исхафанды алу кезінде ол өзінің әскерлеріне 700 мың бейбіт тұрғының басын алып, ол бастардан пирамида тұрғызуға бұйрық береді. 1398 жылы Индияда оның бұйрығымен 100 мың тұтқын өлтіріледі. 1401 жылы Дамаскіде ол әрбір жауынгерден шабылған адамның басын әкелуіне бұйрық береді. Бұл бастардан пирамида тұрғызылды. 1509 жылғы Шайбани ханның қазақтарға қарсы және II-Абдулла ханның белгілі Ұлытауға жорықтары тонаушылық сипатта болды».

Мұның бәрі көшпенді соғыс одақтарының және сонымен қатар отырықшы басқыншылардың да жүргізген жаулап алу жорықтарын бір біріне татығандығы туралы айтады. Соғыс әрқашан қиратулар алып келеді. Әрине көшпенділер көшіп тонауға алыс жерлерге өтіп кетуге қабілеттірек, ал сондықтан епті, тез жұмылғыш, шыдамды. Көшпенді малшылардың жиі жеке жаулап алушылар қолындағы қолайлы қару болғаны кездейсоқ емес. Көшпенділердің өздері де жиі жаулап алушылардың соның ішінде көшпенділер шабуылдарды ұйымдастырушылардан зардап шекті. Тек «дала жыртқыштарының», Мавренахр халқына әрқашан «ұлы жауыздықтар» жасағандарын көрген А.С.Семеновке қарсы пікір білдірген, өз кезегінде көшпенділерді отырықшы елдер, демек Мавреннахр әкімдерінің тонағанын басып айтқан, академик Ә. Марғұланның пайымдауымен келісеміз[4. 6-7 бб].

«Көшпенділердің егіншілермен соқтығысы әрқашан олар сол және басқалар да кінәлі емес өткір қақтығыстар туындатады III – V ғғ солтүстік Қытайда дәл осындай жағдай өмір сүрді. Кінәлілер болған жоқ, бірақ бақытсыздықтар өте көп болды», - деп айтқан Л.Гумилев пікірі әділетті.

Көшпенділердің жаулап алу жорықтары өлім мен жұтауды олардың көршілері отырықшы адамдарға ғана емес, көшпенділердің өзіне де алып келді. Өйткені бұл жорықтар жаулап алушылардың өздерін әлеуметтік-экономикалық және табиғи жойылуға әкелген үлкен құрбандықтармен байланысты болды. Бұл тек қана жаулап алушы көшпенділерге ғана қатысты болған жоқ.

«Жаулап алушы халықтар,- деп жазады Н.Г.Чернышевский, өзінің «Философиядағы антропологиялық принцип» кітабында, - әрқашан өздері қырғында ұшырады, құлдыққа түсумен бітті». Шыңғысхан монғолдары өз далаларында бұрынғыдан нашар жағдайда өмір сүрді; Оңтүстік және Батыс Азия мен Шығыс Еуропаның отырықшы мемлекеттерін жаулап алуға барған жабайы ордалардың жағдайы қанша нашар болса да, бәрі бір жаулап алуды жүзеге асырғаннан кейін, өздерінің баюы үшін сонша зияндықтар жасаған бұл бақытсыз адамдар, аянышты өмір сүрулерін жалғастырып өздерінің туған далаларында өмір сүруін жалғастырған отандастарынан да нашар тағдыр тәлкегіне түсті. Біз Алтын Орда татарларының немен бітіргенін білеміз: әрине, олардың жартысына жуығы Ресейді жаулау кезінде Литва мен Моравияға сәтсіз жарықтар кезінде қаза тапты, басында өздеріне көп олжалар тонап алған, қалған жартысын, көп ұзамай өзіне-өзі келген орыстар қырды.

Бұдан әрі Н.Г.Чернышевский германдықтардың Тацит кезінде, Шыңғысхан монғолдарымен салыстырғанда әлде қайда жақсы өмір сүргендерін, бірақ олардың Рим империясын жаулап алғанмен көп нәрсе ұтпағанын жазады. Н.Г.Чернышевский лангобардтар, остготтар, вандалдардың соңғы адамдарына дейін бәрі де өлді деп мәлімдейді. «Испандықтар Карл V және Филипп II кезінде Еуропаны ойрандап, өздері қайыршылық кезге түсіп, құлға айналды және жартысы аштықтан өлді. Француздар Наполеон I кезінде Еуропаның жартысына ойран салып, өздері де 1814 және 1815 – жылдары жаулану мен кедейшілікке ұшырады».

Біздің ойымызша, Н.Г.Чернышевский келтірілген пікірін қандай да бір жалпы әлеуметтанымдық заңдылық ретінде тұжырымдауға болмаса да, сол талап алу жорықтарының, басқыншылардың өздерінің тарихи үшін қандай салдары болғаны мен кейбір өзіндік белгілерін байқауға болады.

И.Я. Златкин «Көшпенді мал өсіруші халықтарда феодализм дамуының негізгі заңдылықтары» мақаласында «жаулап алу соғыстарының көшпенді қоғамның объективті экономикалық сұраныстарына ешбір қатысы болмады. Әдебиеттерде бар жыртқыштық шапқыншылықтар мен көшпенділердің басып кіруін олардың өндірістерінің өзіндік ерекшеліктерімен түсіндіретін теория терең қате», - деп жазады. Бұл осы бағыттағы көптеген нәтижесіз айтыстарға нүкте қоятын өте дұрыс, негізделген қорытынды.

Әрине, көшпенділер ұзақ уақыт бір орнында тұра алмайды, олар отырықшы, немесе жартылай отырықшы өмір салтын ұстанбайды, егіншілікпен айналыспайды, сондықтан көшпенді аталады. Бірақ олар егіншілік және қала қол өнерлерінің өнімдерін айналып өте алмайды. Мұның бәрі сауда арқылы табылды. Сондықтан тек қана араб көшпенділері ғана емес, сонымен қатар орта азиялық, волга бойы және басқа көшпенділер де сауда жасады. Бұл туралы отырықшылар мен көшпенділер шекарысында пайда болған сауда саттық пен тауар алмастыру орталықтары қызметін атқарған елді мекендер мен қалалар күәліктер береді.

Академик В.В.Струве редакциясымен шыққан «Ежелгі әлем тарихының хрестоматиясында» Страбоннан үзінді келтіреді: «Мал өсірумен айналысатын және сүт, ірімшік көбінесе қымызбен көріктенетін көшпенділер деп аталатындар киіз үйлерде тұрады. Олар ақша жинамайды, сауда саттықты білмейді, тек бір тауарды екіншісіне айырбас жасай алады». Бірінші тауар тауарға айырбасталады, сосын осы айырбас баламасы – ақша пайда болады. Көшпенді мал өсірушілерде дамудың белгілі бір сатысында ақша функциясын мал атқарады. «... Малшы тайпалардың өздерінің көршілерімен алмастырған басты заты мал болды», - деп жазады Ф.Энгельс.

Тарихта араб көшпенділерінің көрші отырықшыларға шабуыл жасаған фактілері орын алғаны рас. Шығыс халықтары тарихынан XVII-XV диастияның патшалық құруына жататын, ежелгі фараондар патшалығын күйзелткен гиксостардың Африкаға басып кіргені белгілі. Келімсектер ғимараттарды қиратып, қалаларды өртеді, қырды, малдарды айдады», - деп жазады Ф. Энгельс.

«Гипсостар шапқыншылығы, - деп жазады Ю.Липпарт,- шындығында қалай арийлықтардың Индияға, Кельттер мен Германдықтардың Еуропаға жасағанындай көшпенділер жорығы, бұл сірә, мал шаруашылығы негізінде пайда болған көшпенділер мәдениетінің мықты көрініс беруі болады».

Әрине, арабтар – көшпенділер (бедеундер) барлық көшпенділерге ортақ, көшпенді қоғам дамуының жалпы тенденцияларына сай болатын өмірді сүрді. Орта, Алдыңғы Азия және Шығыс Еуропа көшпенділерінің бір экономикалық кеңістікте тұратындығынан, олардың сауда желісі болуынан, өзара тығыз байланысқанынан тарихи тағдырлары мен тұрмыс салты, болмыстары бірдей. Бірақ мұнан ортаазия көшпенділерін арабтарға қарсы қою туындамайды, ал егер олардың ортасынан қайсысының жаулап алушы жорықтарға жақынырақ болғанын айыру керек болса, онда ол арабтар. Өйткені дін басылары басқа елдерге исламды күшпен еңгізу үшін оларды пайдаланды.

1.Археология СССР. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М., 1981. с.231.

2.Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. с.97.

3.Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972. т.1. с.342.

4.Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алматы, 1950. с.6-7.

Аннотация. В этой статье говорится об особой роли кочевого хозяйства и кочевой культуры в истории человечества. С раннего времени и до сегодняшнего дня все человечество прошли множество исторических формаций, прежде чем ойти до цивилизации. В развитии

общества, имеющее особое содержание виды хозяйство оже будут кочевыми. Через это прошел не только казахский народ, но и все народы мира.

Annotation. The nomadic farming and culture which occupies a special place in the history of humanity is reported in this article. Humanity has reached the civilization passing a lot of historical formations. Nomadism is the important form of culture which many nations, only Kazakhs had in their life.

А.Ж.Карабаева

ЕВРАЗИЙСТВО КАК АСПЕКТ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

УДК 87.1

К 21

2012 год является особенным, весь мир отмечает знаменательную дату, 100 –летие Льва Николаевича Гумилева. Мир науки, культуры и всей человеческой цивилизации был бы не полон если бы не было такой незаурядной фигуры как Лев Гумилев. Это прежде всего ученый, физик, биолог, историк, философ, публицист, его работы известны как в широких кругах так и профессиональных сообществах ученых, исследователей. На мой взгляд изучать труды, наследие Гумилева необходимо уже в школе, необходимо если мы хотим знать свое прошлое, настоящее, будущее, хотим растить поколение думающее о своей стране, государстве, истории т.е. каждому современному цивилизованному человеку.

Автору статьи не довелось в полной мере изучить его труды, но то к чему удалось прикоснуться, пробуждает глубочайший интерес к истории, науке: «Этногенез и биосфера Земли», «Открытие Хазарии», «Хунны в Китае», «Древние тюрки» и другие работы. Изучать политическую историю тюрков, понять историю Евразии без Гумилева невозможно. Так же как невозможно без Гумилева понять современные химеры («зиг-заги») политической действительности, узнать кто мы, откуда, его труды помогают легко преодолеть мировоззрение европоцентризма - европейского расизма, засевшего в нас, и наконец его труды глубоко философичны, особенно его «поздний период», и без специальной подготовки сложны для переосмысления. Но безусловно является то, что все его работы наполнены единением, глубоким гуманистическим, духовным посылом, в условиях глобализации, постиндустриального турбокапитализма изъяны современной цивилизации особенно чувствительны.

К зоне повышенной чувствительности сегодня можно отнести все то что волновало Гумилева, сегодня требует рационально- критического переосмысления: формирование нового евразийского суперэтнуса, пассинарность общества, вернее его отсутствие, как воспитать пассионариев, пантюркизм, панславянизм и другие актуальные темы.

Сегодня в эпоху глобализации, хрематистики, экономических потрясений актуальными стали проблемы интеграции, эффективно противостоять глобальным вызовам. Парадигмы современного общества диктуют новые механизмы сосуществования этносов, народов, государств на основе единой исторической, экономической, политической, культурно-правовой идентичности. Одними из таких стали Европейский Союз, Лига Арабских государств, Евразийский Союз.

Президент Казахстана Н.А.Назарбаев в послании народу Казахстана «Социальная экономическая модернизация главный вектор Казахстана» отметил, что Казахстан как достойный участник мировой политики продолжит активное участие в определении путей укрепления мира и безопасности, процессе евразийской интеграции.[1,1с.].

С идеей создания Евразийского Союза еще в 1994 году, выступил Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев. Предполагалось, что в союз сначала войдут пять стран –

Россия, Казахстан, Белоруссия, Кыргызстан и Таджикистан. Но только с приходом к власти В.В.Путина этот процесс получил значительное ускорение. В декабре 2010 года на саммите ЕврАзЭС в Москве были достигнуты договоренности о создании Евразийского Союза на базе единого экономического пространства России, Белоруссии и Казахстана. Причем вступить в Таможенный союз изъявляют все больше стран (Таджикистан, Сирия, Новая Зеландия, Вьетнам и другие).

Необходимость формирования евразийского пространства в современных условиях диктуют процессы глобализации. На смену привычной государственно-центристской модели, индустриальная эра с ее паровозами и ориентацией на естественные ресурсы пришла другая эпоха, в которой доминирующими становятся с одной стороны высокие технологии связанные с ними информационные и коммуникационные отрасли и биотехнологии, а центральным ресурсом – знание как основной человеческий капитал.

В последние десятилетия достижения науки и технологии как никогда прежде начали определять динамику экономического роста, уровень благосостояния населения, конкурентоспособность государств в мировом сообществе. Для Казахстана важно не только быть модератором, вдохновителем идей, но и занять ключевые позиции в Евразийском союзе.

Хотя никто не отрицает, что «первой скрипкой» в ЕврАзЭС, в Таможенном Союзе - является Россия. Евразийский Союз это безусловно «российский проект», по мнению экспертов Россия от создания Таможенного Союза может получить прибыль в размере около \$400 млрд., а Беларусь и Казахстан по \$16 млрд. В 2010 году за денонсацию соглашений о Таможенном Союзе как ущемляющих суверенитет Казахстана выступили лидеры ОСП, «Азат», Компартии Казахстана и другие общественные объединения. Экспертное сообщество главным образом экономисты опасаются столь стремительного процесса интеграции: в 1995 году руководители Казахстана, России, Кыргызстана, Белоруссии, а чуть позже Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан подписали первый договор о создании Таможенного Союза, который впоследствии трансформировался в ЕврАзЭС. 6 июля 2010 года Таможенный кодекс вступил в силу на территории Таможенного союза. Страны ЕС никогда бы не достигли такого высокого уровня жизни, если бы они проводили таможенное разоружение такими стремительными темпами. На создание единого внутреннего рынка в рамках ЕС ушло в общей сложности 35 лет.

Если рассматривать Евразийский союз и Европейский союз в контексте глобализации, турбулентности современной экономики, перспективы развития на ближайшие десятилетия, Казахстан и Россия в противовес Европе, имеет даже более выгодные позиции. Россия со времен Ивана Грозного решает проблему конкурентоспособности с Западом завоеванием новых земель. Поскольку Европа омываемая Атлантическим океаном, подогреваемый течением Гольфстрим, имеет более благоприятные погодные условия, а значит любое производство там будет менее энергозатратным, а значит более дешевым.

Российским ответом на это стало завоевание огромной территории, ее охрана и поддержание конкурентоспособности за счет природной ренты. Казахстану также имея богатые природные ресурсы, необходимо лишь под контролем государства грамотно распределять все полученные доходы. Евразийский Союз один из главных векторов своей деятельности ставит задачу обеспечение динамичного развития всех государств-членов, эффективное использование их экономических потенциалов в интересах повышения уровня жизни народов.

Европа сегодня в состоянии кризиса, поскольку общество потребления уперлось в два потолка: нехватка ресурсов и экология. По словам В. Цыганова (профессор Института проблем управления Российской Академии наук) – «Италия в районе Альп, население испытывает жуткую депрессию. Эффект когнитивного диссонанса, когда человек приспосабливается к тому уровню на который поднялся и больше не испытывает от этого положительных эмоций. Цены на продовольствие за последний год выросли на 30%, то есть падение уровня жизни значительный. Получать положительные эмоции от любви и дружбы

на Западе проблематично, отсюда рождается синдром неудовлетворенности, метания, депрессия (пример Андреаса Брейвика - норвежского «стрелка»). [2,171с.].

В этом отношении на евразийском пространстве (Казахстан и Россия) потребительский потолок не достиг своего предела, экстенсивное освоение природного пространства, тесные кровнородственные связи являют «панацеей» от хандры самоотчуждения. Евразийский Союз не спасла идея формирования новой европейской нации. Ведь Гумилев говорил о том, что активная коммуникация этносов формирует мощный моноэтнический пассионарный этнос, а насколько это необходимо в том числе, в рамках евразийской интеграции и работает ли эта теория сегодня? Ведь Европу сегодня сотрясают межэтнические, расовые противоречия, «подкрепленные» экономическими, демографическими, культурно-нравственными разломами. Сегодня эмигранты не хотят ассимилироваться, познавать европейские ценности и формируют «свои» очаги, анклав, выражая протест и негодование внутри политическим реформам Европы. Варварство эмигрантов ощутили европейцы, открыв политические границы внутри Евросоюза, на наш взгляд «единая Европа» - это миф, почтенные швейцарцы никогда не поймут беглых албанцев, бельгийцы будут презрительно называть Польшу окраиной Европы, еще не скоро исчезнет из лексикона западных «дойче» - ущемляющие и неспособствующие формированию единого немецкого этноса – «казахен-дойче», «русиш-дойче» и т.д.

В этом смысле на евразийском пространстве во многом аналогичные проблемы: преодоление барьеров экономического, политического, культурного расслоения как внутри самой России, так и в рамках Евразийской интеграции. Пресловутая пассионарность в Европе низкая, но и Россия не предрасположена к пассионарности, хотя на Северном Кавказе очень высокая социальная активность этноса, пассионарии воина, наличие жизненных сил, ресурсов, умение смотреть смерти в глаза – все это культивируется в кавказской среде. Но думается, что такая радикальная пассионарность не характерна ни для русского, ни для казахского этноса, но без пассионариев нет мощного суперэтноса.

Как воспитать пассионариев, для «заражения» пассионарием необходимы образцы, необходимы серьезные потрясения, вызовы, войны – данная аксиома всем известна, это кратчайший путь, менее жесткая форма – пошаговая, создание благоприятных условий в культурной, политической и других измерениях, при этом сберечь те ресурсы, которые у нас есть. Бизнес – среда это то пространство где пассионарность проявляется в полной мере, а значит необходимо возвращать новый пласт бизнес – элиты, государство должно упрощать механизмы взаимоотношений как на внутреннем так и на внешнем рынках. Шоковая терапия, резкая либерализация внешнеэкономического режима, рейдерство –должны остаться в прошлом.

Формирование пассионарности это всегда риск, как лекарство в правильных дозах, это благо, в неправильных – гибель. Понимание пассионарности у Л. Н. Гумилёва несколько различается в разных работах. По сути, это социально-историческое явление, характеризующееся появлением в ограниченном ареале большого числа людей со специфической активностью (пассионариев). Мера пассионарности — удельный вес этих пассионариев в социуме. [4,252с.].

Л.Н.Гумилев и его наследие не смогут в полной мере помочь противостоять таким вызовам современности как: экологический дисбаланс, пандемии, наркоторговля, имущественное неравенство, насилие и войны, равно как и формирование Евразийского союза не может в полной мере противостоять вызовам эпохи постмодерна, но мы и сами не знаем какое время придет на смену ныне существующему.

1.Послание народу Казахстана. «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана». www.akorda.kz

2.В.В.Цыганов.,В.А.Бородин., Г.Б.Шишкин. Преемник Механизмы эволюции России.М.Академический проспект, 2007

3.Казахстанская политологическая энциклопедия.Алматы.1998.

И.А.Яхияев, С.А.Омаров

ТЕОРИЯ ПАССИОНАРНОСТИ Л.Н.ГУМИЛЕВА

УДК 930.1+947

Прогрессивная научная общественность России и Казахстана отмечает в этом году 100-летие со дня рождения выдающегося ученого-евразийца Л.Н.Гумилева. Нелегким был его творческий путь, сын выдающихся русских поэтов Н.Гумилева и А.Ахматовой, он был репрессирован, прошел через тяжелейшие жизненные испытания и трудности, которые могли сломить любого, даже сильного духом человека, но не сломили Льва Гумилева.

Он пробыл в сталинских лагерях в общей сложности около 15 лет и, пройдя через весь этот ад, не только выжил, но и написал свои книги, создал свою самобытную научную концепцию, став знаменитым ученым. Как отмечает президент Русского географического общества С.Л.Лавров: «Там, в лагерях, рождались его идеи. Даже докторская - на непотребной оберточной бумаге, а больше в голове. При этом никогда не проклинал и не чернил ту сложную эпоху, как делают это те, кто не перенес и сотой доли его унижений» [1, с.209].

Основу его научных исследований составляет пассионарная теория этногенеза, с помощью которой он пытался объяснить закономерности исторического процесса. Л.Гумилевым предложены оригинальные методы исследования этногенеза, заключающиеся в комплексном изучении исторических сведений о климате, геологии и географии той или иной страны.

Оригинальную теорию этногенеза Л.Н. Гумилева, обогащенную множеством новых, созданных им терминов-понятий, можно свести к следующему: история человечества есть история антропосферы, т.е. позднейшего и высокоорганизованного слоя биосферы. Главным действующим лицом всего человечества Земли выступает «этнос» - общность людей, связанная не столько генетически, сколько взаимным тяготением, чувством «мы» и «они», общей культурой, обусловленной прежде всего общей историей и общим «кормящим» ландшафтом той территории, где эта общность зародилась и развивалась.

Согласно Л.Н.Гумилеву, «этнос – это естественно сложившийся на основе оригинального стереотипа поведения коллектив людей, существующий как энергетическая система (структура), противопоставляющая себя всем другим таким же коллективам, исходя из ощущения «комплиментарности» [2, с.28]. Он рассматривает этнос как «явление географическое, всегда связанное с вмещающим ландшафтом, который кормит адаптированный этнос. А поскольку ландшафты Земли разнообразны, разнообразны и этносы» [3, с.29].

Этнос, объединяющий несколько близких по духу и культуре народов, образует «суперэтнос», а отдельные, входящие в него народы, народности и племена, могут рассматриваться как «субэтносы». В процессе этногенеза отдельные этносы, подобно живым организмам, проходят примерно в течение 1500 лет стадии зарождения, подъема, надлома, инерционности и разложения. Причиной возникновения нового жизнеспособного этноса становится так называемый пассионарный толчок, когда в той или иной географической местности появляются большие группы сверхактивных людей - так называемых пассионариев, устремленных на подвиги и творящих историю и культуру. Их внезапная активность объясняется воздействием на их организм особого вида энергии - энергии живого вещества, образующего биосферу и антропосферу. В результате чего люди переживают

естественную психобиологическую мутацию (изменение наследственных свойств организма), вызванную излучениями из космоса.

Как известно, энергия – двигатель событий. Но, согласно каким законам она проявляется в жизни и деятельности людей? Согласно Л.Н.Гумилеву, история людей связана с Космосом. Дело в том, что на нашу планету постоянно воздействуют потоки электромагнитных частиц. Иногда ионосферу Земли прорывают космические излучения, бичом ударяя по Земле. И те регионы планеты, что попали под него - получают энергетический толчок, вызывающий мутационные изменения на биологическом уровне, а на уровне этноса возникает пассионарность, способность людей к повышенной активности. Пассионарность проявляется в поведении индивида, в его активности (осознанной или часто неосознанной), направленной на достижение какой-либо цели (часто иллюзорной) и в способности к сверхнапряжению и жертвенности ради достижения этой цели. Жертвенность понимается широко - как отказ от удовлетворения ближайших потребностей, иногда жизненно важных, ради доминирующей социальной или идеальной потребности, осознаваемой как цель. Действия и поведение этих появившихся пассионариев, имеющих избыточную энергию при всем желании невозможно заранее предугадать.

Пользуясь историко-биографическим методом, Л.Н.Гумилев описал пассионарность как устойчивый инвариантный комплекс поведенческих и психических признаков для разных эпох и этносов. Пассионарность может заставлять людей жертвовать собой и всем, что ему дорого, что дает основание рассматривать пассионарность как антиинстинкт. Импульс пассионарности может быть так силен, что носители этого признака не могут рассчитать последствия своих поступков и даже предвидеть свою гибель. Л.Н.Гумилев вводит понятие «уровень пассионарного напряжения», как количество имеющейся в этнической системе пассионарности, деленное на количество персон, составляющих этническую систему. Ярким примером пассионария может служить Наполеон Бонапарт, Чингисхан, Жанна д'Арк, Кутузов, Суворов, конкистадоры, устремившиеся вслед за Колумбом за океан и погибавшие там. Например, после египетского похода Наполеон стал настолько богатым, что мог бы прожить оставшуюся жизнь без труда, но выбрал себе судьбу, связанную с непредсказуемыми последствиями, огромным риском и печальным концом. Модусом его пассионарности было властолюбие.

Можно выделить и так называемые гармоничные личности. Гармоничные особи - это особи, пассионарный импульс которых равен по величине импульсу инстинкта самосохранения. Таковым является литературный герой Андрей Болконский. Он выполняет все свои обязанности добросовестно и аккуратно. Он прекрасный полковник, заботливый помещик, хранитель своей дворянской чести. Но при всем этом он не делает ничего лишнего, что выходит за рамки его возможностей. Конечно же, это не пассионарий, как Наполеон или Александр Македонский. Людей противоположных пассионариям Л.Н.Гумилев называет субпассионариями. Наиболее ярко она представлена солдатами-наемниками, которые не пытаются изменить мир, а действуют только лишь из-за денег.

Пассионариями в полном смысле этого слова он называет тех людей, у которых инстинктивные импульсы самосохранения подавлены стремлением к реальной или иллюзорной цели. Не следует смешивать характерные типы внутри этноса: пассионариев, субпассионариев и основную массу населения с подразделениями классовыми, сословными или этнографическими. Любое из них включает в себя эти типы, и, наоборот, каждый из данных типов находится в составе любого сословия или класса. Например, в эпоху феодализма не все феодалы были пассионариями. Большая их часть сидела в замках, собирала имущество и не стремилась к проявлению воинских доблестей. В то же время, в крестовые походы добровольно устремлялись тысячи крестьян, имевшие признаки пассионарности. Можно подумать, что пассионарность – всегда некий генератор прогресса, но это не так. Как оговаривался сам автор: она не генератор, а, скорее катализатор. «Она так ускоряет этнические процессы,- писал Лев Николаевич,- что многие этносы сгорают от собственных деяний, не дожив до спасительного гомеостаза»[4, с.387]. Пассионарность как

огонь: она и греет, и сжигает. Тяжело, когда ее много, оптимальная точка находится где-то посередине, но задерживаться на ней нельзя, так как всегда идет процесс накала или охлаждения.

Согласно Л.Н.Гумилеву, этнос можно представить в качестве системы колебаний определенного этнического поля. Вследствие этого разница между этносами зависит от частоты колебаний поля, то есть от особого характера ритмов различных этнических групп. И хотя гипотеза Л.Н.Гумилева не подтверждена экспериментально, но при этом она не противоречит фактам и наглядно объясняет суть подхода ученого к проблеме этногенеза.

Согласно Л.Н.Гумилеву, социальная и этническая история не подменяют друг друга, а дополняют наше представление о процессах, проходящих на поверхности Земли, где сочетаются «история природы и история людей». Несмотря на то, что этногенез происходит в совершенно разных условиях, в разное время и в различных точках земной поверхности, Л.Н.Гумилеву удалось путем эмпирического обобщения установить идеализированную кривую этногенеза.

Ученый считает, что она скорее похожа на инерционное развитие, возникающее вследствие «толчков», которыми могут быть мутации, точнее, микромутации, отражающиеся на стереотипе поведения, но не влияющие на фенотип. Как правило, мутации почти никогда не затрагивают все популяции своего ареала. Мутируют только отдельные относительно немногочисленные особи, но этого достаточно, чтобы возникла новая консорция, которая при благоприятных условиях вырастает в этнос. Пассионарность членов консорции – обязательное условие этого перерастания. В этом механизме – биологический смысл этногенеза, но он не подменяет и не исключает социального характера этнических процессов.

Все этносы проходят ряд фаз, которые в принципе единообразны. Но, история - не мертвая схема, в ней действует множество факторов. В том числе и факторы природные, космические. Фазы этногенеза описаны Л. Н. Гумилёвым, определившим фазу этногенеза как совокупность таких уровней пассионарного напряжения этнической системы, каждый из которых определяет господство в стереотипе поведения единого для всей совокупности уровней императива поведения.

Гумилёв выделил следующие, в порядке прохождения их этносом, фазы:

1. Инкубационная фаза.
2. Фаза подъёма.
3. Акматическая фаза.
4. Фаза надлома.
5. Инерционная фаза.
6. Фаза обскурации.
7. Мемориальная фаза.

Разумеется, далеко не каждый этнос успевает в своём развитии пройти все фазы этногенеза. Первая фаза этногенеза – это инкубационная, которая продолжается 150 лет. В это время наблюдается рост пассионарности. Этот период отражён только в мифах. Господствующим императивом этой фазы этногенеза является установка: «Надо исправить мир, ибо он плох!».

Следующая фаза этногенеза – подъем, длится 150лет и характеризуется интенсивным ростом пассионарного напряжения в этнической системе вследствие пассионарного толчка, т.е. микромутации, вызывающей появление пассионарного признака в популяции и приводящей к возникновению новых этнических систем в затронутых ею регионах. Фаза подъема характеризуется энергичной экспансией вновь возникшего этноса, резким ростом всех видов его активности, демографическим взрывом. В это время возникает общность крайне активных людей, отстаивающих непривычные идеалы и завоевывающих место под солнцем, часто за счет соседей. Л.Н.Гумилев отмечает, что Россия последний пассионарный толчок испытала в середине XIV века, начиная от Калиты до Куликовской битвы.

Куликовская битва, по его мнению, положила начало объединению России. «Мы хотим быть великими!» - императив фазы подъема.

Фазу этногенеза, где пассионарное напряжение достигает наивысшего уровня Л.Н.Гумилев называет акматической. Период ее существования 300 лет. Акматическая фаза характеризуется максимальным числом пассионариев. Этническая система в данной фазе характеризуется господством пассионариев жертвенного типа. В акматической фазе у них появляется новый настрой – стремление к максимальному утверждению себя как личности. В качестве ценности утверждается индивидуализм в сочетании с избытком пассионарности, а это приводит к состоянию пассионарного перегрева.

При пассионарном перегреве избыточная энергия, которая в фазе подъема тратилась на бурный рост и экспансию, начинает погашаться на внутренние конфликты. Акматическая фаза в России ярко проявилась в смутное время. Лозунг в это время – «Будь самым собой!».

После акматической фазы наступает фаза надлома. Эта фаза сопровождается расколом этнического поля, ростом числа субпассионариев, острыми конфликтами внутри этнической системы. В России надлом начался в XIX веке и ярчайшим его проявлением стали социальные катаклизмы начала XX века, особенно Гражданская война. Пассионарии находили применение своим способностям в интеллектуальной жизни: в науке и искусстве. Но их число уменьшалось, золотой век сменился серебряным и в начале XX века наступила пассионарная депрессия. Л.Н.Гумилев считает, что надлом наступает примерно через 600 лет после возникновения этноса. Его можно рассматривать как возрастную болезнь этнической системы. Императив в этот период - «Дайте жить!». Уровень пассионарности снижается искусственно. Идеал видят или в возврате к доброму старому времени или в цивилизованной жизни, наблюдаемой у соседей.

Фаза надлома переходит в инерционную фазу. Она тянется с 750 до 1000 лет. Пассионарность из массовой становится индивидуальной. Люди хотят покоя. В этот период идеал - посредственность. Для него характерен лозунг - «Будь таким, как я!». Для людей не желающих отказаться от своей оригинальности – сфера приложения своих способностей: наука и искусство. Спад пассионарности идет параллельно с интенсивным накоплением материальных и культурных ценностей. Развивается торгашество, растет техносфера, теряется связь с почвой, облик упадка скрыт под маской благополучия. Инерция – это «золотая осень цивилизации».

Следующая фаза – фаза обскурации, длится 400 лет. Это так называемые «сумерки». В этот период пассионарное напряжение падает до нулевого уровня. Это происходит за счет значительного увеличения числа субпассионариев. Фаза обскурации означает почти полную замену пассионариев субпассионариями, которые в силу особенностей своего склада либо губят этнос целиком, либо не успевают погубить его до вторжения иноплеменников извне. Этнос в это время существует за счет материальных ценностей, накопленных в инерционной фазе. Большое количество субпассионариев делает невозможной любую конструктивную деятельность. Требуется только одно – удовлетворение своих ненасытных потребностей. Возникает императив – ««Будь таким, как мы!», т. е не стремись ни к чему такому, что нельзя съесть или выпить.

Трудолюбие и интеллектуальные радости подвергаются осмеянию, в общественной жизни господствует коррупция. Государство, как правило, гибнет в результате внутренних смут или под натиском соседей. Фаза обскурации предшествует гибели этнической системы или ее переходу в состояние этнического гомеостаза. Этнический гомеостаз - состояние этнической системы, при котором ее жизненный цикл повторяется из поколения в поколение без существенных изменений и система сохраняет равновесие с ландшафтом и всеми подобными этническими системами, не проявляя при этом каких-либо форм целенаправленной активности, изменяющей окружение. Все это свидетельствует о крайне низком уровне пассионарного напряжения в системе и позволяет принять этот уровень за нулевую точку при построении шкалы пассионарного напряжения.

Этнос в состоянии этнического гомеостаза почти целиком состоит из гармоничных людей - достаточно трудолюбивых, чтобы обеспечить всем необходимым себя и свое потомство, но лишенных потребности и способности что-либо менять в жизни. Пассионарии встречаются в виде исключения и, как правило, эмигрируют, не найдя применения своим силам у себя на родине. Субпассионарии тоже относительно редки, так как они лишены трудолюбия и способности к полноценной адаптации, а эти качества жизненно необходимы при этническом гомеостазе. Фазу обскурации пережил Древний Рим и закончилась она гибелью Западной Римской империи.

Вслед за обскурацией начинается фаза регенерации, то есть, возможность восстановления этнической системы за счет сохранившейся на окраинах ареала пассионарности. Однако фаза регенерации - лишь короткий всплеск активности накануне завершения процесса этногенеза. Она переходит затем в мемориальную фазу. Примером регенерации может выступить Византия, где временно была восстановлена Никейская империя, возникшая после падения Константинополя в 1204 году. В 1453 г. турки-османы окончательно уничтожили Византийское государство, а византийские греки сохранились в дальнейшем как небольшой реликт. В России фаза регенерации прошла сразу после смутного времени. В XVII веке народное ополчение под руководством Минина и Пожарского смогло установить некоторый порядок, царем был провозглашен Михаил Романов. Но относительно спокойный период был недолог. Он прерывается очередным пассионарным перегревом - крестьянская война под руководством С.Разина, стрелецкие бунты и петровские казни.

В фазе мемориальной этническая система уже потеряла пассионарность, но отдельные ее члены еще продолжают сохранять культурную традицию прошлого. Память о героических деяниях предков продолжает жить в виде фольклорных произведений, легенд. Так, в долинах Горного Алтая живут потомки некогда могучих степных этносов древних тюрок, которые уже утратили активность, но их богатый былинный эпос свидетельствует о былой славе этих народов. Эти этносы достигли глубокой старости, осталась лишь их историческая память. Лозунг этого периода - "Вспомним, как было прекрасно". Люди мемориальной фазы живут, руководствуясь также императивом - «А нам ничего не надо», так как идеалы у них заменены рефлексам. При любых изменениях окружающей среды их ждет вымирание.

Таким образом, история любого этноса укладывается в схему: толчок-подъем-перегрев-упадок-затухание, где подъем - это молодость этноса, акматическая фаза - его зрелость, обскурация - старость. Затем наступает гибель этноса и он исчезает. Полная продолжительность существования этноса, не прерванного рассеиванием, уничтожением или новым пассионарным толчком, по Гумилёву, составляет 1200—1500 лет.

В связи с теорией этногенеза Л.Н.Гумилева, возникает вопрос - а насколько применима данная теория по отношению к истории Казахстана? По мнению Л.Гумилева, хотя казахи как народ возникли в XIV-XV вв., но как неотъемлемая часть степного суперэтноса они ведут свое начало с XII века со времени пассионарного толчка, произошедшего на территории Монголии. В данное время казахи и монголы находятся в фазе инерции, когда должен наступить расцвет культуры и искусства.

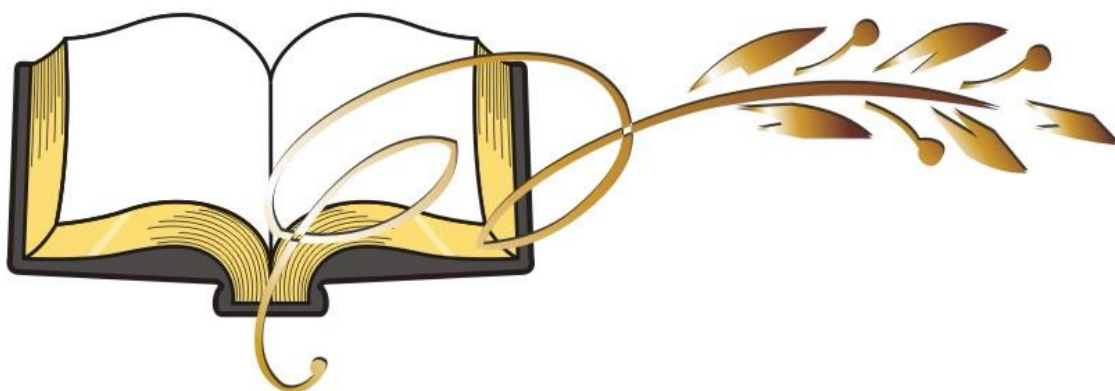
Лев Николаевич всегда писал правду о евразийских народах, испытывая к ним огромную любовь и симпатию. Любимым пассионарием Л.Н.Гумилева был Чингисхан. Л. Н. Гумилев первым возвысил свой голос в защиту самобытности тюрко-монгольской истории. Первым выступил против евроцентристской легенды о татаро-монгольском иге, об извечной вражде кочевников Степи с оседлыми земледельцами. И выявил, что не было некоей непрерывной войны не на жизнь, а на смерть, а была система динамичных и сложных политических отношений при неизменности симпатий и уважении этнического своеобразия друг друга. По его мнению, между представителями российского и степного суперэтносов существует положительная комплиментарность.

По мнению известного казахстанского историка Э.Валиханова, возникновению казахского ханства способствовал пассионарный взрыв [5]. Публицист Е.Сейтимов в своей статье «Теория Гумилева. Казахстан в «фазе упадка»? ставит вопрос о том, в какой фазе развития находится современный Казахстан [6]. Историк и писатель Р.Темиргалиев характеризует XIV-XV века, время возникновения Казахского ханства как период надлома, XVI-XVIII века как инерционную фазу, которой было присуще творчество жырау, а XIX-начало XX века как фазу обскурации, время доносительства, гибели последних пассионариев в лице деятелей Алаш Орды и трагедии казахского народа в период коллективизации [7].

В заключение следует отметить, что исследование научного наследия Л.Н.Гумилева в Казахстане находится на начальной стадии. Необходимо продолжить эти исследования на высоком уровне, соединив усилия историков, философов, культурологов, географов, физиков и т.д., то есть использовать комплексный подход к исследованию этнических процессов, за который выступал сам Л.Н.Гумилев.

-
- 1.Лавров С.Б. Парадоксы Льва Гумилева //Вспоминая Л.Н.Гумилева. СПб., 2003.
  - 2.Л.П.Карельская. Л.Н.Гумилев. М., 2005.
  - 3.Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. М., 2003.
  - 4.Лавров С.Б. Лев Гумилев: Судьба и идеи. М., 2003.
  - 5.Опыт ханства / Turk-Media // turk-media.info/?p=993
  - 6.Е.Сейтимов. Теория Гумилева. Казахстан в «фазе упадка»?//altyn-orda.kz/library/e-sejtimov...
  - 7.Темиргалиев Р. Казахи и теория этогенеза Л.Н.Гумилев // rusland.h1.ru/RU-Et-past/KazaxEt-

Жаратылыстану ғылымдары

ЖАЗДЫҚ АРПАНЫ ӨСІРУДЕ МИНЕРАЛДЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

ӘОЖ 582

Б 38

Ауыл шаруашылығы өндірісінің алдында тұрған негізгі міндет – халықты жеткілікті мөлшерде сапалы азық-түлікпен, өнеркәсіпті шикізатпен, ал мал шаруашылығын қажетті жемшөп қорымен қамтамасыз ету.

Арпа – Қазақстанның бүкіл аудандарында жаппай өсірілетін негізгі мал азығындық дақыл. Құрғақшылыққа төзімділігі мен дән коректілігінің құндылығына байланысты оның жемшөп құрылымындағы маңызы ешқашан жоғалмақ емес.

Шөл және шөлейт жерлердің өзінде арпаның түсімі, басқа жаздық дәнді дақылдармен салыстырғанда, едәуір басым.

Егістік танаптарында жүргізілетін технологиялық тәсілдерді экономикалық бағалаудағы қарастырылуға тиісті негізгі көрсеткіштердің қатарына бірінші кезекте алаң бірлігінде түзілетін өнім мөлшері мен бағасы және оның өзіндік құны жатады. Нәтижесінде кез келген дақылды өсірудің тиімділігі сол себепті де қолданылатын агротехникаға қарай түзілетін негізгі және қосымша өнімнің деңгейіне, жұмсалған еңбек және материалдық шығындардың көлеміне әрдайым тәуелді келеді. Тәжірибе жүргізу барысында ауыспалы егістегі зерттелген алғы дақылдар мен тұқым себу мөлшерінің экономикалық тиімділігін анықтауда арпа егістігінің 1 гектары мен 1 центнер дәніне жұмсалған тікелей шығындар талдауда алынды, сондықтан есептеу соңындағы алынатын таза табыстың ақшалай мөлшері әдетте шартты сипатқа ие болмақ.

Біздің есептеулерімізге жүгінсек, барлық алғы дақылдар бойынша 1 га егістікке жұмсалған тікелей шығындардың ең төменгі шамасы арпаның сүрі жерден кейінгі екінші дақылында байқалады. Мұндай жағдайды ылғалы жеткіліксіз тәлімі аймақ үшін енгізілген дәнді-сүрі жерлі ауыспалы егісіндегі арпаның екінші дақылының топырағын ғылыми ұсыныстармен байланыстыра отырып, негізгі өңдеу кезіндегі тереңдіктің саяздығымен түсіндірген қисынды келер. Ал зерттеу бағдарламасында көрсетілгендей, тұқым себу мөлшерін көбейткен сайын, оның жиынтық бағасының қымбаттауы салдарынан 1 гектардағы тікелей шығындардың біртіндеп көтерілуін заңды құбылыс ретінде қабылдауымыз қажет.

Егістіктегі дәннің қалыптасуы – қоршаған ортаның көптеген факторларының жиынтығынан түзілетін өте күрделі физиологиялық құбылыс. Сондықтан да жиналатын астық сапасы жергілікті жердің топырақ-климат жағдайларына, сорттың генетикалық ерекшеліктері мен қолданылатын агротехникалық шаралар және дән толысу кезеңіндегі ауа райына бағынышты келеді.

Зерттеу нәтижелері ауыспалы егістегі арпаның орны сүрі танаптан алыстаған сайын дәннің көлемдік салмағына азая беретіндігін растайды. Мысалы, сүрі жерге егілген арпа дәнінің көлемдік салмағының орташа мәні 659,6г, екінші дақылында 656,7г, үшінші дақылында 650,5г болса, ауыспайтын егістікпен салыстырсақ, онда барлық алғы дақылдарға ортақ жиілікпен себілген егістіктердің шамалар тиісінше 673,3,660,3,654,5 және 637,1г есебінде түзіледі.

Жалпы, тұқым себу мөлшері мен дәннің көлемдік салмағының арасында кері байланыс қалыптасқан: егістік жиілігі көбейген тұста соңғы көрсеткіштің төмендей түсетіндігі анықталды. Атап айтсақ, тұқым себу мөлшерін гектарына 2-ден 5млн. дәнге арттыру сүрі жердегі арпа дәнінің көлемдік салмағын 678,4-тен 669,6 грамға, екінші дақылында 665,6-дан 647,2 грамға, үшінші дақылында 660,3-тен 639,5 грамға азайтып, кейінгі екі егістіктегі айырмашылықтың біршама басымдылығы сезіледі.

Біздің деректеріміз бойынша, 1000 дәннің массасы сүрі жердегі арпада 38,6г, оның екінші дақылында 37,6г, үшінші дақылында 37,0г және ауыспайтын арпа егістігінде 35,0г құраған. Сүрі танап егістігіндегі ылғал қорының азырақ ауытқитындығынан тұқым себу мөлшерінің шеткі нұсқаларындағы айырмашылық 2,9г болса, қалған дақылдарда 3,3-3,6 грамға дейін көтерілетіні байқалады.

Тәжірибедегі барлық егістіктерде тұқым себу мөлшері кеміген сайын дән белогының артатындығы белгілі болып отыр. Мұндай құбылыс қоректену аумағы ұлғайған кезде өсімдіктер үшін күн сәулесі мен көмір қышқыл газын, сондай-ақ қажетті ылғал және қоректік заттарды сіңіруіне қолайлы жағдайлардың туындауымен түсіндірілетін сияқты. Алайда, себілетін тұқымның шеткі нұсқаларындағы (2 және 5 млн.\га) белоктың айырмасы сүрі жердегі арпада орта есеппен 0,8%, екінші дақылында 1,2%, үшінші дақылында 1,5 пайызға жеткен.

Зерттелген жылдар ішінде арпа дәніндегі белок пен крахмалдың сандық мөлшерінің арасында кері тығыз байланыс туындайтынын айтуымыз керек. Барлық алғы дақылға ортақ жиіліктегі мөлдектерден алынған дән сапасына назар аударсақ, сүрі жерден орылған арпа дәніндегі крахмал 53,6% құраса, бұл шама екінші және үшінші дақылда бірқатар төмендеп, ауыспайтын егістікте 52,2% мағынасына тенелген.

Егістік алқаптарда егіншілік мәдениетін көтеріп, астық молшылығын қамтамасыз ету жөніндегі шаралар құрамында дәнді дақылдардың млд өнімді сорттарын пайдалану және тұқым шаруашылығын ғылыми негізде ұйымдастыру үлкен роль атқарады. Сондықтан да селекция мен тұқым шаруашылығы екпе дақылдарын өнімділігін көтеріп, сорттардың биологиялық және шаруашылық қасиеттерін сақтаудағы негізгі салаға айналып отыр.

Егістік алқаптардың құнарлылығы мен өнімділігін көтеретін аса қуатты агротехникалық шаралардың бірі - танаптарда ғылыми негізделген тыңайтқыштар жүйесін қолдану. Тәлімі егіншіліктегі пайдаланылатын тыңайтқыштар тиімділігі егістікте жүргізілетін технологиялық тәсілдер мен нақты аймақтың жауын-шашынмен қамтылу дәрежесіне қарай өзгеріп отырады. Сұр топырақты ылғалы жеткіліксіз қатаң тәлімі жерлердің өзінде қолданылған тыңайтқыштардың дәнді дақылдар өнімі мен сапасына жағымды әсерін бақылап, көп жылдық тәжірибелердің негізінде олардың елеулі қайтарымын анықтаған авторлар да жетерлік.

Зерттеулер Алматы облысының Іле ауданындағы ылғалы жеткіліксіз тәлімі сұр топырағында және Қарасай ауданындағы ылғалмен жартылай қамтамасыз етілген ашық қоңыр топырағында орналасқан тұрақты ауыспалы егіс жүйелерінде жүргізілген. Тәжірибедегі егістік танаптардың агрохимиялық сипаттамасы тиісінше төмендегідей: топырақтың жыртылмалы қабатында 1,02 және 1,9% карашірігі, 0,07 және 0,15% азоты, 0,14 және 0,21 пайызға жуық жалпы фосфоры бар. Жылжымалы фосфоры 18,0 және 27,1 мг\кг. Жауын-шашынның жылдық мөлшері орта есеппен 221 және 414мм шамасында.

Арпаның ауыспалы егістегі орнына, қоректену аумағы мен аясына сәйкес өсімдіктердің тіршілік барысында өсу және даму жағдайларының белгілі бір бағытта өзгеретіндігі белгілі. Демек, түпкі өнім деңгейін айқындайтын алаң бірлігіндегі өсімдіктер саны, олардың түптену қабілеті, масақтағы дән саны мен массасы және сол сияқты өнімділік құрылымының қалған бөліктері де өсу кезеңі бойына біршама өзгерістерге ұшырайды.

Арпа бауларын талдау нәтижесінде анықталғандай, ауыспалы егістегі сүрі танапқа минералды тыңайтқыштар енгізу өсімдіктердің қоректену жағдайларын жақсартумен бірге өнім құрылымының қалыпты деңгейде түзілуіне де едәуір оң ықпал етеді. Қоректену аясы мен тұқым себу мөлшеріне сәйкес жүргізілген есептеулерді тәжірибедегі бақылау егістігімен салыстырсақ, суперфосфаттың 15 килограммын арпа тұқымымен қатарлап еңгізгенде егістіктің алаң бірлігінде құралған өнімді сабақтар саны орта есеппен 22-59 дана, не 9,0-16,8% P₃₀-27-70 дана, не 11,0-19,9%, N₃₀P₃₀ нұсқасында 39-95 дана, не 15,9-21,1% көбейетіндігі белгілі болды.

Минералды тыңайтқыштардың өнім құрылымының басқа бөліктеріне, яғни өсімдіктер биіктігі, масақтың ұзындығы мен дән саны, түптілік және өміршендік қасиеттері тәрізді құнды белгілеріне әсері де өз алдына сөз етуге тұрарлық.

Мысалы, тыңайтылған мөлдектердегі өсімдіктер биіктігі егістік жиілігіне байланысты P_{15} аясында 2,8-3,2 см, ал P_{30} және $N_{30}P_{30}$ нұсқаларында тиісінше 3,2-3,6 және 4,2-4,8 см шамасына артқан. Тыңайтқыштар енгізілген аялардағы масақ ұзындығының өсімі 0,2-0,6 см, масақтағы дән санының артықтығы 0,7-1,8 дана құраса, бұған қоса өсімдіктердің түптену қабілеті күшейіп, олардың егін жинар алдындағы сақталу дәрежесі 1,2-1,5 пайызға өсетіндігі дәлелденді.

Нәтижелері және оларды талқылау.

Арпаның өсу кезеңінің қай сатысында болмасын, ауыспалы егістегі қоректену аясы мен аумағына сәйкес топырақтан пайдаланылатын ылғал мөлшері және өсімдіктерге қажетті басқада тіршілік көздеріндегі айырмашылық түзілетін өнім деңгейі мен оның құрылымына әсер етпей қоймайды. Осы мәселе туралы тәжірибедегі жүргізілген есептеулерге талдау өткізіп тиісті тұжырымдар жасамақшымыз.

Егістік алқаптардың құнарлылығы мен өнімділігін көтеретін аса қуаты агротехникалық шаралардың бірі - танаптарда ғылыми негізделген тыңайтқыштар жүйесін қолдану. Тәлімі егіншіліктегі пайдаланылатын тыңайтқыштар тиімділігі егістікте жүргізілетін технологиялық тәсілдер мен нақты аймақтың жауын-шашынмен қамтылу дәрежесіне қарай өзгеріп отырады. Сұр топырақты ылғалы жеткіліксіз қатаң тәлімі жерлердің өзінде қолданылған тыңайтқыштардың дәнді дақылдар өнімі мен сапасына жағымды әсерін бақылап, көп жылдық тәжірибелердің негізінде олардың елеулі қайтарымын анықтаған авторларда жетерлік.

Арпа бауларын талдау нәтижесінде анықталғандай, ауыспалы егістегі сүрі танапқа минералды тыңайтқыштар енгізу өсімдіктердің қоректену жағдайларын жақсартумен бірге өнім құрылымының калыпты деңгейде түзілуіне де едәуір оң ықпал етеді. Қоректену аясы мен тұқым себу мөлшеріне сәйкес жүргізілген есептеулерді тәжірибедегі бақылау егістігімен салыстырсақ, суперфосфаттың 15 килограммын арпа тұқымымен қатарлап енгізгенде егістіктің алаң бірлігінде құралған өнімді сабақтар саны орта есеппен 22-59 дана, не 9,0-16,8% P_{30} - 27-70 дана, не 11,0-19,9% $N_{30}P_{30}$ нұсқасында 39-95 дана, не 15,9-21,1% көбейетіндігі белгілі болады. (1-кесте)

1-кесте.

**Қоректену аясы мен тұқым себу мөлшеріне қарай сүрі танаптағы
арпа өнімінің құрлымы**

Тұқым себу мөлшері, млн. дән\га	I шаршы метрдегі саны, дана		Өсімдік биіктігі, см.	Масақ	
	өсімдіктер	өнімді сабақтар		ұзындығы см	дән саны, дана
Тыңайтқышсыз					
2	142	245	78,1	7,0	19,0
3	202	296	75,0	6,4	18,1
4	259	351	71,6	5,8	16,2
5	309	375	68,4	5,3	15,3
X	228	317	73,3	6,1	17,2
P ₁₅ тұқыммен бірге					
2	149	267	81,0	7,3	19,8
3	215	343	78,2	6,7	18,8
4	274	410	74,4	6,2	17,1
5	325	421	71,2	5,5	16,0
x	241	360	76,2	6,4	17,9
P ₃₀					

2	151	272	81,5	7,4	20,2
3	218	350	78,6	6,8	19,4
4	279	421	74,8	6,2	17,5
5	331	432	71,6	5,6	16,4
x	245	369	76,6	6,5	18,4
N₃₀P₃₀					
2	150	284	82,9	7,5	20,8
3	217	367	80,4	7,0	19,8
4	280	446	76,5	6,4	18,0
5	333	464	73,3	5,8	16,9
x	245	390	78,3	6,7	18,6
EKEA _{0,5} A	9,8	2,6	2,2	0,4	0,7
EKEA _{0,5} B	4,0	4,8	2,0	0,2	0,5

Минералды тыңайтқыштардың өнім құрлымының басқа бөліктеріне, яғни өсімдіктер биіктігі, масақтың ұзындығы мен дән саны, түптілік және өміршендік қасиеттері тәрізді құнды белгілеріне әсері де өз алдына сөз етуге тұрақтылық.

Мысалы, тыңайтылған мөлдектердегі өсімдіктер биіктігі, егістік жиілігіне байланысты P₁₅ аясында 2,8-3,2 см, ал P₃₀ және N₃₀P₃₀ нұсқаларында тиісінше 3,2-3,6 және 4,2-4,8 см шамасына артқан. Тыңайтқыштар енгізілген аялардағы масақ ұзындығының өсімі 0,2-0,6 см, масақтағы дән санының артықтығы 0,7-1,8 дана құраса, бұған қоса өсімдіктердің түптену қабілеті күшейіп, олапдың егін жинар алдындағы сақтау дәрежесі 1,2-1,5 пайызға өсетіндігі дәлелденді. Зерттеу жүргізілген жылдардағы метеорологиялық элементтер мен тәжірибедегі бірқатар бақылауларды талқылай келсек, тәлімі жерлердегі жаздық арпа өнімінің қалыптасуы толығымен алғанда әрдайым ауа райының өте күрделі және жауапты кезеңдеріне сәйкес келеді. Оның үстіне сыртқы ортадағы өсімдік тіршілігіне қажетті факторлардың басым бөлігін саналы түрде реттеудің мүмкіндігі болмайтындықтан, аталған аймақтағы қолданылатын агротехникалық тәсілдердің барлығы бірінші кезекте егістіктің топырақ ылғалын тиімді пайдаланылуына бағытталуы шарт.

Төменде сүрі танаптағы қолданылған минералды тыңайтқыштар мен тұқым себу мөлшеріне байланысты қалыптасқан арпа өнімінің деректерін келтіріп отырмыз.

2 кесте.

Қоректену аясы мен тұқым себу мөлшеріне және жылдың ылғалмен қамтамасыз етілуіне қарай сүрі танаптағы арпа өнімі

<i>Тұқым себу мөлшері, млн. дән/га</i>	<i>Қоректену аялары</i>			
	<i>Тыңайтқышсыз (бақылау)</i>	<i>P₁₅ тұқыммен бірге</i>	<i>P₃₀</i>	<i>N₃₀P₃₀</i>
Қуаңшылық жылдары				
2	8,4	9,5	11,4	11,6
3	9,7	11,0	12,4	13,0
4	10,2	11,7	13,2	14,3
5	8,8	10,6	11,8	12,6
Ылғалы орташа жылдары				
2	16,4	18,1	19,7	20,8
3	17,9	19,7	21,2	22,1
4	20,1	21,7	22,8	24,2
5	18,9	20,5	21,6	22,7
Ылғалды жылдары				

2	21,4	23,5	25,1	26,7
3	23,4	25,6	27,1	28,3
4	25,7	28,3	29,7	31,10
5	26,1	28,2	29,5	30,9
ЕКЕА 0,5 А =1,0-1,6 ЕКЕА 0,5 Б=0,7-1,2				

Зерттеу жылдарын қуаншылық, ылғалы орташа және ылғалды жылдарға топтастырсақ, бірінші топтағы тыңайтылмаған егістікте арпа өнімі тұқым себу мөлшеріне қарай 8,4-10,2 ц\га, Р₁₅ қатарлап енгізілгенде 9,5-11,7, Р₃₀-11,4-13,2, N₃₀Р₃₀-11,6 ц\га құраса, бақылаумен салыстырғанда қосымша өнім гектарына тиісінше 1,1-1,8; 2,7-3,0 және 3,2-4,1 центнерге теңелген. Ылғалы орташа жылдары былай қойғанда, жауын-шашыны мол жылдары тәжірибенің барлық нұсқаларындағы арпа өнімі 2,5 есеге жуық артық қалыптасып, тыңайтқыштардың әсерінен түзілген қосымша өнім де 2,6-5,3 ц\га шамасына көтерілді.

Дисперсиялық әдістің қорытындыларына жүгінсек, арпа өнімінің құрылымын құраудағы минералды тыңайтқыштардың ықпалы 42,8-58,6% аралығында сезілсе, қалған 19,2-30,2 пайызы тұқым себу мөлшерінің үлесіне тиеді.

Сүрі танаптағы екі факторлы тәжірибеде арпа өнімінің деректерін дисперсиялық талдау оның құралу деңгейіне минералды тыңайтқыштардың 46,8-63,6%, тұқым себу мөлшерінің 31,3-38,4% әсер ететіндігін дәлелдейді.

1.Кожабаяв Ж.И. Рядковый способ внесения минеральных удобрений с селекционной сеялкой ССФК-7 при различных нормах посева // Удостоверение на рационализаторское предложение. № 23.10.06.1982.

2.Кожабаяв Ж.И. Тәлімі арпа егістігінде фосфор тыңайтқыштарын тұқыммен бірге қатарға еңгізу әдісінің тиімділігі.

3.Сариев Б.С.,Кожабаяв Ж.И. Жемдік дақылдар селекциясының бағыттары мен нәтижелері. // Жаршы.2004 №8. 38-40б.

4.Г.У.Өтепбергенова,М.Қ.Бейсембаев,Кожабаяв Ж.И. Агротехникалық жүйедегі жаздық арпа дәнінің сапалық көрсеткіштері. // Жаршы 2010 №6.7-8б.

О.А.Жанбеков, М.А.Самбетбаева

БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ АВТОМАТТАНДЫРУ ҮШІН ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 004.9:004.01

Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде жоғары білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей қатысты. Сол себепті ақпараттық-қатынастық технологиялар оқулықтарын педагогикалық іс-әрекетке кеңінен қолдана білу іскерліктерінің жоғары деңгейде қалыптасуы мектеп мұғалімдерінің кәсіби дайындығына қойылатын талаптар қатарына енеді.

Қазіргі қоғамның нарықтық қатынастарға толық көшуі және ақпараттандыруға бет алуы, құжаттардың басым бөлігіне жеке меншіктің орнауы, Кеңес Одағы тұсындағы құжаттарға мемлекет ықпалының бүгінде толығымен тоқтатылуы іс жүргізу мен құжаттанудың дамуын зерттеуге деген қоғамдық қажеттілікті арттыра түсті.

Соңғы онжылдықта жиналған ақпаратпен алмасуды қамсыздандыру мәселелеріне көп көңіл бөліне бастады. Осыған орай қолданбалы ақпараттық жүйелердің маңыздысы электронды құжат айналымы жүйесі болып табылады. Сондықтан да тек мемлекеттік

органдардығана емес, сонымен қатар қарапайым мекемелерде де электронды құжат айналымы жүйесінің жұмыс істеуі қазіргі күні өте өзекті.

Мекемеде электронды құжат айналымы жүйесін қолдану құжаттарды басқаруды, бизнес-процестерді автоматтандыруды, ақпараттарды сенімді түрде сақтау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету сияқты мәселелерді шешеді.

Жаңа технологиялар - педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол мұғалімді алмастыра алмайды. Компьютер мүмкіндіктері психология мен дидактика тұрғысынан талданып, керек кезінде педагогикалық талаптарға сай қолданылуы керек. Сыртқы эффектін қуып кетпей, оқыту программасының тек сыртқы емес, ішкі тиімділігіне көп көңіл бөлген дұрыс. Компьютердің графикалық мүмкіндігінің молдығы дәрістік экспериментті бояулы суреттермен, сызбалармен, кестелермен байыта түсуге жол ашады, оларды есеп шарттарына да пайдалануға болады.

Жаңа ақпараттық технология оқулықтарын информатика пәнінің кіріктірілген сабақтарында пайдалану, оқушының шығармашылық, интеллектуалдық қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі. Компьютерлік техниканың дидактикалық мүмкіндіктерін педагогикалық мақсаттарға қолдану, білім мазмұнын анықтауда, оқыту формалары мен әдістерін жетілдіруде жақсы әсерін тигізеді. Мұндай мүмкіндіктерді қазіргі кездегі бар және жаңадан қалыптасып келе жатқан электрондық оқыту құралдары бере алады.

Қазіргі күнгі рынокта мемлекеттік органдарда функциялары бір-біріне ұқсас электронды құжат айналымы жүйесі бар. Олардың қатарына Қазақстан Республикасының Ұлттық куәландыру орталығының сайты; www.e.gov.kz – «Электронды үкімет» порталы; <http://koltanba.ucoz.ru/> – «Электрондық цифрлық қолтаңба» сайтындағы ақпараттық жүйелерді жатқызуға болады. Бұлардың барлығы да мемлекеттік қызмет көрсетуді автоматтандырып, қағаз түріндегі құжат айналымын автоматтандыру үшін арналған. Олардың функциялары, логикасы, архитектурасы және ондағы ақпараттың сақталу форматтары да әр түрлі болғанмен, олардың барлығы тек бір ғана мақсатты жүзеге асырады.

Электронды құжат айналымы жүйесі (ЭҚАЖ) – аймақтық алыстатылған ақпараттық массивтер арасында телекоммуникация каналдары арқылы ақпараттарды беру үшін арналған программалық кешен.

Қазіргі ақпараттық қоғамда өзекті болып табылатын электронды құжат айналымы негізінде ақпараттық қамсыздандыру әдістері мен алгоритмдерін жасау процесі. Соңғы жылдары Қазақстанда электронды құжат айналымы жүйесі ауқымды дамып келеді. Ең алдымен Елбасының нұсқауымен құрылған «Электронды Үкімет», «Электронды құжат айналымының бірыңғай жүйесі», т.б. жүйелі зерттеу қолға алынып отыр. Отандық тарихта іс жүргізу мен құжаттану бүкіл қоғамдық қызмет түрлерімен тығыз байланысты.

Қазіргі күні құжаттар басқарудың әмбебап құралы ретінде бөлімшелер мен жеке қызметкерлер арасында өзара байланысты қамтамасыз етеді. Бірақ қызмет көлемі өсе бастағанда мынадай қарама-қайшылық туындауы мүмкін: құжаттармен жұмыс істеу көптеген ресурстарды қажет етеді және бүкіл мекеме жұмысын бәсеңдетеді.

Қағаз түріндегі құжат айналымының кемшіліктері:

- Құжаттарды іздеуге көп уақыттың кететіндігі;
- Құжатты өмірлік циклының барлық кезеңдерінде оның қозғалысын бақылап отыру қиындығы;
- Құжаттарды дайындау және оларды байланыстыру уақытының ұзақтығы;
- Егер бір құжатпен бірнеше қолданушы жұмыс жасап отырған болса, онда құжат айналымын ұйымдастырудың қиындығы;
- Есеп берулер мен журналдар алудың мүмкін болмауы немесе қиындығы.

Осылайша, дәстүрлі құжат айналымының нәтижелілігі төмен болып табылады. Бұл кемшіліктердің барлығы электронды құжат айналымы жүйесін ендіру барысында жойылады. Электронды құжат айналымын құрудың нәтижелілігі қолданушылар арасында өзара байланыс орнататын ыңғайлы интерфейстің болуы. Бұған объектілерді сипаттау

принциптерін қолдану арқылы және олармен орындалатын операциялар арқылы қол жеткізуге болады. Ақпарат кіріс құжатынан экрандық форма арқылы компьютерге енгізіледі. Оның компоненттері сол құжаттардың метаақпараттарына және қолданушылар туралы метаақпаратқа байланысты экрандық формаға сәйкес келеді. Жалпы жағдайда экрандық форма – метаақпаратқа сәйкес объект және субъект туралы электронды құжатқа салынатын сұлба. Электронды құжат айналымында қолданылатын экрандық форма компоненттері нақты қолданушының идентификаторы, паролі және рұқсат алу құқығы. Оның негізгі компоненттері

Келтірілген сызбаның кейбір блоктарын түсіндіре кетсек, виртуалды автоматтандырылған жұмыс орны (ВАЖО) құжаттарды электронды өндеудің ең перспективті нұсқасы. Мұндай жұмыс орындарын құру бірыңғай ақпараттық кеңістік, мәліметтерді сақтау орны, электронды құжат айналымы жүйесінің механизмі, желілік ақпараттық жүйеге қосылу (жалпы жағдайда Internet), ақпаратты қорғаудың нәтижелі құралдары, сондай-ақ телекоммуникациялық каналдарға сүйенеді.

Деректер қоймасы келесі функционалдылықты қамтамасыз етуі қажет:

– деректердің барлық құрылымдарын тез қарап шығу және оның ішкі көпмүшеліктерін алу мүмкіндігі;

– жұмыс сеанстары арасында тез сақтау және қалпына келтіру мүмкіндіктері;

– транзакцияларды қолдау;

– ақпаратты жүктеу және қарап шығу интерфейстерін қолдау.

Жүктеу модулі (Loader). Қойманы контрагенттерден түсетін деректермен толтыруды қамтамасыз ету үшін жүктеу модулін ұйымдастыру қажет. Жүктеу модулі контрагенттер мен қойманың жүктеу интерфейсі арасындағы буфер болып табылады.

Жүктеу модулі:

– ішкі деректер көзінен белгілі бір форматтағы деректерді қабылдайды;

– қоймадан формат сипаттамасын қабылдайды;

– жүктеу параметрлерін қабылдайды (қоймаға қандай деректер бөлігін және қалай орналастыруға болатыны туралы қызметтік ақпарат сақтайды);

– форматқа сәйкес келіп түскен деректерге талдау жүргізеді және мәндер ағынына айналдырады;

– жүктеу параметрлеріне сәйкес деректер ағынын шектейді (өзгертеді);

– нәтиже шығаратын мәндер ағынын қоймаға жүктеу интерфейсі арқылы бағыттайды.

Сақтау модулі (Saver). Сақтау модулі қоймада сақталған ішкі бейнелеу бойынша сыртқы бейнелеуді құру мәселесін шешеді. Осылайша, оның функциясы жүктеу модуліне карама-қарсы болып табылады. Сақтау модулі қойманы қарап шығу интерфейсі мен деректердің ішкі қолданушылары арасындағы буфер болып табылады.

Сақтау модулі мына мәселелерді шешеді:

1. қоймадан белгілі бір деректерді сақтау үшін контрагенттен тапсырма алу;

2. осы тапсырманы қарап шығу интерфейсінің командалар жүйесіне айналдыру;

3. қойманы қарап шығу және контрагент сұранысы бойынша деректер ағынын, сондай-ақ осы контрагенттердің өндеуіне қажет сұраныс берілген деректерді бейнелеу үшін керек метаақпараттарды алу;

4. контрагент қабылдайтын файл форматы түрінде (егер контрагент – автоматтандырылған жүйе болса) немесе адам оқитын форматта (егер контрагент – адам болса) қоймадан алынған метаақпаратты қолдана отырып деректер ағынын ұсыну.

Тексеру модулі (Checker). Қоймада жүйедегі ақпараттар мен метаақпараттар ішкі форматта сақталады, және біз сыртқы дүниемен ақпаратты жүктеу және сақтау модульдері арқылы өзара әрекеттесе аламыз. Осы процестер барысында қоймадағы деректер үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Сондықтан электронды құжат айналымы жүйесінде тексеру модулі жұмыс істейді, ол жүйедегі сыртқы талаптардың (шектеулердің) сәйкестілігіне жауап береді. Егер қойма сыртқы талаптарға сәйкес келмесе, ондағы ақпараттар ішкі талаптарға карама-қайшы және мәнсіз болып табылады.

Жоғарыда қарастырылған мәселелерді ескере отырып, қойма күйі шектеулері қанағаттандырылмауы да мүмкін, егер де деректерді жүктеу кезеңінде кіріс ақпараттары ағынын форматтық бақылау орындалса. Тексеру модулі осы мәселені шешу үшін арналған.

Жоғарыда сипатталған сыртқы интерфейстің 4 модулі – бұлар логикалық макрокомпоненттер, тәжірибеде олардың ішкі құрылымы өте күрделі болып келеді. Дегенмен электронды құжат айналымы жүйесінде осы модульдер ғана жұмыс жасайды, және контрагент олардың өзара әрекеттесуі кезінде болатын шынайы процесстер туралы білмеуі тиіс. Логикалық деңгейде, электронды құжат айналымы жүйесінің қатысушысының осы модульдермен жасайтын жұмысы және ақпаратты сақтауы келесі шектеулер арқылы жүзеге асырылады:

- қолданушы деректерді жүктеу модуліне бере алады, сондай-ақ осы деректердің қоймаға жүктелуі шарттарын көрсетіп, ақпараттың қоймаға жүктелу процесін басқарып және жүктеу нәтижесі туралы хаттама алып отыра алады;

- қолданушы қоймадағы сақталған деректер мазмұнын, олардың жұмыс сеанстары арасында қайта сақталып отыратындығын біледі;

- қолданушы қойма күйін тексеру процесін басқара алады және тексеру нәтижесі туралы хаттама ала алады;

- қолданушы сақтау модулін басқара алады, деректердің сақталу шарттары мен деректерді қабылдау шарттарын бере алады;

- негізінен, қолданушы-адам деректерді визуальды қолданушы интерфейсі арқылы өзіне жүктей алады [11].

Пайда болу және ақпаратты өңдеу модульдерінің өзара және құжат айналымы жүйесінің қолданушысымен қатынасын төмендегі сызба арқылы көрсетуге болады

Электронды құжат айналымы жүйесі жоғары деңгейдегі программалық жүйе болып табылады, сондықтан мақсатқа жету барысында кездесетін кез келген қиындық барысында стандартты операциялық жүйелерді, стандартты өңдеу орталарын, кең тараған деректер қорын басқару жүйелерін және деректерді сақтау құрылымдарын, т.б. қолдануға болады.

Тәжірибеде жиі кездесетін ақпарат түрлері ішінде хронологиялық деректер құрылымының маңызы зор. Бұл деректер құрылымы деректерді өзгерту барысында ескі ақпарат жоғалып кетпейді, тек белгілі бір күйге ауысатын ақпаратты сақтау және өңдеу жүйелерін құру кезінде қолданылады.

1.Слободяну А. Электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесін ендіру туралы // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 4(4).

2.Самойленко Е. Электронный архив в организации: предпосылки и получаемый эффект // Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу – Делопроизводство в Казахстане. - 2007. - № 7(7).

3.Землянский А. А. Информационные технологии в экономике. – М.: КолоС, 200. ил. – (Учебники и учеб. пособия для студентов высш. Учеб. заведений).

4.Гудов А.М. Метаданные документа системы электронного документооборота, 2005.

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АҒАШ ТЕКТЕС ӨСІМДІКТЕРДІҢ БИОМАССАСЫНЫҢ ЖИНАҚТАЛУЫНА ТЕХНОГЕНДІК ЛАСТАНУЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

УДК 581.5; 581.19; 577.15; 633.88

Соңғы жылдардағы еліміздегі индустриалдану мен урбандалу деңгейінің күрт артуынан өндірістік орындарға және демалым орындарына деген қажеттіліктің артуынан адамның өсімдіктер жабынына әсер етуінің тікелей және жанама түрі рекреационды жүктеме ұғымы пайда болды. Оның негізгі формаларына таптау, топырықтың тығыздалуы және ластануы, өсімдіктерді сындыру, фитомассаны (толық немесе мүшесін) жою жатады.

Қазақстанның барлық аумағында өндіріс орындарынан шыққан қалдықтардың 20 миллиард тоннадан астамы техногендік лас заттар, оның ішінде 6,7 млрд. улы заттар [ҚР статистикалық агенттігінің көрсеткіштері, 1997].

Осының нәтижесінде өнеркәсіп төңірегін топырағы, жер асты және жер үсті сулары қарқынды ластануға ұшыраған. Атмосфераның ең төменгі бөлігі тропосферада ауа температурасының, ылғалдылықтың, жел жылдамдылығының тік градиенті өте жоғары. Қазақстанның оңтүстік бөлігінде орналасқан Тараз қаласының жағдайы да алаңдатарлық. Бұл өңірге жасыл ағаштар отырғызу, өнеркәсіп алаңдарын көгалдандыру өте қажетті экологиялық шаралар болып табылады. Әсіресе, өнеркәсіп орналасқан қала аймағында ауаның ластануына қарсы күрес жүргізген кезде сол өндіріс маңайына техногенді лас заттарға төзімді ағаштарды отырғызу қажет.

Көпшілік ғылыми жұмыстарда негізінен зиянды газдар мен металдардың өсімдіктің өсіп жетілуіне кері әсері сипатталады. Ағаш өсімдіктерге сыртқы ортаның антропогендік әсері, оның ластануы, физиологиялық ішкі өзгерістерге тигізетін ықпалына зерттеу аз жүргізілген. Өсімдіктің сыртқы орта жағдайына бейімделуі - экологияның басты мәселелерінің бірі. Бейімделу процесін анықтауда өсімдіктің анатомиялық-морфологиялық, физиологиялық жағдайларын зерттеудің маңызы зор. Өсімдіктердің физиологиясында су режимі өте маңызды орын алады. Экологиялық жағдайы әр түрлі ауданнан алынған өсімдіктердің су режимін зерттеу – олардың бейімделуін анықтаудың бірден-бір жолы. Бейімделуі анықталған өсімдіктің жерсіндіру жолдарын болжауға да болады.

Тараз қаласы жағдайында ағаш текті өсімдіктерге ғылыми негізде жасалған антропогендік ландшафттарды жасау, өнеркәсіптік ластануға ұшыраған жердегі экологияны жақсартатын аса маңызды іс шаралардың бірі.

Бұл ғылыми тұрғыда интродукция және жерсіндіру жұмыстарын перспективті іске асыруды талап етеді. Қалалық ортада интродукция және жерсіндірілген өсімдіктердің түрлік құрылымы айырықша маңызға ие. Қаланың көшелерінде, саябақтарда, өндіріс орындарында ағаш-бұталардың көптеген түрлері өсірілген. Бұл түрлер қалаға әр жерден Өзбекістан, Украина, Қырғызстан, Түркіменстаннан әкелініп отырғызылған.

Бұл ағаш және бұталардың таралуы да біркелкі емес. Қаланың көшелерінде, саябақтарда әсемдік үшін шегіршіндер, зәйтүн ағаштары, шыршалар тұқымдасы отырғызылған.

Қала ішінде көп кездесетін түрлерге мыналар жатады: Қара терек - *Populus nigra*, Канадалық терек - *Populus deltoides* Marsh; Ақ тал - *Salix alba* L (S. *Excelsa* Gmel.); Сабау тал - *Salix viminalis* L; Ақ тұт – *Morus alba* L; Шах тұты – *Morus nigra* L; Кәдімгі шие – *Cerasus vulgaris* Mill; Құс шиесі – *Cerasus avium* (L) Moench; Кәдімгі өрік - *Armeniaca vulgaris*; Түркістан доланасы - *Crataegus turcestanika* Pojark; Үш инелі қармала - *Gleditschia triacanthos* L; Бұтақты аморфа - *Amorpha fruticosa* L; Ақ мамыргүл - *Robinia pseudoacacia* L; Европалық өгейбұта - *Euonymus europaea* L; Семенов үйеңкісі - *Acer Semenovii* Rgl.et.Herd; Кәдімгі ат талшын - *Aesculus hippocastanum* L; Қызыл қанды сивидна - *Thelycrania sanguinea* L. Fourr; Форзиция - *Forzythia subspensa* (Thumb) Vahl; Кәдімгі бузина - *Sambucus racemosa* L;

Манчжур жаңғағы - *Juglans manshurica* Maxim; Шығыс шынары - *Platanus orientalis* Dode; Биік айлант - *Ailanthus altissima*; Жіңішке жапырақты жиде - *Elaeagnus angustifolia* L.

Бұл мәліметтерді жинақтағанда, жалпы Тараз қаласындағы жасыл желектің жағдайы, отырғызу, жерсіндіру деңгейі соңғы жылдары артқанымен, күтімі төмен деңгейде. Барлық аймақтардағы ағаштардың (жеке үйлердің ауласынан басқа) күтімі орта деңгейде, топырақтары құнарланбаған, су мөлшерінің шамасы да орта дәрежеде, зиянкестерге қарсы улы химикаттармен дәріленбеген, көптеген қарағаштарды өсімдік паразиттері ұялап алған. Қаланың ішіндегі саябақтарда күтіп-бағу жұмыстары жүйелі жүргізілмейді, бұл жерге малдарды енгізуге тыйым салынған, саябақтар гүлдермен безендіріліп, ағаштар мен бұталар ерекше көз тартады.

Жалпы орта факторларының көпшілігі өзгеріп отыратындықтан және организмдерге әр кезде әр түрлі деңгейде әсер ететіндіктен вегетация барысында өсімдік сол ортадағы өзгерістерге бейімделе қалыптасады. Экологиялық факторлар ылғалдың, судың, жарықтың таралуын өзгертіп, осы арқылы өсімдіктерге әсер етеді.

Құрғақшылығы көп сортаң жерде өсетін өсімдіктің тіршілігі де сәл өзгеше болады, өйткені оның құрамындағы зиянды заттар топырақ ерітіндісінің осмостық қысымын арттырып, физиологиялық құрғақшылықты күшейтіп, ылғал жеткілікті болса да өсімдіктің сумен қамтамасыз етуін қиындатады. Оны су тапшылығының мәндерінен көруге болады. Өнеркәсіп маңындағы зерттелінген өсімдіктердің орташа су тапшылық мәні таза аймақтан жоғары. Ластаңған аймақтағы су тапшылығы 53-56% аралығында болса, питомниктегі өсімдіктерде 39-40%.

Өсімдіктің даму кезеңінде жауын-шашын біркелкі түсетін болса, онда өсімдік сумен жақсы қамтамасыз етілетіні сөзсіз. Ал егерде ылғал мөлшері көпке дейін болмаса өсімдік су тапшылығына ұшырайды. Сондай-ақ топырағы сазды, сортаң болып келетін өнеркәсіп аймағындағы топырақтың су қоры азайып өсімдіктің суды сіңіру қасиеті бәсеңдейді. Осы аймақтың су құрамын тексеру барысында ластану концентрациясы артық болған. Ал күтімі бар ылғалдылығы жеткілікті жерде өсімдік су тапшылығын көрмейді. Өнеркәсіп аймағынан алынған өсімдіктердің осмостық қысымы питомниктегі өсімдіктерге қарағанда жоғары.

Мысалы *Populus deltoides* Marsh орта балы бойынша есептегенде 15 атмосфера питомникте болса, ластанған өнеркәсіп аймағында 32,3 атмосфераға дейін көтерілген. Қалған өсімдік түрлерінде айырма аса үлкен емес. Біздің зерттеулерімізде питомниктен өсірілген өсімдіктердің осмостық қысымында мәліметтер төмен де ластанған өнеркәсіп аймағынан алынған өсімдіктерде сәл жоғары. Осмостық қысымның шамасының артуы құрғақшылықпен, ауа және топырақ ылғалдылығының төмендеуімен байланысты. Вегетациялық кезеңнің екі аймақтан алынған динамикасында вегетацияның басынан соңына қарай осмостық қысымның өсуі байқалады. *Populus deltoides* пен *Elaeagnus angustifolia* екі аймақтағы осмостық қысымында айырмашылық үлкен. Өнеркәсіп аймағындағы өсімдіктердің осмостық қысымының қаншалықты төмен болып, өсімдік физиологиясына әсерін тигізгенмен, өсімдік сол ортаға бейімделіп, тіршілік әрекеттерін күшейтіп, қолайсыз жағдайларға өсімдік клеткасы барынша белсенді түрде төтеп бере алады.

Зерттеудің алғашқы кезеңінде мына түрлерде осмостық қысым жоғары болды *Populus deltoides* Marsh (37%), *Acer Semenovii* (28%), *Elaeagnus angustifolia* *Populus deltoides* Marsh (37%), *Acer Semenovii* (28%), *Elaeagnus angustifolia* (30%). Қалған түрлердің барлығында осмостық қысым деңгейі 14-16% ортасында болған. Екінші вегетациялық кезеңде де бастапқы екі түрде *Populus deltoides* Marsh (42%), *Acer Semenovii* (30%), ал *Elaeagnus angustifolia* (30%), *Salix alba*, *Ulmus pumila*, *Gleditschia triacanthos*, *Armeniaca vulgaris* түрлерінде осмостық қысым шамасы біркелкі.

Ал екінші қайталай зерттеуімізде ластанған аймақтағы осмостық қысыммен салыстырсақ, питомниктегі түрлердің деңгейі 1,2-1,4 есе артқан. Мысалы, алғашқы вегетациялық кезеңде *Populus deltoides* Marsh (35%) болса, ластанған аймақта (37%). *Acer Semenovii* (27%) питомникте болса, өнеркәсіп аймағында 32%. Ең көп өзгеріске ұшыраған *Elaeagnus angustifolia*, *Ulmus pumila*, *Armeniaca vulgaris*. Бұлардың осмостық қысымы 1,4-1,6

есеге дейін артқан. Осыдан шығатын қорытынды ластанған аймақтағы техногендік лас заттардың осмостық қысымға тигізер әсері топырақ ерітіндісінің қысымымен тығыз байланысты, өйткені оның құрамындағы ауыр металл қалдықтары мен тұздар, өз ықпалын қысымға тигізері сөзсіз.

- 1.ҚР статистикалық агенттігінің көрсеткіштері 1996-1998 жылдары атмосфера ауасының тұрақты көздерден шығатын заттармен ластану мөлшері. – Алматы, 1997..
- 2.Байтулин И.О.Основные направление исследований природной флоры в ботанических садах Казахстана // Интродукция растений природной флоры Казахстана,- Алма-Ата, 1984г.
- 3.Ванин А.И. Дендрология .- М.-Л.: Гослесбумизд, 1960.
- 4.Головач А.Г. Деревья, кустарники и лианы Ботанического сада.- Л.: Наука, 1980
- 5.Губанов В.Г. Интродукция голосеменных в Казахстане.-Алма-Ата: Наука.1974.
- 6.Растения природной флоры Казахстана в интродукции. Справочник.-Алма-Ата: 1990.
- 7.Дарибаев Ж. Е. «Өндірістік экологияның әлеуметтік маңызы». Ғылыми теориялық конференция материалдары мен тезистері. Түркістан, 2001
- 8.Байтулин И.О, Абиев С «Қазақстан ауылдары мен қалаларын көгалдандыру», А.1994ж.
- 9.Қалыбеков Т. Экология және ашық кен / Т. Қалыбеков- Алматы:Қазақстан, 1988.

Л.С.Қожамжарова, А.Сейдахметова

МСД ГАЗДЫ ХРОМАТОГРАММА ӘДІСІН ПАЙДАЛАНЫП МОЙЫНҚҰМ САЙСАҒЫЗЫНЫҢ ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

**ӘОЖ 581.522.4: 581.19:
577.15: 633.88**

Қазақстан флорасында көптеген экономикалық тұрғыдан құнды өсімдіктердің түрлері өседі. Өсімдіктер түрлерінің құрамы мен биохимиялық ерекшеліктері экологиялық жағдайына байланысты. Қазақстанның өсімдік жамылғысы биологиялық активті заттарға бай және елімізде өсетін өсімдіктердің ішінде сайсағыз бағалы техникалық өсімдікке жатады. Сайсағыздың бағалы болуы оның құрамындағы полисахаридтердің, иридоидтар мен және т.б биологиялық белсенді байланыстардың болуымен ерекшеленеді, сонымен қатар дамыған елдерде ол кеңінен шикізат және фармакологиялық белсенді препараттар жасау өндірісінде антиоксиданттық белсенді зат ретінде кеңінен қолданылады.

Қазақстандағы сайсағыздың артық қоры оны ішкі өндірісте астық ретінде және денсаулық сақтау ұйымында және түрлі шай мен фармакологиялық препарат ретінде экспортқа шығарылады.

Паразиттік өсімдік түріне жататын сайсағыз өсімдігі Қазақстанда және сол сияқты басқа да әлем елдерінде аз зерттелген. Бұл паразит өсімдіктің биологиясы мен физиологиясы толық зерттелмеген. ТМД елдерінің заманауи зерттеулерінде бұл өсімдік туралы мәлімет жоқтың қасы.

Cistanche қытай тілінде Rou Cong Rong Моңғолияда өседі, Қытайда тае - Kansu, Tsinghai и Sinkiang, Xinjiang провинцияларында өседі. Өсімдікті көктемде жинайды.Негізінен күмәнді сайсағызды *Cistanche deserticola* дайындайды, оның ішінде барлығы «шайлық» жинаулар. Сор сайсағызды *C.salsa*, да жинауға болады, бірақ ол кең таралмаған және тек қытай медицинасында ғана қолданылады.

Қазіргі кезеңге дейін Қытайда 70 тонна дайындалған, ішкі Моңғолияда 50 тоннаға дейін өсімдік жиналған. 80-ші жылдары Қытайдың ішкі қолданымы үшін 400-500 тонна, экспорттау үшін 120 тонна дайындалған. Қазіргі кезде бұндай дайындаулар мүмкін емес,

себебі, дайындау аумақтарының көлемі азайып, қоры азайған. Дегенімен де, сайсағыз, тоғышар болғандықтан, жылдам қалпына келуі тиіс. Бірақ бұлай болмай отыр.

Оны дайындаудың ұлғаюы, дәннің ұрық салуы әлсіз болуы Қытайдағы өсімдіктің қорын азайтып отыр. 200 жылдан бастап сайсағыз Қытайдың Қызыл кітабына енгізілді. 2005 жылдан бастап оны дайындауға Ресейде тыйым салынды. Қытай ботанигі Лиу Мин Тинаның жасанды жолмен сайсағызды жыңғыл тамырында көбейту туралы жобасы бар болғанымен, дақыл ретінде сайсағыз өсірілмейді. Алайда оны пайдалану көлемі азайған жоқ, Қазақстанда да дайындау басталды.

Ол Алматы облысының Бақанас елді мекені мен Жамбыл облысының Мойынқұм аумағында дайындалады. Алғашқы жылы ресми дайындау көлемі 300 тоннаны құрады, 2003 жылы қытайдың ішкі мәселелеріне байланысты 200 тоннаны құрады. Дайындау Мойынқұм аулы маңында ғана жүргізіледі. Қазір сайсағызды дайындау үшін Қытайдағы секілді 20-50 км ішке ену қажет, бұрын село маңында дайындалатын және дайындаудың ғылыми жүйесі болмағандықтан, сайсағыздың табиғи қоры тез таусылды.

Дайындауға бөлінетін қаржы мәселе де назар аударуды қажет етеді. Біздің есептеулер бойынша, 2004 жылы Қазақстандық дайындаушылардан шикі тамырдың 1 кг-н 20-60 теңгеден қабылдайтын. Кептірген соң оның салмағы 8 есе төмендейді. Сонымен, 1кг кепкен тамырдың сақталуы, кептірілуі, тасылуы, салығын қоса есептегенде шамамен АҚШ-тың 5 долларына тең бағада болады екен, (2005 жылға дейін құны 1,5 долларды құраған). Оның көтерме бағасы шамамен Қытайда 35–50 доллар және АҚШ-та 100 USD құрайды. 2005 жылы АҚШ-та 1 унции (30 г) кепкен шөп құны 1,49 \$, ал ұнтағы - 2,49\$ құрады.

Сайсағызды бұрын Қытай, Корей және Жапон медицинасында пайдаланылатын. Қазіргі кезде сайсағыз ұнтағы қосылған құрамдар АҚШ; Еуропада кең таралған, Ресей мен Қазақстанға да енді.

Қытай медицинасында сайсағызды белсіздікке қарсы, кіші дәретке жиі баруға қарсы, кәріліктің алдын алу, бүйрек жұмысын жақсартуға, бел мен тізе ауруларына, әйелдер ауруларына қарсы қолданады. Тиімділігі - тіршілік күш береді, қанды толықтырады, дененің салмағын ұлғайтып не түсіріп отырады. Қытайда, Кореяда, АҚШ-та таза күйінде немесе өсімдіктер құрамында пайдаланылады.

Жапонияда 1602 жылдан бастап өте танымал бальзам «Yomeishu» шығарады. Ол тек шөптен жасалған және құрамында сайсағыз бар.

Yomeishu емдік бальзам ретінде ас қорыту, әлсіздік, қан айналымы, салқын тию, шаршау, дене әлсіздігі, аурудан кейінгі болатын әлсіздікпен күресу үшін пайдаланылады. Күндік мөлшері: ересектер үшін: күніне 1 қасықтан (20 мл) 3 рет тамақтан бұрын немесе түнге қарай қабылдау қажет. Бұл сусынды дайындау үшін аталған фирма сайсағыздың кепкен тамырының 4200 кг сатып алады. Бұл дайындауға қазақстандық шикізат қатысуы мүмкін, себебі жыл сайын қытайлықтар Қазақстаннан 200 тоннаға жуық кепкен сайсағыздың тамырын алып кетеді.

АҚШ-та, Қытайда, оңтүстік–шығыс Азияда ББЗ негізінде жасалған шайлар кеңінен танымал. 2007 жылы Ресейде сайсағыз құрамды шайлар тіркеуден өткен. Сайсағыз құнды техникалық өсімдік. Алайда оның биолого-экологиялық ерекшеліктері зерттелмеген, яғни соңғы кезге дейін біз оның шаруашылықтағы маңызын түсінбедік. Мұндағы қиындық сайсағыз – Қазақстанда өсетін бірегей шаруашалық маңызы бар өсімдік - тоғышар болып отыр. Бұл жасанды түрде көбейту мен дақылдандырудағы қиындықтарды анықтайды. Сондықтан эколого-биологиялық зерттеулер жүргізу және сайсағыз дайындаудың әлеуетті өнімділігі мен өнеркәсіптік қолдануында өте қажет.

Химиялық құрамын зеттеуде сайсағыз сабағындағы биологиялық белсенді заттардың сандық және сапалық көрсеткішін анықтадық. Сайсағыз экстрактының сапалық құрамын масс-селективтік детектор (МСД) қолдану арқылы газды хроматография әдісімен анықтадық. Ол үшін кептірілген гүлшоғыры мен сабағын майдалап, ыстық этанолмен экстрактадық. 200-500мг алып, 5-10 этиль спиртін қосып араластырдық.

Содан соң шейкерде 30-40 минут сілкіледік, 10-15 минут ультрадыбыстық моншаға салып, центрифугирледік. роматографирлеу мынадай өлшемдермен жүргізілді: инжектор температурасы = 280 °С, көлемі (енгізу) - 1 мкл, Сплит = 6:1, интерфейс температурасы МСД = 300 °С, газ жеткізуші ағымы (гелий) = 1,5 мл/мин, Режим: Constant flow, Колонка: DB-5MS, 0.25мм*30м*0,25мкм фирма Agilent, Колонкалар термостатының температурлық режимі: 7 °С/мин, 80 °С -->320 °С (5 минут). Талдау мерзімі 39, 29 минутқа созылды. Заттарды іздеу және біріздендіру жұмысы библиотекалық спектрмен салыстыру жолымен автоматты түрде жүзеге асырылады.

Agilent 6890N газды хроматографы және Agilent MSD 5973 масс-селективті детекторы пайдаланылып, ChemStation©Agilent Technologies және NIST Mass Spectral Database бағдарламасы негізінде жүзеге асырылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткеніндей, Мойынқұм флорасында өсетін сайсағыз өсімдігінің құрамынан 207 биологиялық белсенді заттың болатынды анықталып, олардың ішінен отандық фармакология саласында және Қытай медицинасында кеңінен қолданысқа ие – алкалоид, иридоид, orobanchin, 6-methyl indole, 3-methyl-3ethyhexane, 2,6-bis(1,1-dimethylethyl)-4-methyl phenol, heptadecane, 2-methyl-5-propyl nonane, nonadecane, eicosane, hencicosane, N,N-dimethyl glycine methyl ester, betaine, sitosterol, daucosterol, triacontanol, acteoside, 8-epiloganic acid, stearic acid, 2-nonacosanone, bis-2-ethyl-hexyl-phthalat заттары біріздендірілді.

1.Tsai HW, Shui HA, Liu HS, Tai MY, Tsai YF. Monoamine levels in the nucleus accumbens correlate with male sexual behavior in middle-aged rats // Pharmacol. Biochem. Behav. – 2006. – Vol. 83. – P.265-270.

2.Wang C, Sinha Hikim AP, Lue YH, Leung A, Baravarian S, Swerdloff RS. Reproductive aging in the Brown Norway rat is characterized by accelerated germ cell apoptosis and is not altered by luteinizing hormone replacement // J. Androl. – 1999. – Vol. 20. – P. 509-518.

3.Xu Wenhao, Qiu shengxiang, Shen Linchong. Comparison of the chemical constituents and pharmacological effects between Roucongong and Yanshengroucongong // Chinese Traditional and Herbal Drugs. – 1995. – Vol. 26. – P. 143-147

4.Tupengfei, He Yanping and Lonzhichen. Survey and Protection of medicinal resourcee of Desertliving cistanche (*Cistanche deserticola*) // Traditional and Herbal Drugs. – 1994. –Vol. 25. – P. 205-208.

5.Scandalios JG. Oxygen stress and superoxide dismutases // Plant Physiology. – 1993. – Vol. 101. – P. 7–12.

К.Масатбаева, Ж.Төлеубаев, Г.Зияева, Н.Сейдахметов

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДА РАПС МАЙЛЫ ДАҚЫЛЫН ӨСІРУДІҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ӘОЖ 633.85

М 27

Қазақстанның табиғи – климаттық жағдайы рынокта сұранысқа ие әр түрлі майлы дақылдарды – рапс, соя, күнбағыс, зығыр, мақсары т.б.өсіруге өте қолайлы. Майлы дақылдар Республикамызға аудандастырылған өнімдік потенциалы жоғары сорттарды өсіруде үлкен резерв болып табылады.

Жамбыл облысының топырақ климаттық жағдайына бейімделген май алынатын өсімдіктердің бірі Рапс (*Brassica oleifera*). *Oleifera* Metzger-шаршы гүлділер тұқымдасына жататын майлы және малазықтық дақыл, ол әлем ауыл шаруашылығында негізгі майлы дақыл ретінде кең қолданылуда.

Облысымыздың топырақ-климат жағдайларына бейімделген майлы дақыл түрлерінің тиісті дәрежеде зерттелмеуі және өндіріске енгізілмеуі салдарынан еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ете алатын дәрежеге жету үшін егіс дақылдарының құрамын оңтайландыру, егіншілікті биологияландыру, экологиялық тазалығы мен экономикалық рентабельдігі жоғары технологиялар жасап өнімділігі мен қоршаған ортаға бейімділігі жоғары майлы дақылдардың жаңа түрлері мен сорттарын өндіріске кеңінен енгізу қажет. Осыған орай майлы рапс дақылының халық шаруашылығы үшін құнды белгілері мен қасиеттерін, тұқымның өнімділігі мен сапасын нақты топырақ-климат жағдайларына бейімділігін бағалап Жамбыл облысының таулы-дала аймағында өсіруге лайықты диверсификациялық түрлерін ұсынуға және жалдап егу технологиясының агробиологиялық заңдылықтарымен су режимдерін зерттеу ғылыми жұмыстың көкейтестілігін білдіреді.

Рапс өсімдігін өсіру экологиялық, экономикалық және агрономиялық көрсеткіштері жөнінен тиімді:

1.Экологиялық жағынан – бір гектар күздік рапс егістігі 10,6 млн.л. оттегін бөліп, қант қызылшасынан кейін 2-ші орынға иелік етеді. Бір гектар орман алқабы бар болғаны 4 млн. л. оттегін бөледі, бұл рапс егістігінің бір гектары бөлетін оттегінен 2,5 есе аз. Сонымен қатар топыраққа төгілген Рапс майы 7-күн ішінде 95% -ға дейін өздігінен ыдырап қоршаған ортаны ластамайды, ол минералдық майлар осы уақыт (мерзім) ішінде бар болғаны 16% - ғана ыдырап қоршаған ортаны ластайды. Бір литр минералдық май 1 млн. литр суды ауылшаруашылық дақылдарын суаруға жарамсыз етіп, топырақты ластап оны өсімдік өсіру үшін көп жылдарға пайдалануға болмайтын жағдайға келтіреді. Органикалық заттардан алынған бензин мен дизелдік жанармай тракторлар мен автомашиналардың двигательдерінде жанып қоршаған ортаға көптеген зиянды заттарды бөледі, ал рапстық жанармай жанғанда экологиялық таза газдарға айналады. Сондықтан рапс майынан алынған жанармайға экологиялық тиімділігі жағынан тең келетін жанармай жоқ.

2.Агрономиялық көрсеткіші – потенциалдық өнімділігі жоғары, ауыспалы егістікке жақсы алғы дақыл ретінде өзінен кейінгі егілген бидай мен арпаның өнімділігін 10-15%-ға арттырады, топырақты органикалық заттармен байытып, оның сулық және ауа өткізгіштік қасиетін жақсартады, шикізат ретінде биожанармай мен биомоторлық май шығаруда және өте бағалы мал азықтық жем ретінде қолданылады.

3.Экономикалық тиімділігі – рапсты өсіру рентабельділігі 50 %-дан кем емес, сату бағасы тиімді болғандықтан ішкі және сыртқы рынокта техникалық шикізат ретінде транспорт пен өнеркәсіпте кең түрде қолданылады. Тағамдық және техникалық өсімдік майы ретінде әлемдік рынокта жоғары сұранысқа ие.

Рапс – майлы дақылдарға жататын бағалы өсімдік. Оның дәнінде 43 пайыздан (жаздық рапс) 50 пайызға (күздік рапс) дейін май болады. Рапстың майын тағам үшін және техникалық мақсатта пайдаланылады, сонымен қатар сабын қайнату, тоқыма, металлургия, бояу, полиграфия, тері өндірісінде қолданылады. Рапстың 100 кг. көк балаусасында 15,7 кг. малазықтық өлшем бар және ол витаминдерге (әсіресе А,С) өте бай, жақсы қорытылады, жасұнығы онша көп емес (11-13%). Шауып алғаннан кейін және мал жайған соң да көтеріліп өсуге қабілеті бар өсімдік.[4,6,9,14]

Ауыспалы егістерде аралық дақыл ретінде себілген рапс малға күз айларында, немесе ерте көктемде жақсы жайылым. Осы қасиеттері жағынан рапс жақсы мал азықтық дақыл. Май зауыттарында өңделгеннен кейін қалған күнжарасы малазықтық қасиеті жағынан сұлыға тең келеді, бірақ ондағы қорытылғыш протейін мөлшері сұлыдағыдан үш есе көп. Рапс күнжарасын малға таза күйінде емес, құрамалы азықтардың қоспасы ретінде берген дұрыс. Егіншілікте рапс көптеген өсімдіктерге жақсы алғы дақыл болып есептелінеді. [1-4,7,9]

Күздік рапс Атырау, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстанда өсіріледі. Күздік рапстың көк балаусасында протейін мөлшері, минералды заттар мен витаминдер (әсіресе А.С) өте бай және аз мөлшерде жасұнығы (клетчатка) (11-13%) бар. Бір киллограмм рапстың көк балаусасында 20 г қорытылатын протейін, 2,58 г. калий, 0,75 г. фосфор, 0,28г-магний, 0,96г

күкірт, 0,23г-натрий, 4,46г-калий, 0,75г-хлор және 0,16 азықтық бірлік өлшемі бар. Рапстың көк балаусасының бір азықтық өлшемінде 180-190г. протейн болады. Сондықтанда Рапс өсірілетін алқап бүкіл дүние жүзі бойынша май алынатын өсімдіктердің ішінде алдыңғы орында, өйткені бұл рапс майының тағамдық және техникалық бағытта, маргарин, металлургия, сабын шығару, тері және тоқыма өнеркәсібінде кең түрде қолданылуынан.[6,9-10,12-14]

Күздік рапс жасыл жапырақты, жоғарғы жапырақтары сабақтарын жартылай орап алады. Гүл шоғыры – шоқ. Климатқа қоятын талабы жоғары. Маусымның басында гүлдеген рапстың ашық сары түсі араларды өзіне тартады, олар рапстан шырын мен тозаңды жинайды. Рапсты ара ұяларының жанына себу тозаңдануына көмек береді. Күздік рапстың гүлдеуі 25-35 күнге созылады. [2,4,6,12]

Рапс гүлінде шамамен 0,7 мг шырын, бар, ол 0,3 тен 0,9 мг аралығында ауытқып отырады, қанттылығы 12-14 пайыз. Рапстың шырындылығы мен қанттылығы қолайлы табиғат жағдайларында ұлғаяды. Бұған табиғат жағдайлары, агротехника деңгейі, калий тыңайтқыштары ықпал етеді. Рапстың бал өнімділігі 1 га жерден 90 кг анықталады. Деректер бойынша бір бал ара ұясы рапстан бір күнде 3-4 кг шырын жинайды. Рапс балы ақ түсті, кейде сары түсті, өте тәтті, рапс гүлінің иісі бар. Ол тез кристалданады, суда еруі қиын, қоспасы қою болады, сондықтан оны ара омартасында қысқа қалдыруға болмайды [4,6,12]

Агротехникалық жағдай бойынша рапс өсімдігі көптеген дақылдарға өте жақсы алғы дақыл болып саналады, егілген егістікті ерте босатып, топырақ құрылымы мен құнарлығын жақсартып, алқаптың ластануын азайтады. Рапстан кейін егілген дәнді дақылдардың өнімділігін 10-15%-ға арттырып еш қосымша материалдық шығынысыз-ақ өсімдік шаруашылығының тиімділігін арттырады. Рапсты кез-келген ауыспалы егістік схемасында қолдануға болады. Оны қант қызылшасы енгізілген ауыспалы егістікке де қолдану тиімді, бірақ қант қызылшасы мен рапстың ауысып егілу жылдары ең кемінде 3 жыл, немесе 4-5 жылдан кейін егілгені дұрыс.[9,12]

Рапс бағалы биологиялық қасиетке ие, ол фитосанитарлық және алғы жақсы дақыл болып саналады. Рапсты сидерат ретінде қолдану топыраққа көнді бергенмен бірдей, бұл кезде шығын 1,5-2 есе аз жұмсалады. Топырақтың биологиялық активтілігі 10-15%-ға өсіп, коректік заттардың нифильтрациялық сулармен шайылып кетуі 50%-ға азаяды. Рапстан кейін егілген бидайдың ауруға шалдығуы- зақымдануы 30-50% азайып, өнімділігі 5-10ц/га-ға артады. Сонымен қатар рапс өсімдігін егу топырақ эрозиясын азайтуға көмектеседі. [1-6,9,12-14]

Рапсқа жақсы алғы дақыл болып дәнді дақылдар мен көпжылдық шөптер саналады. Топырақты зябқа аудару 10-20см тереңдікте жүргізіледі. Көктемде топырақ физикалық пісіп жетілгенде топырақ бетін түзулеп диск жібереді, тыңайтқыштар береді. Рапс тұқымын егер алдында топырақты 4-6 см тереңдікке культивация жүргізеді, тұқым себілгеннен кейін міндетті түрде сулы салмағы бар катокпен нығыздайды.

Вегетациялық кезең кезінде дәнді дақылдарға қарағанда ылғалды 1,5-2 есе көп қажетсінеді. Бірақ басқада жер асты суы жақын жатқан жерлерде жақсы өспейді. Сондықтан бұл дақыл үшін өте ылғалды, батпақты жерлер, су жиналатын төменгі ойыс жерлер мен ерте аязға ұрылатын жерлер жарамайды. Бұл дақылдан жоғары өнім алу үшін оның өсу жағдайына талабы өте жоғары. Бір центнер негізгі өнімін алу үшін азот, фосфор және кальций элементтерін 2 есе, ал кальций, магний және бор мен күкіртті дәнді дақылдарға қарағанда 3-4 есе көп қажетсінеді. Тұқымының өнімі 20ц болғанда өсімдік топырақтан 110кг- азот, 60кг- фосфор және 100кг- калийді алып кетіп отырады.

Рапс өсімдігінің фитосанитарлық қасиеттері бар, сондықтан ол топырақты активті түрде сауықтырып-коректік элементтермен байытады. Оның барлық (жер асты- жер бетіндегі) мүшелерінде эфир майлары бар болғандықтан зиянкестермен ауруларға қарсы профилактикалық қорғану құралы ретінде әсер етеді. Топырақ құрамында осы қалдық мүшелер шіріген кезде ондағы өмір сүретін жауын құрттары мен топырақ микроорганизмдерінің қоректенетін азығы ретінде жұмсалып олардың өмір сүру

жағдайларын жақсартады. Бұл өз кезеңінде өсімдіктің түрлі аурулармен ауыруын төмендетіп (азайтып) өнімділікті арттыруға көмектеседі.

Рапс топырақ тыңайтқыштарына өте талапты, сондықтан мол өнімді негізгі қоректік элементтер жеткілікті кезде береді. Мұның себебі рапс вегетациялық кезеңде өсіп-жетілу барысында топырақтан негізгі қоректік элементтерді көп сіңіреді. Рапс дақылының 1 килограмм тұқымын алу үшін топыраққа 3,9кг- азот, 1,8кг- фосфор, 1,1кг- калий, 0,6кг- магний тыңайтқыштарын беру қажет. Рапс пісіп жетілгенше топырақтан 4,7кг азотты, 2,2кг фосфорды, 4,4 кг калийді, және 0,95кг магнийді өзімен бірге сіңіріп алып кетеді. Ең көп қоректік элементтерді вегетация кезеңінің басынан гүлдену фазасының аяғына дейін қажет етеді. Егер бұл кезеңдерде қоршаған ортаның температурасы төмен болғанда әсіресе ерте көктемде көп қажетсінеді. Бұл рапстың қыстық тыныштық (ұйқы) күйінің ерте аяқталатындығымен түсіндіріледі.

Рапс дақылының мол өнім беруі топырақтағы фосфор мен калий элементтерінің мөлшеріне байланысты. Фосфор негізінен тамыр желісінің жақсы дамуына әсер ететіндіктен топырақтан басқа да қажетті қоректік элементтерді сіңіруіне көмектеседі. Қысқа дейін ол өзіне қажетті норманың жартысын сіңіріп пайдаланып қояды, ал калийді (1гектарға шаққанда) 70 тен 100кг дейін пайдаланады. Барлық вегетация кезеңінде рапс 400кг дейін калийді сіңіреді, оның 75%-ға жуық мөлшері өсімдік сабағымен бірге жерде қалады. Бұл элементтің ең көп қажетсінуі вегетация басынан гүлдену фазасына дейін (12-15кг тәулігіне) ассимиляттардың қозғалуы мен су балансын қамтамасыз ету үшін қажет.

Бор өсімдік қабығы мен дән қауыздарының пайда болуында негізгі роль атқарады. Бордың жетіспеушілігі дән қабығының жетіспеушілігі мен дәннің санының аздығына әсер етеді. Топырақ құрамында бордың жетіспеушілігін қалпына келтіру арқылы әр гектар егістіктен 5-7 центнер дән өнімділігін арттыруға болады. Бордың жетіспеушілігін жою үшін рапс тұқымын себер алдында топыраққа 2-3 центнер бор суперфосфатын немесе Гранубор препаратын беру қажет. Тамырдан тыс өсімдікті үстеп қоректендіру үшін Соллюбор ДФ-борлық тыңайтқыш қолданылады.

Күздік рапс оған берілетін органикалық тыңайтқыш мөлшеріне де өте сезімтал. Қоректік элементтермен орташа деңгейде қанағаттандырылған топыраққа бір гектарға орта есеппен 150-170кг азот, 60-80кг фосфор, 80-120кг калий минералдық тыңайтқыштарын беру қажет. Ал органикалық тыңайтқыштарды (көң) қоректік элементтермен жеткіліксіз қамтамасыз етілген жеңіл құмдақ топырақтарға әр гектарға 25-30 тонна дозасында беру тиімді. Күзде берілген минералдық тыңайтқыштар рапс дақылының жақсы өсіп дамуында маңызды роль атқарады. Топырақтағы жеткілікті мөлшердегі қоректік элементтер өсімдіктің жақсы қыстап шығуын қамтамасыз етіп, дақылдың ауруға ұшырауын азайтады.

Рапс тұқымдарын көп уақытқа сақтау үшін ылғалдылық 8%-дан аспауы керек. Ылғалдылығы одан жоғары тұқымдарды температурасы 25-37°C-та кептіргіштерде кептіреді, бұл температурадан артық температурада тұқым өзінің өнгіштігі мен майлық сапасын жоғалтады. Сондықтан рапс тұқымдарын 4-5°C-температурада 50кг қаптарға салып сақтайды. Көптеген ғалымдардың жүргізген тәжірибе нәтижелері бойынша бір гектар рапс өсімдігінен алынған өнімділігіне байланысты қоректік элементтерді орташа пайдалану көрсеткіші 1-кестеде берілген [1-6, 9,12,14]

1-кесте.

Күздік рапстың бір гектар егістігінде қоректік элементтерді пайдалану көрсеткіші

Өнім ц/га	Қоректік элементтер				
	N	P	K	Ca	Mg
25	150	30	120	100	15
30	180	35	145	120	18
35	210	40	170	140	20
40	240	45	190	160	24

Рапстың кәзіргі күздік сорттарында 50%-ға дейін май болады. Рапс өсімдігінің майы бірнеше май қышқылдық қатардан тұрады. Эруктық және ликолендық қышқылдың азаюы

мен тұқымдағы олейіндік және линолевтік қышқылдың көбеюі рапс майының тағамдық сапасын жоғарылатады. Осы бағытта барлық әлем селекционерлері жұмыс атқаруда. Шаруашылықтың тәжірибелік танаптарында екі нольдік (00) сорттары сыналуда, бір ноль (0) дәндегі эруктік қышқылдың мөлшерін және екінші (00)-глюкозинолаттың мөлшерін көрсетеді. Рапстың осындай екі нольдік (00) сорттарының дәнінен алынған май өте жақсы тағамдық май тобына жатқызылады. Оның құрамында пайдалы олейндік және линолевтік қышқыл мөлшері көп болады. (2-кесте)

2-кесте.

Әлемдегі майлы дақылдар мен рапстан шығатын таза май мөлшері

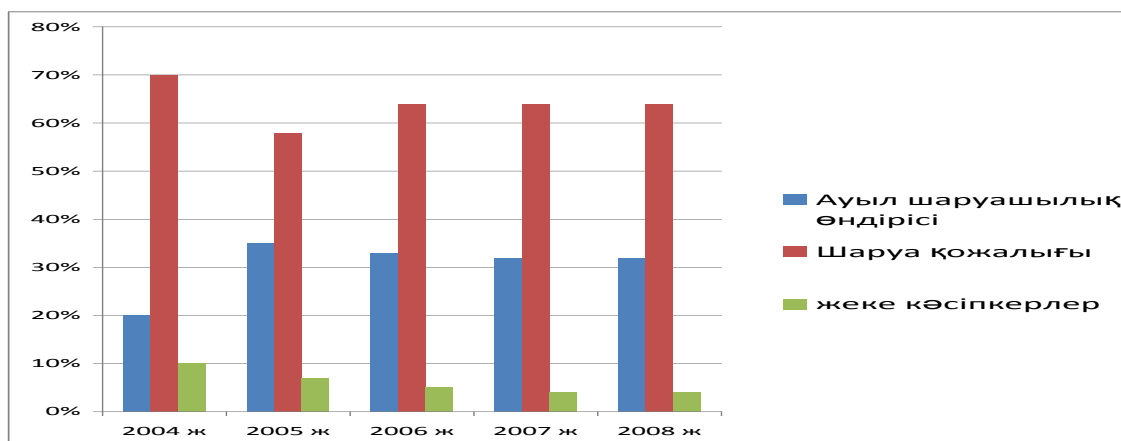
Дақыл түрі	Май мөлшері, %	Майдағы линолевтік қышқыл, %	Шрот мөлшері, %
Соя	17-18	54	78-79
Күнбағыс	40-44	65	35-37
Рапс	39	20	57
Арахис	44	31	56
Оливе	20	8	-
Кокос	64	-	35

Дәннің сапасы бірдей бұл сорттар өнімділігі, вегетациялық кезеңінің ұзақтығы, өсімдіктің өсу периодының әртүрлі кезеңі мен қоршаған ортаның қолайсыз факторына төзімділігі жөнінен және оптимальды өсіру жағдайына, ең көп тараған ауру түрлеріне, әртүрлі генетикалық табиғаты мен төзімділігі жағынан әртүрлі болады.

Профессор Маковскидің пікірінше (2010) рапс өсімдігін өсіруде арнайы агротехниканың қолданылуы дұрыс, күздік қопсыту қатарарлықтарды бақылауға қарағанда 8%-ға өнімділікті өсіреді, көктемдегі қопсыту өнімділікті 12%-ға, ал күздік және көктемдегі қопсыту өнімділікті 18%-ға өсіреді. Бірақ агротехникалық әдістер рапс өсімдігі өсірілетін егістіктің толық таза болуына кепілдік бере алмайды, сондықтан химиялық күресу әдістері де қажет.

Күздік рапстың ең қауіпті арамшөбі иіссіз ромашка (ромашка непахучая), бұл арамшөп күзде және ерте көктемде көрінбей, дән толыса бастаған кезде тез өсіп, рапс өсімдігін тұншықтырып басып тастайды және өнімді жинаған кезде әлі көк балауса түрінде болып орып- жинауды қиындатып, шығынды көбейтеді, тұқымның ылғалдылығын арттырып қосымша энергия шығынын қажет етеді. Сондықтан бұл арам шөппен күреспей жақсы өнім алу мүмкін емес. Неміс ғалымдары бұл арам шөпке қарсы “бутизан - С” гербицидін қолданғанда оның тиімділігі өте жоғары болған. Бұл препарат негізінен тамыр жүйелері арқылы әсер етеді. Егер бұл препаратты арам шөп өсіп кеткенен кейін пайдаланса, онда ол жапырақ арқылы әсер етіп оны жояды, негізінен бұл препарат топырақ арқылы әсер ететін препаратқа жатады. Гербицид “бутизин С,” өте қымбат препарат сондықтан оны аздап экономдап пайдалану қажет.

Қазақстанда қазіргі таңда барлық егілген майлы дақылдардың 50%-ы жеке шаруа қожалықтарына тиесілі болғандықтан оларды өсіруге қолайлы агротехнологиямен әдістерді қолдануда біраз мәселелер туындайды, яғни керекті ауыспалы егістіктер сақтала бермейді. Сонымен қатар өндіруші кәсіпорындардың қуаттылығы да толығымен пайдаланылмайды.(сурет-.1)

Сурет-1. Негізгі май өндіретін шаруашылықтардың көрсеткіші

Тәжірибе жүргізілген мөлдектің топырағының химиялық сараптамасы көрсеткендей гумустың максимальдық мөлшері жоғары 0-20 см қабатта болып оның мәні 1,44 пайызды құрды. Топырақ гумусы өсімдік тамыры таралатын 50-60 см тереңдікте 0,40 пайызға дейін кеміді, осындай заңдылық фосфор мен жалпы азот мәндерінде де байқалды. (3- кесте)

Беткі 0-20 см қабаттағы тұздың мөлшері 0,326 пайыз болып тереңдеген сайын топырақ тұздылығы кеміп, 50-100 см тереңдікте тұздардың мөлшері 0,117 пайыз болды. Катиондардың ішінде кальцидің мөлшері басым ол топырақтағы сіңірілген негіздердің қосындысының (11,818 мг – экв/100 г.) 63,4 тен 67,4 пайызын, ал натрий катионы катиондардың қосындысының 2,4% құрады. Магний катионы оның рұхсат етілген мәнінен асып (30% ТСК) топырақ сіңіру комплексі қосындысының 36 пайызын құрады. Сонымен зерттеліп отырған тәжірибе алаңының топырағының физико-химиялық қасиеттері жылжымалы фосфордың аз мөлшерде, ал топырақ сіңіру комплексіндегі магний катионының жоғары мөлшерде екендігін көрсетті.

3- кесте.

Топырақтағы қоректік элементтердің жалпы формасы мен гумус мөлшері

Горизонттар, см	гумус		Жалпы формасы %		CO ₂ карбонаттары
	%	т/га	азот	фосфор	
0-10	1,44	21,9	0,158	0,122	5,10
10-20	1,09	17,0	0,176	0,118	5,08
20-30	0,87	13,9	0,167	0,118	5,36
30-40	0,75	12,1	0,078	0,065	9,00
40-50	0,64	10,4	0,057	0,050	8,74
50-60	0,40	6,6	0,042	0,041	7,40
0 - 30	1,13	52,8	0,167	0,119	5,18
0-60	0,87	81,9	0,113	0,086	6,78

Өсімдіктер ылғалды топырақтан тамыр жүйелері арқылы алады. Топырақтағы ылғалдың негізгі көзі – атмосфералық жауын-шашын. Біз тәжірибе жүргізген Жамбыл облысы Жамбыл ауданы Бесағаш аулында жер асты суы 5-20 м аралығында тереңдікте орналасқан, суының тұздылығы 0,03 – 0,05 г/л. Учаскенің топырағы кәдімгі сұр топырақты эрозияға ұшыраған түрлерімен бірлескен жағдайда түзілген. Табиғи су қоры мүмкіндігін атмосфералық жауын-шашын мөлшеріне қарай болжап анықтауға болады. Қуаңшылық жылдары өсімдіктің өніп-өсу кезеңі басталар кездегі топырақтағы ылғал қоры көктемгі ылғалымен қамтамасыз ететін негізгі көз болып табылады. Болашақ өнімді түзуге пайдаланылатын да, міне, осы ылғал.[10-11,13,15]

Көп жылдық бақылаулар көрсеткендей, жауын-шашын өніп-өсу (наурыз-тамыз) кезеңінде күз және қыс мезгілдеріне қарағанда мол түседі (жылдық мөлшердің 56,2%). Бұл аймақтағы жауын-шашынның орташа көп жылдық көрсеткіші 309,12 мм болса, оның 21,3

пайыз – қыс, 35,6 пайызы – көктем, 20,6 пайызы – жаз және 22,5 пайызы күз мезгілдерінде түседі. Бұл жердің климатының басты ерекшелігі - әр жылдары түсетін жауын мөлшерінің өте өзгермелілігі .

2010-2011 жылдардағы вегетациялық кезеңдегі күздік рапс егілген жердің метеорологиялық жағдайы орташа көпжылдық нормаға сәйкес келді, бірақ қыс кезеңіндегі суықтығы нормадан минус 1°C -қа суық болып, қаңтар айындағы температураның орташа мәні минус $5,3^{\circ}\text{C}$ -қа төмен болды. Қыс кезіндегі ылғал көпжылдық нормадан 20%-ға аз болып, практикалық түрде рапс өсімдігі егілген егістік қар жамылғысыз болды.

Rohan сортының себілу нормасы 4кг/га , ал Livius және Dunnastie гибридтік сорттарының себілу нормасы $3,5\text{кг/га}$ болды. Бұл сорттардың дәндерінің егілу тереңдігі 1,5-2 см. Бірінші суару $1100\text{м}^3/\text{га}$ нормасы бойынша 28 қыркүйекте жүргізілді. Рапс өсімдігінің көгеріп, көктеп шығуы 5-6 күннен кейін пайда болды.

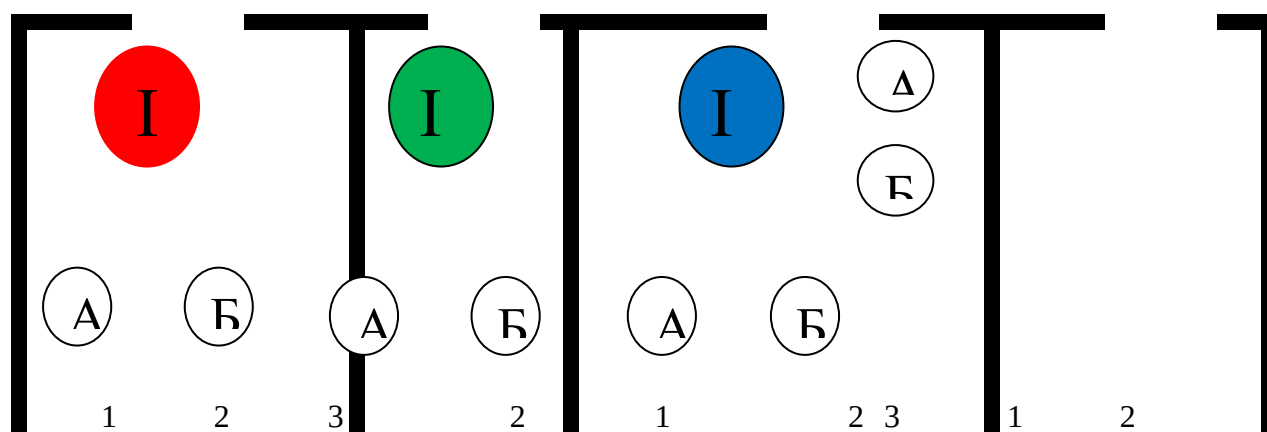
Күздік рапс өсуі мен дамуы бірінен кейін бірі келетін органогенез кезеңдеріне байланысты өтеді. Бастапқы суару топырақ ылғалын қалыпты жағдайда ұстауға көмектеседі, рапстың толық көктеп шығуы 5-6 күннен кейін, ал 3-жапырақ 19-21 қазанда пайда болды.

Қараша айының 3-декадасында рапс өсімдігінің вегетациялық өсіп-өнуі 6 және 8-жапырақтан кейін тоқтады. 2010-2011 жылдың қысында қар өте аз болып, өсімдік қар жамылғысыз қалды. Өзінің биологиялық ерекшелігіне сәйкес жақсы бұтақтанып дамыған 8-жапырақты күздік рапс қарсыз минус $16-21^{\circ}\text{C}$ температураға үсімей шыдады. Олардың қыстан бұтақтанып оянуы ақпан айының аяғы мен наурыз айының басында $+2^{\circ}\text{C}$ -те басталып, көктем айының 10 сәуірінде гүлдену фазасы басталды. Гүлдену фазасы 15-20 күнге созылып, қамырланып пісуі 5 маусымға сәйкес келіп, толық пісуі 15 маусымда толық аяқталды.

Өндірістік танаптың сұр түсті топырағының гумустық қабатының қалыңдығы 0,25-0,30м, механикалық құрамы жағынан орташа (суглинкам) сазды болып тасты қабаттарының орналасуы терең емес (0,6-0,8м). Бір метрлік топырақ қабатының тығыздығы $\gamma_{100} = 1,57\text{ т/м}^3$. Топырақтың метрлік абсолютті құрғақ қабатының ең аз су сыйымдылығы $\beta_{\text{НВ}} = 18,03\%$. Топырақтағы су өткізгіштігі жоғары, бірінші сағаттағы судың сіңімділігі 21см/сағ , ал тұрақталған кездегі су сіңімділігі $1,1\text{см/сағ}$ болды.

Тәжірбиелік-өндірістік танапта тұқымы Германия мемлекетінен әкелінген рапстың күздік «Rohan» сорты мен гибридтік «Livius» және «Dunastie» сорттары Жамбыл облысында Жамбыл ауданы Бесағаш ауылында топырақты жалдап қырына себу технологиясымен егіліп, олардың су режимдері мен өнімділігі анықталды.

Далалық тәжірибелер бойынша жалдап себу технологиясы бойынша егілген күздік рапстың өнімділігін зерттеу 6 га жерге жүргізілді. Тәжірибе қолданылып жүрген белгілі әдістеме (Доспехов В.А., Константинов Г.К. – 1970) бойынша қойылды. Тәжірибе схемасы 1-суретте келтірілген.

Жалдап егу технологиясы

Тәжірибенің қайталануы

- 1 – Рапстың «Rohan» сорты
- 2 – Рапстың «LOVIUS» гибриді (ливиус)
- 3 – Рапстың «DYNASTIE» гибриді (династи)

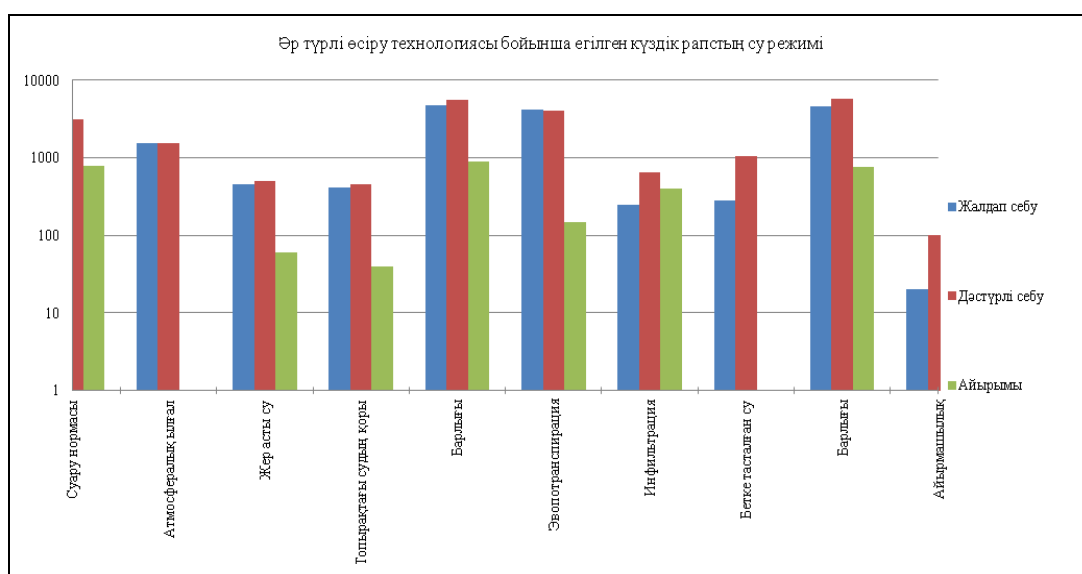
4.1-сурет. Тәжірибие варианттарының схемасы

Күздік және гибридітік рапс сорттары 27 қыркүйек 2010 жылы жалдап себу және кәдімгі бұрыннан қолданылып келе жатқан дәстүрлі технология бойынша егілді. Rohan сортының себілу нормасы 4кг/га, ал Livius және Dunnastie гибридітік сорттарының себілу нормасы 3,5кг/га болды. Бұл сорттардың дәндерінің егілу тереңдігі 1,5-2 см. Бірінші суару 1100м³/га нормасы бойынша 28 қыркүйекте жүргізілді. Рапс өсімдігінің көгеріп, көктеп шығуы 5-6 күннен кейін пайда болды.

Күздік рапс өсуі мен дамуы бірінен кейін бірі келетін органогенез кезеңдеріне байланысты өтеді. Бастапқы суару топырақ ылғалын қалыпты жағдайда ұстауға көмектеседі, рапстың толық көктеп шығуы 5-6 күннен кейін, ал 3-жапырақ 19-21 қазанда пайда болды.

Қараша айының 3-декадасында рапс өсімдігінің вегетациялық өсіп-өнуі 6 және 8-жапырақтан кейін тоқтады. 2010-2011 жылдың қысында қар өте аз болып, өсімдік қар жамылғысыз қалды. Өзінің биологиялық ерекшелігіне сәйкес жақсы бұтақтанып дамыған 8-жапырақты күздік рапс қарсыз минус 16-21⁰С температураға үсімей шыдады. Олардың қыстан бұтақтанып оянуы ақпан айының аяғы мен наурыз айының басында +2⁰С-те басталып, көктем айының 10 сәуірінде гүлдену фазасы басталды. Гүлдену фазасы 15-20 күнге созылып, қамырланып пісуі 5 маусымға сәйкес келіп, толық пісуі 15 маусымда толық аяқталды.

Әр түрлі өсіру технологиясы бойынша егілген күздік рапстың су режимі 2-суретте берілген

4.5-суреттегі мәліметтерден көрінетіні эвопотранспирацияға, инфильтрацияға және беткі су шығынына кеткен су шығындарының қосындысы дәстүрлі суару нормасы жалдап себу технологиясына кеткен су шығынынан 1020 м³/га яғни 21%-де артық жұмсалған.

Күздік рапстың бірлік өнімін алу үшін кеткен су шығыны әр түрлі өсіру технологиясы бойынша 4.6-кестеде берілген.

4.-кесте.

Әр түрлі технология бойынша егілген күздік рапстың бірлік өнімін алуға кеткен су шығыны мен алынған өнім

Өсіру технологиясы	Суаруға кеткен су шығыны $m^3/га$	Жалпы су шығыны, $m^3/га$	Өнімділік, $ц/га$	Су тұтыну коэффициенті, $m^3/т$	Су шығыны, $m^3/т$	Алынған артық өнім, $ц/га$
Күздік рапс «Rohan» сорты						
Жалдап егу	300	680	25,4	1842	906	4,9
дәстүрлі	100	700	20,5	2780	1512	
Күздік рапс «Livius» гибридтік сорты						
Жалдап егу	300	680	28,2	1660	816	+5,6
Дәстүрлі	100	700	22,6	2522	1372	
Күздік рапс «Dunnastie» гибридтік сорты						
Жалдап егу	300	680	27,5	1702	836	+5,5
Дәстүрлі	100	700	22,0	2590	1409	
Орташа өнім			7,03			5,33
Жалдап егу			1,7			
Дәстүрлі егу						

Рапс майы майқышқылтымды құрамы жағынан күнбағыс майынан қалыспайды және сапалы жағынан зәйтүн майына жақын. Ол өзінің мөлдірлігін ұзақ уақыт бойы сақтап жоғары эмульсиялы төзімділігіне байланысты маргарин, мойонез, балық консервілерін дайындауда пайдаланылады. Рапс майы техникалық мақсаттарға – резеңке, лак, нейлон өндіруге, сабын қайнату, полиграфия, тоқыма, былғары өндірісінде қолданылады және соңғы уақытта биологиялық жанармай өндіру қолға алына бастады.

2.Рапс май шығару үшін қолданылады. Рапс майы тамақ әзірлеуге, маргарин өндіруге, металлургия, сабын шығару, тері және тоқыма өнеркәсібінде пайдаланылады. Күнжара құрамында 32 пайыз белок, 9 пайыз май, азотсыз экстра активтік заттар 30 пайыз, мал азығы ретінде құнды. Рапс қалдығы (жом) мал азығы ретінде пайдаланылады. Баяу кебетін, йодтық саны 94 - 112 болатын рапс майының тағамдақ та, техникалық та маңызы зор. Көбіне рапс көк шөптік мал азығы (әр гектардан 250–300 ц) және көк тыңайтқыш ретінде пайдаланылады.

3.Рапс майлы дақылының күздік сорты мен гибридіннің тұқымы Германия мемлекетінен әкелініп, оның жергілікті жерге бейімделушілігін анықтау үшін Жамбыл облысы Жамбыл ауданы Бесағаш ауылында «Қазақ – Су шаруашылығы ғылыми зерттеу институтына» қарасты 6 га жерге 10.09.2010ж егілді. Оның 80 қатары гибрид, 52 және 45 қатары сорт. Қарашірік мөлшері –0,9-1,5% Топырақты өңдеу 12-14см тереңдікте сыдыра жыртқыштармен жүзеге асырылса, себу алдында культивация және топырақ бетін тегістеу жұмыстары жүргізілді. Рапсты себу арнайы тұқым сепкішпен іске асырылды. Тұқымның сіңірілу тереңдігі –1,5-2 см.

4.2010-2011 жылдың қысында қар өте аз болып, өсімдік қар жамылғысыз қалды. Өзінің биологиялық ерекшелігіне сәйкес жақсы бұтақтанып дамыған 8-жапырақты күздік рапс қарсыз минус 16-21⁰С температураға үсімей шыдады. Олардың қыстан бұтақтанып оянуы ақпан айының аяғы мен наурыз айының басында +2⁰С-те басталып, көктем айының 10 сәуірінде гүлдену фазасы басталды. Гүлдену фазасы 15-20 күнге созылып, қамырланып пісуі 5 маусымға сәйкес келіп, толық пісуі 15 маусымда толық аяқталды.

5.Бесағаш ауылындағы өндірістік тәжірибе танабындағы (ӨТТ) борозда және полоса (жазықтық) бойынша суарудың техникалық элементтері: жердің ылдидығы – 0.007 топырақ

жақсы суды өткізеді – су өткізу коэффициенті $K=12-15\text{ см/сағ}$. Борозда бойынша суғарылған судың шығыны $0,5-0,25\text{ л/с}$. Пайдалы әсер коэффициенті $0,88$, ал полоса (жазықтық) бойынша суарғанда судың шығыны 1 м^2 ауданға 2 л/с жазықтықтың ені 20 м болғанда п.ә.к. $0,64$ болды.

6.Дәстүрлі суару технологиясында эвопотранспирацияға, инфильтрацияға және беткі су шығынына кеткен су шығындарының қосындысы жалдап себу технологиясына кеткен су шығынынан $1020\text{ м}^3/\text{га}$ -ға яғни 21% -ға артық жұмсалған. Күздік рапстың бір тонна өнімін алу үшін кеткен су шығыны әр түрлі сорттар бойынша жалдап себу технологиясы бойынша 1842 , 1660 және $1702\text{ м}^3/\text{т}$, ал дәстүрлі бұрыннан қолданылып жүрген технология бойынша су шығыны 2770 , 2522 және $2590\text{ м}^3/\text{т}$, яғни 938 ; 862 және $888\text{ м}^3/\text{т}$ -ға көп су жұмсалды. Алынған өнім жалдап егу технологиясында дәстүрлі егу технологиясына қарағанда орта есеппен $5,33\text{ ц/га}$ артық болды

- 1.Федотов В.А, Гончаров С.В, Савенков В.П. Рапс России . Минск 2008
- 2.Шпаар Д. Рапс и суперица. Выращивание, уборка исследование., Минск., 2007.
- 3.Левин И.Ф. Рапс культура 21-века. Казань, 2005-185с
- 4.Буряков Ю.П, Москотин В.А, Ревкин Е.А, и.др. Рапс озимый и яровой. М. 1988.45 с
- 5.Федотов В.А, Гончарев С.В, Савенков В.П. Рапс в Росий-монография. М.Агролига Росии, 2008.336 с.
- 6.Гортлевский А.А. Макеев В.А. Озимый рапс Москва, Россельхоз 1983г. 73с.
- 7.Ізтаев Ә.І.,Жиенбаев С.Т., Байбатыров Т.А. Рапс күнжарасы-бағалы азық. Материалы юбилейной МНПК.АО «Казахский агротехнический университет» им.С.Сейфуллина. А.2008.№13.11-12 б.
- 8.Есқали Ә. Рапс осында өсіріледі. Егемен Қазақстан газеті., № 533-534 (26926)., 9 қараша. 2011 ж.
- 9.Захарова А.А. Рапс выгодная культура // Земледелие. №3. 1998. 16-17с.
- 10.Курбанов С.А., Исмаилов И.Н. Режим орошения и урожайность озимого рапса в равнинной зоне Дагестане. // Мелиорация и водное хозяйство №2. 2007г., 42-43 с.

Аннотация. В статье рассматривается результаты полевых исследований, режим орошения и урожайность озимого рапса.

Annotation. Results of the field studies mode irrigations and productivity of the winter rape is considered in article.

М.А.Самбетбаева, О.А.Жанбеков

РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБОРОТА НА ПРЕДПРИЯТИИ

УДК 004.9:004.03

По статистическим данным ежедневно по всему миру подшивается порядка 200 млн. бумаг. Поэтому возникает необходимость эффективной автоматизации документооборота, которая позволит получить быстрый и полный доступ к информации, и как следствие увеличить прибыль организации.

В современной рыночной конъюнктуре не найдется, пожалуй, ни одной компании, которая не работает с документами. Документы используются везде: начиная от устава компании и заканчивая накладными и ордерами. При этом используются преимущественно бумажные носители, несмотря на то, что все тексты и формы предварительно набираются на персональном компьютере. Это вводит организации в дополнительные затраты на бумагу, оргтехнику и разнообразные канцелярские принадлежности. В нашей стране малый бизнес, в основном, и пользуется традиционным бумажным документооборотом, не прибегая к

использованию средств автоматизации. Это и понятно, так как при малом количестве издаваемых и обращающихся документов фирме не требуется автоматизировать такой простой процесс, да и покупка специализированной информационной системы может обойтись дорого.

С ростом размера компании система ее документооборота усложняется, и уже становится непросто довести до своих сотрудников какой-нибудь приказ, инструкцию или постановление. Накапливание бумажных документов может привести к их утере, повреждению, затруднить их передачу. Естественным образом перед руководством встает вопрос о систематизации, создании механизма распространения и архивации документов. Учитывая современное техническое развитие, эти проблемы наиболее оптимальным образом может решить компьютерная экономическая информационная система. Это объясняется еще и тем, что растет уровень общей компьютерной грамотности населения, и в большинстве компаний почти всем сотрудникам приходится работать за персональным компьютером.

Под документооборотом понимается комплекс работ с документами: прием, регистрация, рассылка, контроль исполнения, формирование дел, хранение и повторное использование документации, справочная работа. А электронный документооборот (ЭДО) — это единый механизм по работе с документами, представленными в электронном виде, с реализацией концепции «бесбумажного делопроизводства».

Существует также такое понятие, как электронный документ (ЭД) — документ, созданный с помощью средств компьютерной обработки информации, подписанный электронной цифровой подписью (ЭЦП) и сохранённый на машинном носителе в виде файла соответствующего формата. Электронная цифровая подпись (ЭЦП) — аналог собственноручной подписи, являющийся средством защиты информации, обеспечивающим возможность контроля целостности и подтверждения подлинности электронных документов.

Процесс управления предприятием в условиях рыночной экономики требует интенсификации и четкой организации всего предприятия, вплоть до каждого сотрудника. Таким образом, при наличии регламентации деятельности, прежде всего в отношении делопроизводства, информационные технологии как катализатор дальнейшего прогресса общества призваны обеспечить доступный и эффективный инструмент автоматизации на основе бесбумажного делопроизводства и документооборота.

Под управлением электронным документооборотом в общем случае принято понимать организацию движения документов между подразделениями предприятия, группами пользователей или пользователями. При этом под движением документов понимается не их физическое перемещение (т. к. они чаще всего остаются на сервере), а передача прав на их использование с уведомлением конкретных пользователей и контролем. Главное назначение систем электронного документооборота — это организация хранения электронных документов, а также работы с ними (в частности, их поиска как по атрибутам, так и по содержанию). В системах электронного документооборота также реализован санкционированный доступ к документам, отслеживаются произведенные в них изменения и контролируются все их версии и подверсии.

Для эффективного менеджмента в деятельности любого предприятия информационные потоки должны представлять собой четко отслеживаемый и управляемый процесс. Типовым информационным объектом, фиксирующим и регламентирующим деятельность на предприятии, является документ. Деятельность по организации прохождения документов внутри предприятия принято называть делопроизводством данной конкретной организации. В основе делопроизводства лежит фундаментальное понятие структуры информационного обмена — документопоток.

Для любой организации можно выделить три основных потока документов: входящие, внутренние и исходящие, которые и определяют документопотоки.

Функции ведения делопроизводства состоят из обработки входящих документов, пересылки их внутри фирмы, отправки исходящих документов, учета, регистрации, контроля исполнения, формирования дел, организации хранения и т.д.

Таблица 1. Традиционная работа с документами в организации без использования автоматизированной системы документооборота

Форма документа	Документопоток		
	входящей информации	внутренних документов	исходящей информации
Электронные документы	Сообщения электронной почты, факсимильная информация	Сообщения в корпоративной сети, факсы	Ответы и письма по электронной почте, факсимильная информация
Бумажные документы	Письма, договоры и контракты, законодательные акты, нормативные документы, периодические издания, Книги, реклама	Приказы, инструкции, отчеты, служебные записки, командировочные документы, бухгалтерские документы	Письма, договоры и контракты, пресс – релизы

В советские времена делопроизводство регламентировалось Единой государственной системой документационного обеспечения управления (ЕГСДОУ). Созданная схема хорошо структурирована и до сегодняшнего дня хорошо поддается автоматизации. Указанный стандарт регламентирует принципы работы с документами. В то же время сегодня желательна детальная регламентация работы по исполнителям (выполняемым ими ролям), доведенная до регламентации в виде положений о подразделениях и должностных инструкциях специалистов.

Автоматизация делопроизводства на этом уровне требует предварительного обследования документопотоков на предприятии с последующей фиксацией модифицированного регламента делопроизводства в инструкциях и положениях, а также настройки регламентов прохождения электронных документов по рабочим местам. Специальное структурное подразделение осуществляет: регистрацию документов, контроль и учет их исполнения, систематизацию документов, формирование номенклатуры дел и контроль состояния самих дел.

Необходимость автоматизации документооборота продиктована проблемами, возникающими в работе компаний всех организационно-правовых форм, которые по сути своей идентичны: потеря документа, либо его долгий поиск (большой объем документации; поиск документов в рамках организации затруднен из-за децентрализованной регистрации); задержки прохождения и исполнения документов (сложные схемы согласования документов и человеческий фактор); фактическая бесконтрольность исполнения (отсутствие информации об исполнении и исполнителе в реальном времени); проблемы контроля исполнения документа (отсутствие или плохая организация упреждающего контроля; неисполнение документов или задержка их исполнения); избыточность документооборота (в т.ч. дублирование документов); большой штат сотрудников, работающих с документами (рутинные технологические операции) и др.

«Источник причин большинства проблем документооборота - изначальное противоречие между требованием централизованного управления документацией и децентрализованной технологией учета»[3]. Традиционный (каталожно-карточный, либо журнальный) учет работы с документами на бумажных носителях ведется автономно в

каждом подразделении. При этом процедура выяснения состояния исполнения конкретного документа состоит в последовательном сборе данных о нем на всех этапах, требует существенных трудозатрат и времени, а также зависит от квалификации сотрудников служб управления. Для обеспечения эффективного централизованного учета и контроля исполнения всех документов организации, службе документооборота необходимо оперативно отслеживать и дублировать информацию об исполнении и движении каждого документа в отдельности, получая ее из соответствующих подразделений и централизованно фиксировать (регистрировать) ее в своей службе. Это требует огромных накладных расходов, строгой регламентации работы всех структурных подразделений и ее сотрудников, наличия квалифицированного персонала, больших трудовых и временных затрат на проведение рутинных технологических операций по поиску, сбору, обобщению и анализу распределенной информации. На сегодняшний день, практически ни одна организация не может позволить себе проведение вышеперечисленных работ в полном объеме.

Цели автоматизации документооборота всех организаций, вне зависимости от их организационно-правовых форм, довольно схожи и заключаются в следующем:

- повышение качества и оперативности управления, и как следствие этого обеспечение конкурентоспособности предприятия на рынке;
- объединение в единый делопроизводственный цикл всех структурных подразделений организации, включая территориально-удаленные;
- обеспечение оперативного, и в то же время разграниченного доступа к информационным (документационным) ресурсам организации;
- снижение трудовых и временных затрат и накладных расходов, и как следствие, получение экономического эффекта;
- заложение основы постепенного перехода к электронному документообороту на предприятии, работа на перспективу.
- Достижение поставленных целей возможно посредством решения задач автоматизации документооборота организации, которые условно можно систематизировать по следующим областям:
  - Подготовка и оформление документов.
  - повышение качества и оперативности подготовки документов, создаваемых в организации;
  - нификация процесса работы с документами на всех этапах его существования;
  - Организация документооборота и исполнения документов.
  - исключение дублирования ввода информации о документе на различных этапах работы с ним (процесс регистрации)
  - исключение возможности потери документа (создание документальной базы организации);
  - упорядочение документооборота организации (упрощение схем прохождения документов – маршрутизация);
  - повышение оперативности и качества работы исполнителей с документами;
  - Организация контроля исполнения документов.
  - объединение документационных потоков всех подразделений организации (в том числе территориально-удаленных);
  - оперативное получение информации о состоянии исполнения и месте нахождения любого документа;
  - обеспечение отслеживания этапов прохождением документов в подразделениях организации с момента их получения (создания) до завершения работы с ними (исполнения);
  - Организация хранения документов, поисковая система.
  - обеспечение централизованного хранения текстов документов, подготовленных в электронном виде, их графических образов и материалов к ним;
  - обеспечение возможности оперативного поиска и организации логического связывания документов, относящихся к одному вопросу;

обеспечение оперативного поиска и подборки документов (материалов) по тематическому набору реквизитов;

Таким образом, суммируя все выше сказанное можно сделать вывод: автоматизация документационного обеспечения управления организации, вне зависимости от ее организационно-правовых форм, ввиду комплексного подхода к решению проблем документооборота, повышает оперативность управления, эффективность работы ее сотрудников, а, следовательно, приводит к повышению конкурентоспособности на рынке.

1.Акопянц А.Х. И снова о Lotus Notes // Компьютерра. 2006.

2.Баласанян В.Э. От традиционного делопроизводства к электронному документообороту // Мир связи. 2008.

3.Баласанян В.Э. Применение автоматизированных систем документационного обеспечения управления для повышения эффективности управления. -М.: Документация в информационном обществе, 2003.

М.А.Самбетбаева, Г.К.Сыдыкова

БІЛІМДІ ТЕСТІЛЕУДІҢ САРАПТЫҚ ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН БАҒАЛАУ

ӘОЖ 372.8:002.6

Оқыту мен білімді бағалаудың жаңа технологияларын ендіру педагог қауымның тесттерге деген қызығушылығын арттыруда. Көптеген педагогикалық жаңалықтардың бірі болып табылатын тестік жүйе оқушылардың білім, білік, дағды деңгейін объективті бағалауға, оқушыларды даярлау талаптарының берілген стандарттарға сәйкестігін тексеруге, оқушылар даярлығындағы қиын мәселелерді анықтауға жол ашады.

Кейінгі жылдарда студенттер мен оқушылардың білімін бақылауды ғылыми ұйымдастырудың жалпы мәселелеріне, педагогика теориясы мен әдістемесі, оқу үрдісін басқару мәселелеріне қызығу арта түсті. Қазіргі уақытта талапкерлер мен студенттерді аттестациялық сынақтан өткізуде бақылаудың тестік түрлері неғұрлым объективті әдіс ретінде кеңірек қолданыла түсуде. Сонымен қоса, тесттерді оқушылар, студенттер білімін бақылау мақсатында ғана емес, оқыту мен дамыту мақсатында да пайдалану бағыттары қарқынды іздестірілуде.

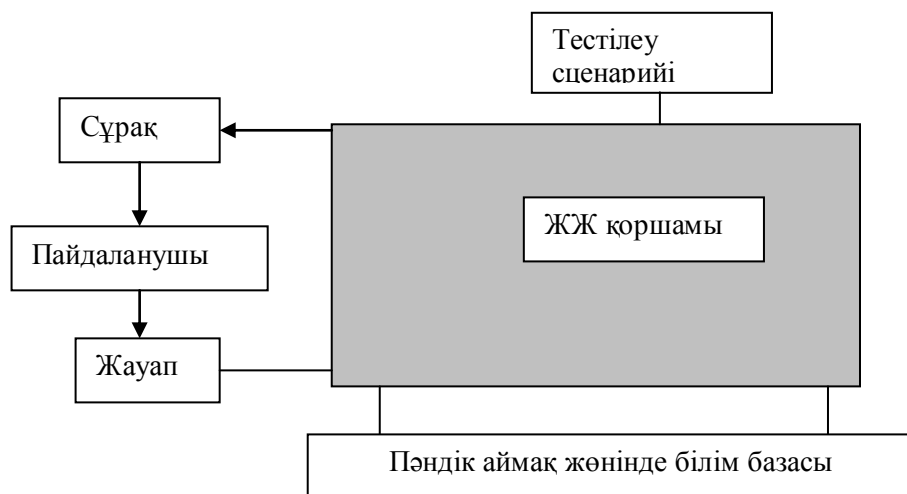
Оқыту үрдісін тестік тапсырмалардың көмегімен информатикадан білім сапасын бағалауды қамтамасыз етудің объективтік қажеттілігі, оқыту теориясы мен практикасында білімді тестік әдіспен бағалаудың жеткілікті деңгейде қаралмағандығы осы зерттеу жұмысын таңдап алуға негіз болды.

Тест – нақты пән облысынан студенттің білімі мен expertтік білім моделі сәйкестігін бағалауға мүмкіндік беретін өзара байланысқан тестік тапсырмалар жинағы. Сабақтарда тестік тапсырмаларды пайдалану жақсы нәтижелер беріп келеді. Тестерді тұрақты пайдалану мен информатикалық диктанттар өткізу білімді жүйелі түрге келтіру, осының салдарынан білім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Оқу орындарында компьютердің кеңінен қолданылып, интернетке қосылып, өмірімізге белсене араласуына байланысты кейінгі кезде студенттердің жұмысын бағалаудың өзі әртүрлі тест программалары арқылы компьютерге жүктеліп, соның міндетіне кіріп келеді.

Бұл әдіс бір жағынан студенттердің білім деңгейлерін көтеріп, ойлау қабілеттерін жетілдірсе, екінші жағынан мұғалімнің уақытын үнемдейді. Қазіргі таңдағы жаңа технология – студенттердің еңбегін рейтингтік жүйемен бағалаудың өзі көбіне осындай тест программаларына сүйенеді. Әр түрлі алгоритмдік тілде жазылған тест программалары

қазірде көбейіп келеді. Тестілеу дүние жүзінде көп тәжірибеден өтіп, сыналған, жетілдірілген тәсіл болып есептеледі.

Эксперттік жүйенің жалпы құрылымы келесі құрылымдық схемада көрсетіледі:

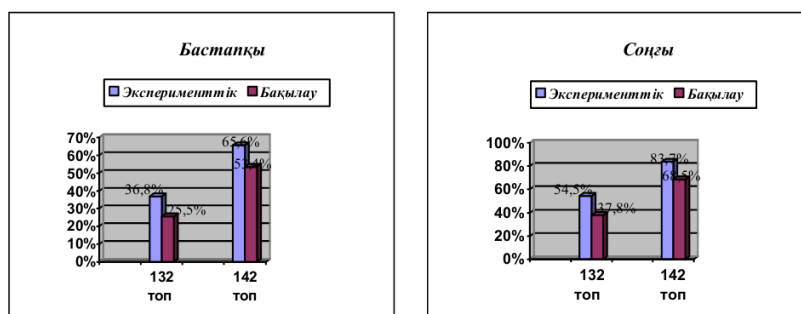
Сурет-1. Сараптық жүйенің құрылымы.

Ғылыми негізделіп, дұрыс құрастырылған тестік тапсырмаларды жүйелі пайдалану оқыту сапасын жақсартуға, студенттің бойында уақытты үнемдей білу, тез ойлау, жинақты болу және ұтымды шешім қабылдау, ойын дұрыс тиянақтау, өз бетінше жұмыс істей білу қасиеттерін қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде компьютерді пайдаланып, студенттер мен оқушыларды семестр, тоқсан ішінде бірнеше рет тестілеу – олардың ағымдық білімін бағалаудың негізгі әдістерінің бірі. Өзіндік жұмыстар ұйымдастыру және тест тапсырмаларын орындау студенттердің білім деңгейін көтеретіні сөзсіз.

Сараптық жүйе жұмысының басты мақсаты – табиғи тілді пайдалану арқылы қойған сұраққа жауап беру, пайдаланушы білімін өзін-өзі тексеруге арналған. Жүйе, жауаптың дұрыстығы мен толықтығын орфографиялық және стилистикалық қателерге қарамастан тексереді.

Оқытушыға пәндік аймағының білім базасын құру, әлде түзету үшін қолайлы құралдар ұсынылуы керек және диалогтың сценариясын бейнелеуге де (сұрақтар кезектілігі, жауап сапасына деген реакциясы жауапқа қатысты жүйенің өзгеруі), сондықтан да білімді тексеру жүйенің ұйытқысынан басқа екі программа кіреді. Бұл программалар қызметі білім базасы мен сценарияны құру мен түзету. Зерттеліп жатқан білімді тексеру жүйесі оқытушыға оқу үрдісі барысында студенттің білімін бағалауға көмектеседі, ал студент өзінің білім деңгейін тексере алады.

Сурет-2. Түрлі топтардағы студенттердің білімдерін бақылау нәтижесі.

Осы мақалада жобада білімді тестілеудің сараптық жүйесі өңделіп, зерттелді, нақты білімді зерттеу әдістері, жауаптың семантикалық талдауы мен пайдаланушы

интерфейсінің жүйесі. Зерттелген архитектураға сай тестінің пәндік саласында шектеулерсіз әр түрлі тестерді жүргізетін, табиғи тілдегі диалог жүргізу арқылы білімді тестілеудің сараптық жүйесінің зерттеулік прототипі құрылды.

Сараптық жүйенің басты ерекшеліктері:

- Табиғи тілде диалогты жүргізу, білім мен тесті жүргізуде қолайлы құралдарды қолдану, визуалды редакторымен бірге;

- Кең таралған тестерді жаңарту - «ашық», «жабық», «реттеуші»;

- Білімді білдіретін септік фреймдерді пайдалану, тестілеудің пәндік саласына шектеулердің болмауы;

- XML пішімдегі құжаттарды қолдану, сыртқы деректер мен білім базасын сақтау үшін, басқа программалық жүйелерден деректерді импорттау мен экспорттау мүмкіндігі пайда болады.

Тестілеу жүйесінің болашақта дамуының келесі жолдары:

- ішкі программалық құралдарды, кейбір сыртқы модульдердің орнына пайдалану, жүйенің тез жұмыс істеуіне кедергі келтіретін (морфологиялық және синтаксистік анализатор).

- Жүйеге деген қатынаудың икемділігін жоғарлату.

- Сұрақты ойлауға жауап уақыты мен жауап беру ретін көбейту.

Келешекте бұл сараптық жүйені Tester және ИнтерТест жүйелерінде жүзеге асыруда жоспарланып тұр. Сынақ, зерттеулер өткізгеннен соң, семантикалық талдау мен сұрақ қою механизмдері жаңартылып, дамиды.

1.Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий. Учебная книга для преподавателей вузов, учителей школ, аспирантов и студентов педвузов. – М. 2005.

2.Алипов Н., Соколов А. Организация контроля знаний // "Информатика и образование", № 5, 1998.

3.Е.Ы.Бидайбеков, Ж.К.Нұрбекова, А.Е. Сағымбаева. Информатикадан оқушылардың білімін бақылау және бағалау әдістемесі. Әдістемелік құрал, 2003.

Қ.Ж.Сманов, А.А.Әубәкір

АДДИТИВТІК ЕСЕПТЕР

ӘОЖ 511

С 52

Аддитивтік есептер дегеніміз – қосылғыштары жай сан болып келген есептерді айтады. Бұл аддитивтік есеп – Гольдбах пен Эйлер проблемасы деп аталатын проблема.

Гольдбах (Х. Гольдбах – неміс математигі, Петербург академиясының мүшесі, 16902-1764) өзінің 1742 жылы Эйлерге жазған хатында кез келген тақ санды үш жай санның қосындысы түрінде өрнектеуге болжамын ұсынды. Бұл екі есеп біріне-бірі пара-пар есептер емес, Эйлер проблемасының дұрыстығынан Гольдбах проблемасының дұрыстағы шығатындығы көрініп тұрса, кері тұжырым жасау қате: яғни Гольдбах проблемасының шешілуі Эйлер проблемасы да шешіледі деп қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді. Бұдан Эйлер проблемасы Гольдбах проблемасынан анағұрлым қиын екендігі аңғарылады.

Бір жағынан, Гольдбах пен Эйлер проблемасындағы ұйғарымдардың дұрыстығына сан алуан мысалдар арқылы ешбір күмән келтіруге болмайтын болса (мысал үшін, белгілі неміс математигі Георг Кантор екі проблеманы да 3000-ға дейінгі барлық сандар үшін мұқият тексеріп шықты), екінші жағынан, олар хат жазысқаннан кейінгі екі ғасырға жуық уақыт ішінде бұл проблемалардың шешілуі мүлде мүмкін емес сияқты көрінді.

Бұл бағыттағы алғашқы елеулі қадамды 1930 жылы кемеңгер совет математигі Л.Г.Шнирельман жасады. Ол төмендегідей аса маңызды теореманы дәлелдеді.

Шнирельман теоремасы. Кез келген $N > 1$ натурал санын қосылғыштарының саны k -дан аспайтын жай сандардың қосындысы, яғни $N = p_1 + p_2 + p_3 + \dots + p_k$ түрінде өрнектеуге болатын тұрақты k саны бар.

Бұл k тұрақтысы (константасы) Шнирельманның өзінде 800000-нан аспайтын. Көптеген ғалымдар Шнирельман әдісін пайдаланып, k -ны көп кішірейтті, мысалы $k \leq 20$ екені дәлелденді.

Теореманың дәлелдемесі Шнирельман құрған жаңа әдіске – тізбектердің тығыздық әдісіне негізделеді

Натурал сандардың $a_0 = 0, a_1, a_2, \dots, a_n, \dots$ (A)

үдеме тізбегін қарастырайық. Тізбек мүшелерінің a_0 мүшені санатқа қоспағандағы, n -нен аспайтын сан n ын $A(n)$ -деп белгілейік. Сонда $0 \leq A(n) \leq n, 0 \leq A(n)/n \leq 1$

шығады. $A(n)/n$ қатынасының барлық мәндерінің дәл төменгі шекарасын α арқылы белгілейміз: $\alpha = \inf A(n)/n$. A саны (A) тізбегінің тығыздығы деп аталады. Егер $a_1 > 1$ болса, басқаша айтқанда, (A) тізбегіне 1 саны кірмейтін болса, $\alpha = 0$ болатыны, ал тығыздығы $\alpha = 1$ -ге тең тізбек барлық натурал сандар тізбегін беретіні түсінікті.

Натурал сандардың төмендегідей екі тізбегін қарастырайық:

$a_0 = 0, a_1, a_2, \dots, a_n, \dots$ (A)

$b_0 = 0, b_1, b_2, \dots, b_n, \dots$ (B)

(A) тізбегінің тығыздығы α , (B) тізбегінің тығыздығы β болсын. Шнирельман $a \in A$ және $b \in B$ болатын $a+b$ түріндегі барлық сандардан құрастырылған (C) тізбегінің тығыздығы γ мына шартты қанағаттандыратынын дәлелдеді: $\gamma \leq \alpha + \beta - \alpha\beta$

(C) тізбегі (A) және (B) тізбектерінің қосындысы деп аталады да, былай белгіленеді: $C = A+B$.

Егер кез келген натурал сан (A) тізбегінен алынған, қосылғаштарының саны k -дан аспайтын сандардың қосындысы түрінде өрнектелетін болса, онда (A) тізбегі натуралқатардың k -ретті базисі деп аталады, мұндағы $k > 1$ бекітіп алынған бүтін сан.

Шнирельман мынадай фактіні дәлелдеді: кез келген тығыздығы оң тізбек натурал қатардың базисі болады. Мұны былай түсіну керек. Егер (A) тізбегінің тығыздығы оң $\alpha > 0$ болса, онда кез келген натурал сан (A) тізбегінен алынған саны шекті k элементтердің қосындысынан тұрады. Шнирельман осы жолда өзінің атақты теоремасын дәлелдеп шықты: ноль, бір және барлық жай сандардан тұратын тізбекті алсақ,

$0, 1, 2, 3, 5, 7, 11, \dots$

тізбекті алсақ, онда $P' + P'$ тізбегінің тығыздығы оң болар еді, демек $P' + P'$, сондай-ақ P' тізбегі – натурал қатардың базисі. Бұл фактіден өте нәзік пайымдаулар жасай отырып, жоғарыда келтірілген Шнирельман теоремасын дәлелдеуге болады.

Академик Иван Матеевич Виноградов аддитивтік есептерді шешуде ерекше табысқа жетті. Ол 1937 жылы Гольдбах проблемасын белгілі бір саннан басталатын барлық сандар үшін толық шешті. Виноградовтың теоремасы төмендегідей.

Виноградов теоремасы. Өзінен (N -нен) үлкен барлық тақ сандардың әрқайсысы үш жай санның қосындысы түрінде өрнектелетіндей N тұрақты саны бар.

Виноградовтың Гольдбах проблемасын шешуі осы заманғы сандар теориясының дамуында үлкен белес болды. Виноградов қуатты әдіс ойлап тапты. Ол әдіс мына $I = \int_0^1 e^{2\pi i \alpha m} d\alpha$ негізделген, мұндағы m – бүтін сан. Егер $m \neq 0, I = 0$, ал $m = 0$ болса, $I = 1$ екеніне көз жеткізу оңай.

Гольдбах проблемасында кез келген тақ $N \geq 9$ саны p_1, p_2, p_3 , үш тақ жай санның қосындысынан тұрады делінген: $N = p_1 + p_2 + p_3$

N санының үш тақ жай санның қосындысы түрінде әр түрлі өрнектелуінің санын $I(N)$ арқылы белгілесек, төмендегідей өрнектің дұрыстығын көрсету қиын емес:

$$I(N) = \sum_{p_1 < N} \sum_{p_2 < N} \sum_{p_3 < N} \int_0^1 e^{2\pi i (p_1 + p_2 + p_3 - N)\alpha} d\alpha.$$

немесе

$$I(N) = \int_0^{0.1} \tau_3 \alpha_0 e^{-2\pi i N \alpha} d\alpha.$$

мұндағы

$$\delta_\alpha = \sum_{p\alpha < N}$$

болады да p саны N -нен аспайтын барлық жай сандарды қабылдап шығады. Яғни Гольдбах проблемасын шешу кез келген тақ $N \geq 9$ саны үшін

$$I(N) > 0$$

теңсіздігін дәлелдеуге әкеліп соғады. Ал мұндағы негізгі қиыншылық δ^α қосындысын бағалауда жатыр.

$$\text{Жалпы түрдегі } \sum_{A < x < B} e^{2\pi i f(x)}$$

қосындыны қарастырайық. Мұндағы $f(x)$ функциясы – x аргументінің белгілі бір нақты функциясы да, қосындылар (A, B) интервалының барлық бүтін сандарына жүргізіледі. Мұндай қосындылар тригонометриялық қосындылар деп аталады. Тригонометриялық қосындылар және оның ішінде тригонометриялық қосындылар және оның ішінде тригонометриялық қосындыларды бағалау мәселесі сандар теориясында аса маңызды роль атқарады. Мына түрдегі

$$\sum_{x=1}^{q-1} e^{2\pi i x^2/q}$$

тригонометриялық қосындыларды алғаш қарастырған ғалым К.Гаусс болды (мұндай қосындылар Гаусс қосындылары делінеді). 1914 жылы Г.Вейцль мына түрдегі

$$\sum_{x=1}^p e^{2\pi i f(x)}$$

қосындыларды бағалады, мұндағы $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x$,

ал $a_0, a_1, \dots, a_{n-1}$ – нақты сандар. Вейль әдісімен бағалауда $f(x)$ көпмүшелігінің бас коэффициенті a_0 -нің мәні орасан зор, дәлірек айтқанда, Вейль әдісінің бар маңызы a_0 -ге рационал түрде жуықтауда жатыр. Вейльдің бағалауы мына қарапайым

$$\left[\sum_{x=1}^p e^{2\pi i f(x)} \right] \leq p$$

бағанадан сәл ғана тәуір болғанымен, сандар теориясында аддитивтік есептерді шешуде ағылшын математиктері Харди мен Литтлвудтың зерттеулеріне бастама болды. Жалпы алғанда, олар Варинг проблемасында елеулі табыстарға жетті. Алайда олардың бұл бағытта жеткен нәтижелерінің шартты ғана сипаты бар, өйткені олардың алған нәтижелері Риманның жалпыланған гипотезасын (Дирихленің L – қатарларының нольдері – түбірлері жөніндегі) дұрыс дегенде ғана дұрыс болып шығады.

Тригонометриялық қосындылар теориясының өз мәнінде дамып, өріс алуы 1934 жылдан, И.М.Виноградов еңбектерінен басталады. И.М.Виноградов еңбектерінен (1) түрдегі тригонометриялық қосындылардың аса терең бағалауларын қорытып шығаруға болады. Атап айтқанда, коэффициент a_s -ті иррационал сан дей отырып, оны былай өрнектей аламыз:

$$a_s = a/q + O/q^2, \quad [\theta] \leq 1$$

және мұндай өрнектеу сансыз көп q үшін әрдайым орындалады. И.М.Виноградов мынадай

$$\left[\sum_{x=1}^{m+p} e^{2\pi i f(x)} \right] < p(1/p + 1/q + q/p^3), \quad \rho = 1/10n^2 L_{nn}$$

бағалаудың дұрыстығын дәлелдеп берді. Бұл бағалау принциптік жағынан алғанда осыған дейінгі белгілі бағалаулардың қай-қайсысынан болса да артық. Тригонометриялық қосындыларды бағалаудағы И.М.Виноградов әдісінің елеулі жаңалығы - қосындыдағы қосу процесін натурал сандардың белгілі бір кесіндідегі барлық сандардың бірін қалдырмай бірте-бірте жүргізу шартынан арылуында. (1) түріндегі тригонометриялық қосындылар үшін ондағы $f(x)$ функциясының әркілі типі жағдайында алынған Виноградов бағалаулары сандар теориясы мен математикалық анализдің көптеген саларында жаңа табыстарға жетеледі. Мысалы, айта кетер болсақ, Н.Г.Чудаков И.М.Виноградов әдісімен сай сандардың

саны үшін асимптоталық формуладағы қалдық мүшені недәуір жақсартты және натурал сандар қатарындағы жай сандар кездесетін интервалдардың ұзындықтары жөніндегі жаңа дәлелдемесін берді.

И.М.Виноградов өз әдісін Варинг (Варинг ағылшын математигі, 1736-1798) проблемасын зерттеуге қолданды. 1770 жылы Варинг мынадай болжам тұжырым жасаған: кез келген бүтін $N > 0$ саны мына түрде өрнектеледі:

$$N = x_1^n + x_2^n + \dots + x_r^n$$

Мұнда $x_1, x_2, \dots, x_r \geq 0$ бүтін сандар. Бұл теорема 130 жылдан астам уақыт дәлелделінбей келгенімен, сандардың аналитикалық теориясында жаңа қуатты әдістердің ашылуына себепші болды. Теореманы жалпы сипатқа ең алғаш 1909 жылы Гильберт дәлелдеді. Гильберт әдісін жетілдіріп, r -дің мәнін төмендету жөніндегі талаптары айтарлықтай нәтиже бере алмады.

Варинг проблемасы тарихында келесі қадам – Харди мен Литтльвудтың аса маңызды еңбектерінің жарыққа шығуы болды. Олар 1920-1925 жылдар арасында «Сандарды жіктеудің кейбір мәселелері» деген жалпы атпен сандар теориясының аддитивтік проблемаларын шешуге арналған жаңа әдістері бар 6 мемуар жариялады.

Сандар теориясындағы ірі табыс норвег математигі Виго Брун дамытқан (Брун торы әдісі) Эратосфен торы әдісімен байланысты. Эратосфен торы дегеніміз – ежелгі грек ғалымы Эратосфеннің атымен аталатын сандар теориясындағы әдіс, бұл әдістің негізінде

$$a_1 a_2 \dots, aN$$

натурал сандар тізбегіндегі N^α -нен кіші жай сандардың $0 < \alpha \leq 1/2$, ең болмағанда біреуіне бөлінетіндерін алып тастап немесе сызып тастап, бөлінбейтіндерін қалдыру – елеу, іріктеу құбылысы жатады. Эратосфен торын сандар теориясына теориялық зерттеу әдісі ретінде тек 1920 жылы Брун енгізді. Өзінің осы Әйлер – Гольдбах проблемасын дәлелдеуге арнаған еңбегінде Брун бұл әдісті әрі дамытты, кейінірек бұл әдіс Эратосфеннің қос қабат торы деп аталып кетті. Әйлер-гольдбах проблемасы үшін бұл әдістің идеясы мынада. Айталық, 26 жұп санын әр түрлі әдіспен екі жай санның қосындысы өрнектеу керек болсын. Бұл үшін 0-ден 26-ға дейінгі сандарды, бірінің астында бірі тұрған екі санның қосындысы 26 болатындай, екі жолға жазып шығамыз.

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
26, 25, 24, 23, 22, 21, 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14,

13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
13, 12, 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1, 0.

$\sqrt{26}$ –дан кіші небары үш 2, 3, 5 жай сан бар. Екі қатардан да 2, 3, 5-ке еселік сандарды сызамыз да, төмендегі қатарларда аламыз:

3, 7, 13, 19, 23
23, 19, 13, 7, 3.

Бұдан 26 жұп саны, қосылғыштардың ретін еске алмасақ екі жай санның қосындысы ретінде үш түрде өрнектелетінін көреміз: $26 = 3 + 23 = 7 + 19 = 13 + 13$

Брун торы әдісі тек Әйлер-Гольдбах проблемасынан шешуге қолданып қана қоймай, басқа да көптеген аддитивтік проблемаларды шешуде орын тапқан. Мысалы, Брун жеткілікті үлкен жұп сан $2N$ -ді екі санның қосындысы $2N = n + n'$ түрінде өрнектеуге болатынын көрсеткен болатын. Мұндағы n мен n' –тың әрқайсысы ең көп дегенде тоғыз жай көбейткіштен тұратын сандар болып табылады. Дәл осы сияқты, ең көп дегенде тоғыз жай көбейткіштен тұратын n және $n' = n + 2$ түріндегі сансыз көп n сандары бар екені дәлелденген. Брун әдісін одан әрі жетілдіре түсу нәтижесінде n мен n' –тың жай көбейткіштерінің санын кемітуге мүмкіндік туды, яғни жай көбейткіштердің саны $2N = n + n'$ Әйлер – Гольдбах проблемасында да, $n' - n = 2$ егіздер проблемасында да төртке тең болды.

Өз ойымша осы Брун әдісін пайдаланып 0-36-ға дейінгі сандарды өрнектедім.

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
36, 35, 34, 33, 32, 31, 30, 29, 28, 27, 26, 25, 24, 23, 22, 21, 20, 19,

18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1, 0

5 7 13 17 19 23 29 31
31 29 23 19 17 13 7 5

$$36=5+31=7+29=13+23=17+19=19+7=23+13=29+7=31+5$$

- 1.Оразбаев Б.М. «Сандар теориясы» Алматы, Мектеп 1970
- 2.Нұрымбетов Ә.Ү, Қадірбекова М.Қ «Алгебра және сандар теориясы» Тараз, 2001
- 3.Курош А.Г «Лекций по общей алгебре» Москва, Наука; 1977
- 4.Бухштаб А.А «Теория чисел» Москва, Просвещение, 1966
- 5.Ляпин Е.С «Алгебра и теория чисел» Москва, Наука 1982

Қ.Ж.Сманов, А.Ә.Есмахамбет

АНЫҚТАЛМАҒАН ТЕНДЕУЛЕР

ӘОЖ 512

С 52

Сандар теориясында анықталмаған теңдеулердің шешімін табу маңызды. Оның шешімін табу: үздіксіз бөлшектер ұғымын қолданып табу мүмкіндігі мол.

Олай болса, үздіксіз бөлшектер теориясының $ax+by=c$ түріндегі қарапайым анықталмаған теңдеулерді қарастырайық.

Бұл анықталмаған теңдеу болғандықтан, олардың сансыз көп шешімдері болуы мүмкін. a, b, c - коэффициенттерін бүтін сандар деп есептесек, онда бұл теңдеудің шешімдері деп бүтін шешімдерін ғана түсінеміз. Алдымен бірінші дәрежелі $ax+by=c$ теңдеуінің бүтін шешімдерін қарастырайық. Мұндағы a, b, c - бүтін сандар. a, b - коэффициенттері өзара жай сандар, өйткені егер $(a, b)=d>1$ болса, онда (1) теңдіктен c -нің d -ге бөлінетіндігі шығады. (1) теңдеудің екі жағын да d -ге қысқартып, оны тиісті түрге келтіреміз. Егер $(a, b)=d$ және c -саны d -ге бөлінбесе, онда (1) теңдеуді бүтін x пен y қанағаттандырмайды. $(a, b)=1$, яғни a мен b өзара жай сандар болсын. Онда

$$ax+by=1$$

екі жағын да c -ге көбейтсек, онда $a(ax)+b(by)=c$ $ax=ac$ $y=bc$ тең болады.

Сөйтіп, төмендегі қажетті қорытындыға келеміз.

Теорема. Егер $(a, b)=1$ болса, (1) анықталмаған теңдеудің ең кемінде бір бүтін шешімі болады.

Егер (1) теңдеудің ең кемінде бір бүтін шешімі болса, онда оның сансыз көп бүтін шешімдері болатындығын көрсету оңай.

Айталық, x_0 мен y_0 (1) – дің бір бүтін шешімі болсын.

$$ax_0+by_0=c$$

x пен y қалған шешімдерінің бірі десек,

$$a(x-x_0)+b(y-y_0)=0 \quad (2) \text{ болады.}$$

a мен b жай сандар болғандықтан - қысқармайтын бөлшек. Олай болса (2)-ден

$$y-y_0=-at$$

$$x-x_0=bt$$

t -кез келген бүтін сан. Сонымен, мынадай теорема дәлелденді.

Теорема. Егер x_0 мен y_0 сандары (1) анықталмаған теңдеудің бір бүтін шешімі және $(a,b)=1$ болса, онда қалған сансыз көп шешімдері

$$X=x_0 \pm vt \quad y=y_0 \pm at \quad (3)$$

(мұндағы $t=0, \pm 1, \pm 2, \pm 3, \dots$) формулаларынан анықталады.

Мысал: $5x - 7y = 13$ теңдеуінің шешімі $x=4, y=1$. Оның жалпы шешімі

$$X = 4 + 7ty = 1 + 5t \quad t=0, \pm 1, \pm 2, \dots \text{ болады.}$$

Үздіксіз бөлшектің қасиеттері арқылы анықталмаған теңдеудің қарапайым бір дербес шешімін табуға болады. Айталық,

$$=[a_0; a_1; a_2; \dots a_k] \quad \text{үздіксіз бөлшекке жіктелуі болсын.}$$

бөлшегінің өзі k нөмірлі P_k/Q_k лайықты бөлшегін көрсетеді.

Егер P_k/Q_k бөлшегі P_{k-1}/Q_{k-1} тетелес бөлшек болса, онда

$$P_k Q_{k-1} - Q_k P_{k-1} = (-1)^{k+1} \text{ болады.}$$

Теңдіктің екі жақ бөлігін де $(-1)^{k+1}$ с-ге көбейтіп, $P_k=a, Q_k=b$ екенін ескерсек,

$$a[(-1)^{k+1} \text{ с } Q_{k-1}] + b[(-1)^k \text{ с } P_{k-1}] = c \text{ болатынын табамыз.}$$

Егер соңғы теңдікті (1) мен салыстырсақ, (1)-нің ізделініп отырған шешіміне келеміз:

$$X_0 = (-1)^{k+1} \text{ с } Q_{k-1}, \quad y_0 = (-1)^k \text{ с } P_{k-1} \dots \quad (4)$$

Ал олай болса, (1) теңдеудің шешімдерінің жалпы түрі

$$X = (-1)^{k+1} \text{ с } Q_{k-1} + vt, \quad y = (-1)^k \text{ с } P_{k-1} - at$$

Дербес шешім x_0, y_0 -ні тапқан кезде, a/b -ның үздіксіз бөлшекке жіктелуінен де бастауға болады.

Мысал ретінде $91x + 27y = 11$

Анықталмаған теңдеудің жалпы шешімін табайық.

$$A=91 \quad b=27 \quad c=11$$

$$91/27 = [3; 2; 1; 2; 3]$$

Лайықты бөлшектердің мәнін біртіндеп табайық:

$$P_0/Q_0 = 3/1 \quad P_1/Q_1 = 7/2 \quad P_2/Q_2 = 10/3 \quad P_3/Q_3 = 27/8 \quad P_4/Q_4 = 91/27$$

$$\text{Демек, } k=4 \quad P_3=27 \quad Q_3=8$$

(4)-ге сүйеніп, берілген теңдеудің дербес шешімін тапсақ:

$$X_0 = (-1)^{4+1} \cdot 11 \cdot 8 = -88$$

$$Y_0 = (-1)^4 \cdot 11 \cdot 27 = 297 \quad \text{болады.}$$

Ал (5) бойынша жалпы шешімдерін аламыз:

$$X = -88 + 27t$$

$$Y = 297 - 91t$$

Немесе $t-3$ -ті t' арқылы белгілесек, ақырында

$$X = -7 + 27t'$$

$$Y = 24 - 91t' \quad \text{болады. Мұндағы } t', \text{ сол сияқты } t \text{ кез-келген сан.}$$

Мысал 1. $3x + 4y = 13 \quad y = (13 - 3x)/4$

$$(13 - 3x)/4 = 0 \pmod{4}$$

$$13 - 3x = 0 \pmod{4}$$

$$-3x = -13 \pmod{4} \quad /-1$$

$$3x = 13 \pmod{4} \quad x = va\varphi^{(m)-1} \pmod{m}$$

$$\Phi(4)=2$$

$$X = 13 \cdot 3 \pmod{4} = 39 \pmod{4} = 39 - 4 \cdot 9 + 3 = 3 \pmod{4}$$

$$X = 3 + 4t$$

$$Y = 1 - 3t$$

Анықталмаған теңдеулердің шешімі әрдайым бүтін сандар болу керек.

$$\text{Ж/ы: } X = 3 + 4t$$

$$Y = 1 - 3t$$

$$\text{Мысал 2: } 5x + 3y = 12$$

$$y = \frac{12 - 5x}{3}$$

$$\frac{12 - 5x}{3} = 0 \pmod{3}$$

$$12 - 5x = 0 \pmod{3}$$

$$-5x = -12 \pmod{3} \quad (-1)$$

$$5x = 12 \pmod{3}$$

$$X = 12 \cdot 5 \pmod{3} = 60 \pmod{3}$$

$$/60 = 3 \cdot 20 + 0 = 0 \pmod{3}$$

$$X = 3t$$

$$Y = 4 - 5t$$

$$\text{Ж/Ы: } x = 3t, \quad y = 4 - 5t$$

Сонымен, анықталмаған теңдеулердің шешімі бүтін сандар болады. Шешімін табу үшін үздіксіз бөлшектер мен лайықты бөлшектер ұғымын қолданып шығару, және де салыстыру арқылы шешімін тапқан тиімді.

-
1. Оразбаев Б.М. «Сандар теориясы» Алматы, Мектеп 1970
  2. Нұрымбетов Ә.Ү, Қадірбекова М.Қ «Алгебра және сандар теориясы» Тараз, 2001
  3. Курош А.Г «Лекций по общей алгебре» Москва, Наука; 1977
  4. Бухштаб А.А «Теория чисел» Москва, Просвещение, 1966
  5. Ляпин Е.С «Алгебра и теория чисел» Москва, Наука 1982

Г.К.Сыдыкова, М.А.Самбетбаева

БІЛІМДІ ТЕКСЕРУДІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘДІСТЕРІ МЕН МОДЕЛЬДЕРІН ЗЕРТТЕУ

ӘОЖ 378.4:004:316.774

Оқытудың ақпараттық технологиясы – бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видеоқұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер).

Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек.

Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – «оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады.

Төмендегі қасиеттер білім жүйесінің өзіндік ерекшелігі болып саналады.

- Тұтынушының қолдану сапасында;
- Нәтижесінде әр түрлі салаларда қолданылатын, ақпараттық технологияларды жасаушы сапасында.

Бірақ компьютер мүмкіндіктерін асыра бағалауға болмайды, өйткені ақпарат беру – бұл білім мен мәдениетті беру емес, сондықтан ақпараттық технологиялар педагогтарға тек қосымша тиімді құрал ретінде қызмет атқарады.

Көптеген елдердің ғылыми орталықтары мен оқу орындарында **нақ осы білім қажеттілігі үшін мамандандырылған компьютерлік жүйелер** саны дайындалды, олар

оқу-тәрбие үрдісінде әр түрлі жағынан қолдауға бағытталды. Бұл – жүйелердің негізгі түрлері болып табылады.

- **Компьютерлік бағдарламаланған оқыту** – бұл сәйкесінше, компьютерлік бағдарламалардың көмегімен бағдарламалық оқыту механизмдерін жүзеге асыратын технология;

- **Материалды компьютердің көмегімен оқу** – оқушының жаңа материалды әр түрлі құралдардың, оның ішінде компьютердің көмегімен өз бетінше оқуын болжайды. Бұл жерде оқу іс-әрекетінің сипаты айтылмайды, оқу нұсқауларының жиынымен іске асырылуы мүмкін. Мұның өзі бағдарламалық оқыту әдісінің мәнін ашады;

- **Материалды компьютер қоры негізінде оқу** – алдыңғы технологиялар, технологиялық құралдардың алуан түрін (оның ішінде дәстүрлі оқулықтар, аудио және видеожазбалар және т.б.) қолданумен айрықшаланатын болса, мұнда бағдарлама құралдарын, оқушылардың өз бетінше тиімді оқуын арттыратын бағдарламаларды басымырақ қолдану жүргізіледі;

- **Компьютер қорымен оқыту** – білім берудің барлық мүмкін боларлық формаларын қолдану (мұғалімнің қатысуымен), шын мәнінде, жоғарыда айтылғандармен сәйкес келеді;

- **Компьютердің көмегімен бағалау** – өз бетінше оқыту технологиясы деп қарастырылады, дегенмен ол практикада басқаларға құрамдас элемент болып кіріп жүр. Мұндай жүйе оқылатын пәннің мазмұны мен дәстүрлі оқытуда қолданылатын немесе оқыту бағдарламаларында жүзеге асырылатын әдістерге тәуелсіз;

- **Компьютерлік коммуникация** – білім беру және оны жеткізумен қамтамасыз ете отырып, жоғарыда аталған технологиялардың барлығының ажырамас құрамы болып табылады. Жергілікті, аймақтық және басқа компьютерлік желілерді қолдану үшін жұмсалады. Компьютерлік коммуникация жекелеген оқу орындарының, қаланың, аймақтың, елдің ақпараттық білім жүйесінің мүмкіндіктерін көрсетеді.

Оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатын болғандықтан, осы білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық қолдаумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шын мәнінде бәрі керісінше, оқытудың ақпараттық технологияларының бағдарламалық құралдары және білім технологияларының өздері ақпараттық білім ортасына – ақпараттық білім жүйесінен бөлінген жүйешелер түрінде қосылады.

Оқытудың ақпараттық технологиясында қолданылатын бағдарламаны қамтамасыз етуді бірнеше категорияға бөлуге болады:

- Оқытатын, бақылайтын және үйрететін жүйелер;
- Ақпарат іздеу жүйесі;
- Модельдеу бағдарламалары, микромирлер;
- Танымдық сипаттағы инструменттік құралдар;
- Әмбебап сипаттағы инструменттік құралдар;
- Коммуникацияны қамтамасыз етуге арналған инструменттік құралдар.

Модельдеу бағдарламалары мен микромирлер – бұл ерекше аз мамандандырылған бағдарламалар, оларды компьютерде арнайы қолдану және оның кейбір мәселелерін зерттеуге тура келеді.

Инструменттік құралдар деп – жаңа электрондық ресурстар жасауды қамтамасыз ететін бағдарламаларды атайды:

- әр түрлі форматты файлдар;
- мәліметтер қоры;
- бағдарламалық модульдер;
- жекелеген бағдарламалар мен бағдарламалар жиыны.

Мұндай құралдар пәндік-бағытта болуы мүмкін, сол секілді нақты міндеттер ерекшелігі мен қолдану саласына тәуелді болмауы да мүмкін. Білім үрдісінде қолдануға негізделетін бағдарламалық құралдарда сақталатын негізгі талаптар – бұл жеңілдік пен табиғилық,

оқушының оқу материалымен жеңіл танысуына мүмкіндік жасау. Бағдарламаларға сай келетін талаптар мен сипаттамаларды HCI (ағылшын тілінде “Human – Computer Interface” – «Интерфейс-адам-компьютер») аббревиатурасымен белгілеу қабылданған. Бұл сөзбе-сөз аударуды «адаммен сұхбаттасуға арналған компьютерлік бағдарламалар» деп түсінуге болады.

Білімді ақпараттандыру жағдайында болып жатқан кемшіліктерге қарамастан, оны «ақпараттық революция» деп атауға болады, өйткені қол жетерлік табыстар мыналар:

- ақпаратты ұсынудың жаңа формасы. Қызықты, жанды немесе алдын ала жазылған мультимедиялық ақпарат тек текстен емес, графикалық бейнелерден, анимациядан, дыбыстан және видеоүзінділерден құралып, Internet желісі арқылы беріледі немесе басқа телекоммуникациялық құралдар арқылы компакт-дискілерге жазылады;

- жаңа кітапханалар. Интеллектуальдық ресурстар көлемі және табыстары өседі. Internet электрондық кітапхана каталогтарымен бірігіп, жер қашықтығы мен уақыт айырмашылығына қарамастан, зор ақпараттар көлемін жинауға қол жеткізеді. Әрине, мұндай кітапханалар онда сақталатын ақпараттарға толық жол аша бермейді;

- оқу сабақтарының жаңа формалары. Студенттер мен оқытушылардың виртуальды семинарлар және лабораториялар режимінде бірігіп жұмыс жасауы, сонымен бірге жаңа синхрондық мүмкіндік пайда болды. Бірқатар студенттер үшін мұндай жұмыс формалары анағұрлым ыңғайлы, өйткені дәстүрлі оқытуға қарағанда, оларға өз мүмкіндіктеріне қарай, өздеріне қолайлы графикпен жұмыс жасау және артық ескертулермен кездеспей отырып ашу қызықты;

- білімнің жаңа құрылымы. Бүгінгі күні білім жүйесіне жаңа құрылым беру үшін телекоммуникация жүйелерімен толықтырылуы қажет, сонымен қатар білім үрдісіне ақпараттық және коммуникациялық технологияларды енгізуде жоғары біліктілікке ие мамандар керек.

Көбінесе қашықтан оқыту бағдарламалары оған барынша мол қол жеткізуге мақсатталған және оқыту сапасына аса анық емес талаптар қояды. Мұндай бағдарламаның білім сапасын жетілдіруі үшін орындауы міндетті талаптар қатарын құрастыруға болады:

- сапасы мен мүмкіндігі жоғары білім кеңістігін құру, кәдімгі оқу орындары ұсынатын мүмкіндіктерден жоғары білім ортасын жасау;

- Internet желісінде әмбебап компьютерлік кітапхана құру, кез келген уақытта қолданушыға қол жеткізерлік және кәдімгі кітапханаға көлемді ақпарат беруі тиіс;

- желі бойынша педагогтармен қарым-қатынас ұйымдастыру;

- оқытушының да, оқушының да білімін компьютермен тексеру жүйесін жасау.

Төмендегідей базалық шарттар сақталған жағдайда сапалы білімге қол жеткізуге болады:

- қымбат тұратын технологиялар мен бағдарлама өнімдерін қолдану;

- іштей және қашықтан оқыту түрлерін біріктіру;

- қажетті ақпараттық ресурстарды табуды жеңілдететін толық каталогтар жасау.

---

1. Бөрібаев Б, Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технологиялар. – Алматы, 2001.

2. Информационные технологии. – Москва, 2005.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

ӘОЖ 001.895

Т 58

Елімізде білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану басты мақсат болып отыр. Ол тек қана техникалық құрал емес, сонымен бірге жаңа ақпараттық, коммуникациялық технология және білім беру жүйесіндегі сабақ берудің жаңаша әдісі болып отыр.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің болашағы - жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге шетел тілі «ағылшын тілінде» еркін сөйлеп, өз елін, халқын, мәдениетін шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болып шығуы керек деген еді.

Компьютерлік телекоммуникациялар бүгінгі қоғамда үлкен қолданысқа ие. Мәселен бизнесте, ақпараттық құралдарда, ғылым мен білімде. Қазіргі заман мұғалімі тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи-танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси-экономикалық білімді және ақпараттық-коммуникациялық білімді және ақпараттық-коммуникациялық технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық құзырлы маман болу керек.

Біздің мемлекетімізде жаңа телекоммуникациялық құралдың дамып келе жатқаны сөзсіз. Қазіргі заман педагогтарына компьютер және мультимедиялық құралдарды қолданудың сабақ өту барсында өте тиімді тәсіл екені белгілі. Бұл құралдың қуаттылығы соншалықты онымен бірге білім жүйесіне жаңа әдістермен бірге әлемдік ойлаудың жаңа идеологиясы (шығармашылығы) енгізілді. Компьютерлік және ақпараттық технологиялар заман талабы. Бұл жұмыстың басты мақсаты компьютер желісін және мультимедиялық-электрондық құралдарды шет тілі сабағында тиімді қолдану, нақтылап айтқанда ағылшын тілі сабағында презентацияларды және мультимедиялық-электрондық құралдарды мектеп қабырғасында және білім беру процесінде терең қолдану.

Ең тиімді программалардың бірі Microsoft Power Point. Ол мұғалімге қысқа мерзімде өзінің үлкен дидактикалық материалдармен қамтамсыз етіп, компьютерлік білімін даярлауға көмектеседі. Және ол оқушылардың түрлі қабілеттерін ашады. Олар: есте сақтау, көру, есту, ойлау, эмоционалды, автоматты және т.б.

Интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ерекше арттырады. Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, оқушылардың есінде сақтауға көмектеседі.

Қазіргі кезде ағылшын тілімен компьютер, телекоммуникациялық құралдарды меңгеруді уақыттың өзі талап етеді, тіпті кейінгі жылдары олардың рөлі зорая түсуде.

Оқушылардың ағылшын тілі пәніне деген қызығушылығын арттыруда көп ізденіп, жаңа ақпараттық технологияларды меңгеруді, әртүрлі әдіс-тәсілдерді білуді қажет деп санаймын және мен өз сабақтарымда қолданамын. Және мен өз сабағымда “English grammar for pupils», English 95, “Enjoy english” электронды оқулықтарын жиі қолданамын.

“English grammar for pupils” ағылшын грамматикасы мен фонетикасын оңай әрі тиімді жолмен түсіндіруге көмектеседі.

“Enjoy English” электронды оқулығында оқушылардың ойлау, сөйлеу және олардың коммуникативті дамуына көп ықпал етеді. Бұл диск екі бөліктен тұрады. 1-ойындар, жаттығулар және диалогтардан және караокелерден тұрады. 2-Мультфильмдерден тұрады. Мультфильмдерді текстпен, диалогпен, аудирование және дауыс ырғағына берілген жаттығуларда қолдануға болады.

Жаңа ақпараттық құралдарды ағылшын тілі сабағында қолданғанда күтілетін нәтижелер:

- үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- оқушыларың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- оқушылардың шығармашылығын арттырады;
- оқушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады;

«Шетел тілі» оқу пәнінің оқытудың басты мақсаттары: шетел тілін оқытудың басты мақсаты - оқытушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту. Осыған сәйкес оқыту мазмұнына қарапайым коммуникативтік біліктілікті, қажетті жағдайда ауызша және жазбаша (сөз, тыңдап түсіну, оқу, жазу) өзара мәдени қарым-қатынас процесінде қолдана алу қабілеттілігі мен дайындығын қалыптастыруды қамтамсыз ететін тілдік, сөздік, әлеуметтік-мәдени білім, білік дағдылар енеді.

Осы мақсатқа сай оқыту міндеттері екі үлкен бағыт бойынша белгіленеді: Танымдық бағыт бойынша:

- Оқушының лингвистикалық дүниетанымын қалыптастыру;
- Тілдің қоғамдық-әлеуметтік мәнін түсіндіру: (Қазіргі уақыт талабына сай шетел тілінің пән ретінде қажеттілігі күннен-күнге артып отыр. Ол қоғамның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және жалпы мәдени алға басуында қозғаушы фактор болуда).

- Оқушының тілін дамыту, тілдік шығармашылық қабілеттерін жетілдіру;
- Сөз мәдениетін таныту;
- Пікірталас мәдениетін жетілдіру;
- Сөйлеу түрін, сөйлеу тәсілін меңгерту;
- Оқушылардың логикалық ойлауының бір ізді болуын қалыптастыру;

Коммуникативтік, практикалық бағыт бойынша:

- Оқушыларға тіл нормаларын меңгерту;
- Тілдік сауаттылығын арттыру;
- Оқушылардың тілдік-эстетикалық талғамдарын қалыптастыру;
- Этикет нормаларына сай тіл мәдениетін жетілдіру;
- Сөйлеу әрекетіне қажетті заңдылықтар мен талаптарды меңгерту;
- Шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- Қарым-қатынас талаптарына сай іскерліктерде қолдана білу;
- Пікірталас түрлеріне сай сөз қолдану біліктілігін қалыптастыру.

Бұл міндеттердің жүзеге асырылуы тілдік білімнің (мұның қай-қайсысы да тіл арқылы баланың логикалық ойлауын дамытуға, қарым-қатынастық дағдыларын жетілдіруге, сөз әрекетінің түрлеріне) қатынасты машықтануына әсерін тигізеді.

Бұл қағидаларды өз оқу-әдіс, іс-тәжірибемде үнемі естен шығармай, пайдалы жақтарын көруге тырысамын.

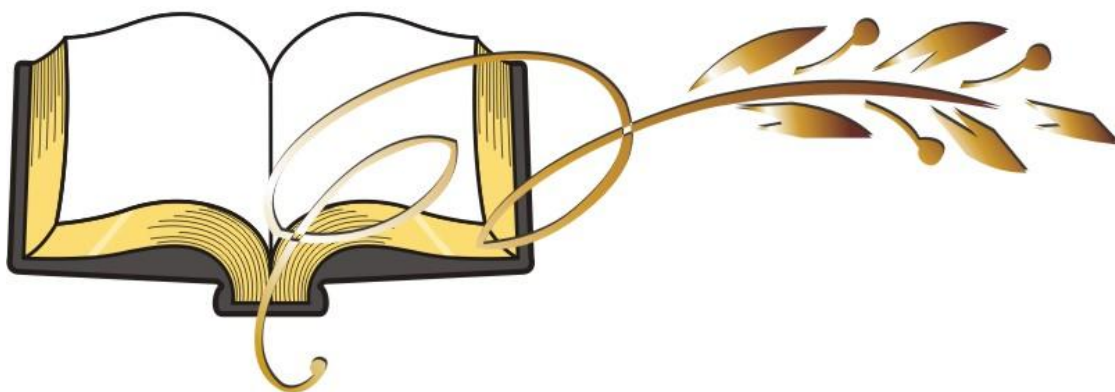
Ақпараттық технологияның келешек ұрпақтың жан жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы мол.

Көбіне мен ағылшын пәнінде компьютерді жаңа сабақ түсіндіргенде, грамматикалық құрылымдарды өткенде және қорытынды сабақта қолданамын.

Қорыта келгенде ағылшын тілі сабағында компьютер және т.б. жаңа ақпараттық құралдарды пайдалану заман талабы. Жаңа замандағы - Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамында оқу процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізілуі де, келешекте компьютер заманы болатынына көз жеткізеді.

-
- 1.Қ.Қабдықайырұлы, В.М.Монахов. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы. А.,1999ж.
  - 2.Ф.Оразбаева. Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі. А.,2000 ж.
  - 3.В.В.Давыдов. Проблемы развивающего обучения. М.,1986 г.
  - 4.Д.С.Галиева. Некоторые вопросы использования ЭВМ в преподавании иностранных языков в школах Великобритании и США. Иностранный язык в школе.1990 г.

Шығармашылық мамандықтар

**ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МАМАНДАРЫН КӘСІБИ ШЕБЕРЛІККЕ ДАЙЫНДАУ
БАРЫСЫНДА РУХАНИ ЖӘНЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ**

ӘОЖ 37.465

А31

Қазіргі педагогикалық білім беру жүйесінің даму стратегиясын анықтауға және мұғалімдердің тұлғалық-кәсіби дамуының өзекті мәселелерін тәжірибелік тұрғыдан шешуге міндетті болашақ кәсіби даярлық жүйесінің бейнесін қалыптастыру – қазіргі педагогикалық міндеттердің аса маңыздыларының бірі болып табылады.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде педагогтың тұлғалық-кәсіби дамуы мектеп оқушыларының кәсіби-педагогикалық бағдарлануын, педагогикалық оқу орындарындағы болашақ мұғалімдердің даярлығын, бітірушілердің шынайы педагогикалық тәжірибеге бейімделуін, тәжірибенің жинақталуына байланысты педагогикалық шеберліктің жетілдірілуін қамтитын үздіксіз процесс ретінде қарастырылады.

Жоғары педагогикалық білім беруді ізгілендіру оны гуманитаризациялау, салалық жіктеу, білім беру бағыттарын нұсқаландыру, білім беру мазмұнының бір және көпнұсқалық компоненттерінің бірлігі арқылы жүзеге асырылады. Жоғары педагогикалық білім беруді іргелендіру жалпы мәдени, педагогикалық-психологиялық және пәндік компоненттерді қамтитын әрбір бағыттың анықталуы арқылы қамтамасыз етіледі.

Жеке тұлғаның рухани және дене тұрғысынан қалыптасуы, біздің ойымызша, кәсіби педагогикалық білім беру мақсатының, құралдарының және тиімділігінің өлшемі болып табылады. Рухани мәдениет оның нәтижесінде жаңа сапа туындайтын, адамның қалыптастырушы-қайта өзгертуші іс-әрекетінде жүзеге асырылатын шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудан басталады. Руханилықты сөзбен тәрбиелеуге болады деп ойлау қате ұғым, мұндай тәрбие тек рационалды сананы ғана қалыптастырады [1.32]. Өмірде рухани іс-әрекет рационалды сананың іс-әрекетімен емес, жан күшінің жұмысы арқылы (сезімталдық, басқа адамға көңіл аудару, жан жомарттығы, мейірімділік, елгезектік және т.б.) жүзеге асырылады.

Өскелең ұрпаққа саналы тәрбие беру, олардың рухани күштерін жетілдіру арқылы өзін-өзі тану және тәрбиелеу, терең ой-сана мен дене мәдениетін қалыптастыру мәселелері көрнекті ғұлама-ойшылдар Әл-Фараби, Ж.Баласағұни, Қ.А.Ясауидің және т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Сонымен қатар қазақ ағартушылары Ы.Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың, Ш.Уәлихановтың еңбектерінде де бұл мәселеге үлкен мән беріледі. Дене тәрбиесі мен рухани тәрбиені өзара сабақтастықта пайдалану туралы құнды пікірлер А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиевтің еңбектерінде зерделенген.

Педагогикалық жоғары оқу орындарындағы болашақ мұғалімдерді даярлау мәселелері мен оның жекелеген аспектілері В.А.Сластенин, Н.В.Кузьмина, Н.Д.Хмель, В.С.Ильин, Б.Т.Лихачев, Г.К.Нұрғалиева, К.А.Дүйсембаев, Қ.Б.Бөлеев, А.А.Қалыбекова және т.б.; студенттерге рухани - адамгершілік тәрбие беру мәселесі И.Ф.Харламов, К.И.Болдырев, М.А.Данилов, А.А.Калужный, Е.В.Бондаревская, Э.И.Монозсон, В.А.Ким, А.А.Бейсенбаева, Р.К.Төлеубекова және т.б. бірқатар еңбектерде қарастырылған. Дене тәрбиесі мен спорттың теориясы мен тәжірибесінде жеке тұлғаның дене мәдениетін қалыптастыру мәселелері дене белсенділігінің тұжырымдамасы (В.К.Бальсевич, Б.А.Тойлыбаев, О.А.Аяшев, Ж.К.Оңалбек, Оразов Ш.Б.), дене мәдениеті бойынша білім берудің мазмұны, құралдары мен әдістері туралы түсініктер (Б.А.Ашмарин, Л.П.Матвеев және т.б.); жеке тұлғаның дене мәдениетінің теориясы (М.Я.Виленский, В.М.Выдрин, В.И.Столяров) дайындалған.

Қазіргі уақытта мектептегі және жоғары оқу орнындағы дене тәрбиесі бойынша білім берудің жеке тұлғаға бағдарланған технологиялары жобаланып, дене мәдениетінің

мәні мен интеграциялану бағыттары (Л.П.Матвеев, Ю.М.Николаев, А.Б.Нұрлыбекова) зерттелуде. Сонымен қатар мектеп оқушыларына интеграцияланған валеологиялық білім берудің мәні мен мазмұны туралы зерттеулер (И.И.Брехман, В.В.Колбанов, Ж.З.Торыбаева және т.б.) де бар.

Сонымен қатар денсаулық, салауатты өмір салты мәселесі бойынша мамандар қоғамдағы әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-демографиялық жағдайға және оқушылардың аурушандығын төмендетуге ықпал ететін, мұғалімдердің дене мәдениетін қалыптастыратын факторлардың өз деңгейінде зерттелмегендігін алға тартады. Болашақ мұғалімдердің дене мәдениетін қалыптастыру жүйесі дайындалмаған. Теорияда педагогикалық білім беру жүйесіндегі кәсіби даярлыққа сәйкес мұғалімнің денсаулықты қалыптастырушы функциясына байланысты мәселелер қазіргі уақытқа дейін өз шешімін таппаған. Қазіргі мұғалім оқыту іс-әрекетін жүзеге асырумен қатар үнемі жұмысқа қабілеттіліктің жоғары деңгейін сақтауы қажет, өйткені баланың оқуы мен оның денсаулығының сақталуы осыған байланысты. Білім беруді ізгілендіру және гуманитаризациялау, рухани тәрбиенің басымдылығы идеяларының аясында дамыта отырып оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі денсаулық сақтаушы және денсаулық қалыптастырушы технологияларды жүзеге асыру тұрғысынан мұғалімдердің тұлғалық-кәсіби дамуы процесіндегі педагогикалық интеграциялаудың мәні жөніндегі мәселе әлі толығымен ашылған жоқ [2.45].

Оқу орнындағы дене тәрбиесінің негізгі міндеті- студенттердің интеллектіне, мотивтеріне, эмоцияларына, ерік-жігеріне, өзін-өзі реттеуге, экзистенциалды саласына және пәндік-тәжірибелік іс-әрекетіне жағымды әсер ету үшін жағдайларды қамтамасыз ету болуы қажет. Бұл, өз кезегінде тұрақты әлеуметтік-психологиялық көріністердің: дене белсенділігі және салауатты өмір салты саласындағы жағымды мотивацияның, құндылық бағдарлардың, қызығушылықтардың және қажеттіліктердің дамуын қамтамасыз етеді.

Дене мәдениеті – адамның тұтастай өмір сүру салты мен мінез-құлқын анықтайтын фактор.

Бұл қағида дене тәрбиесінің сауықтыру құндылықтарын толыққанды меңгеру - оқыту мен тәрбиенің жаңа технологияларын іздестіруді қажет етеді деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Денсаулықты қалыптастырушы құндылықтарды меңгеру тек жеке тұлғаның дене тәрбиесі сабақтарына жүйелі түрде белсенді кірістірілуі жағдайында ғана мүмкін, бірақ жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесінің дәстүрлі ұйымдастырылуы оған ықпалын тигізбей, ал кейде керісінше, кедергі келтіріп, студенттерді дене тәрбиесінен, сауықтыру іс-әрекетінен алшақтатуға әкелетінін тәжірибе дәлелдеді. Сондықтан дәстүрлі дене тәрбиесінен инновациялық технологияларға өтудің маңызы зор.

Педагогикалық процестің дамуы, негізінен, оның принциптерін негіздеу мен оларды жүзеге асыру деңгейіне байланысты. Экономикалық, саяси, мәдени жағдайлар, сонымен қатар әлемдік қауымдастықта дамып отырған мәдениеттердің диалогы дене мәдениетінің құндылықты негіздеу, интеграциялық, процессуалдық, диатроптық, диалогтық, сабақтастық, басқару мен өзін-өзі басқарудың бірлігі мен үйлесімділігі сияқты принциптерді ерекшелеу қажеттілігін шарттайды.

«Интеграция» термині әдебиеттерде XIX ғ. бастап кездеседі және қайта құру, толықтыру ретінде түсіндіріледі. Мұндай түсіндіру адам білімінің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылуды қарастырады. Бұл ұғымның педагогикада пайда болуы және оның дамуы білім кеңістігінде жүріп жатқан объективті процестермен байланысты.

Қазіргі уақытта интеграция шешуші мәнге ие болып, білім беру жүйесі дамуының басым бағытына айналды. Біріншіден, бұл бағытта жүріп жатқан өзгерістер ғылыми талдаудың жаңа пәндерінің пайда болуы ғылымның жүйелі түрде дамуының сәті болып табылады. Пайда болған құбылыстар әртүрлі ғылымдар үшін зерттеудің жалпы пәндерін анықтай отырып, шын мәнінде ықпалдастық сипатында болады. Екіншіден, педагогика ғылымының дамуындағы іріктеу процестері педагогикалық шынайы болмыстың жаңа

феномендерін табу және зерттеу, олардың қасиеттерін белгілеу және зерттеудің ғылыми объектіне сәйкес келетін өзіне тән ерекшеліктері бар теориялық принциптер мен әдіснамалық құралдарды анықтау бойынша күш-жігердің көрінісі болып табылады [3.25]. Философиялық сөздікте «интеграция» ұғымына мынадай анықтама беріледі: «Интеграция – әртүрлі әлеуметтік топтардың бірігуі және үйлесуі (таптық ықпалдастық), әртүрлі мәдени элементтердің ортақ гомогенді мәдениетте ассимиляциялануы (мәдени ықпалдастық), әртүрлі моральдық нормалардың бірігуі және үйлесуі (моральдық ықпалдастық)», ал шет тілі сөздігінде: «Интеграция (лат. – қайта қалпына келтіру, толықтыру, тұтастыру) – қандай да бір бөліктердің біртұтастыққа бірігуі». Н.П.Кондаковтың пікірінше, «Интеграция - қандай да бір элементтерді біріктіру, тұтастыру, қандай-да бір бірлікті қайта қалпына келтіру; жүйелер теориясында – жекелеген компоненттердің өзара байланысының осы күйді шарттайтын процеске бірігу күйі».

Интеграция деп біз келесі шарттардың бірін орындайтын процесті атаймыз: а) ол тәуелсіз заттардың жиынтығына олардың арасындағы қандай да бір байланыстарды ендіреді, яғни осы ансамбльді құрылымға айналдырады; ә) ол бұрын қалыптасқан құрылым элементтерінің арасына жаңа байланыстар ендіреді; б) ол аталмыш құрылым элементтерінің арасындағы бар байланысты күшейтеді. Мұнда 2 және 3 мағынадағы интеграция процестері туралы айтылғанда, олардың құрылым интеграциялары деңгейін жоғарылататындығы атап көрсетіледі.

Интеграция процесі – бұл бұрын шашыраңқы болған көптеген компоненттердің біртұтас түзілімінің ретті түрде жүріп отыратын қалыптасу және даму сәттерінің үздіксіз ауысуының заңды процесі [4.32].

Педагогикалық әдебиеттерде интеграция мәселесінің педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік аспектілері ашып көрсетілетін еңбектер бар: З.А. Малькова, Н.Д. Никандров, Б.С. Гершунский, В.С. Шубинский – интеграцияның педагогика ғылымына әсері; А.П. Беляева, В.Н. Федоров, И.Д. Зверев, В.Н. Максимова - ғылымдағы интеграция процестерінің оқытуға әсері; Ю.С. Тюнников – оқу-тәрбие жұмыстарындағы интеграция процестерін анықтау және сипаттау әдістемесі; Ю.К. Дан, А.А. Пинский, В.В. Усанов — көп пәнділікті жою және пәндерді интеграциялау арқылы оқу-тәрбие процесінің тиімділігін жоғарылату; В.Г. Разумовский, Л.В. Тарасов – педагогикалық ойлауды интеграция идеясы негізінде қайта құру; М.Н. Борулава – жаратылыстану-ғылыми және кәсіби-техникалық пәндерді, сонымен қатар жетекші құрылымдық жаратылыстану-ғылыми және техникалық білімдерді интеграциялау; Л.А. Волович – орта кәсіби мектеп студенттерінің кәсіби және гуманитарлық дайындығын интеграциялау; Ф.Ф. Харисов – жалпы білім беретін мектептегі және т.б. оқу-тәрбие процесін және ұлттық мәдениетті интеграциялау және т.б.

Болашақ мұғалімдердің рухани және дене тәрбиесін интеграциялауды жобалау және мұғалімдердің іс-әрекетінің тиімділігін және нәтижелілігін анықтайтын шарттардың нақты белгіленуі қажеттілігі олардың шарттайтын алғышарттарын анықтауды қарастырады. Осындай алғышарттардың төрт тобын қарастыралық: әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-мәдени, ғылыми- ықпалдастырылған, педагогикалық. Алғышарттардың бірінші тобындағы елдің адами әлеуетін сақтау, дамыту және жүзеге асыру үшін қауіп төндіретін жетекші әлеуметтік-шартталған тәуекел факторлары мыналар болды: өмір ұзақтығының төмендеуі және халық өлімінің өсуі бағыттары; өмір сүру іс-әрекетінің экологиялық факторлары (оның ішінде әлеуметтік-экологиялық) әсерімен дене және психикалық саулық деңгейінің төмендеуі; келешек ұрпақтың адамдық әлеуетінің аса маңызды құрамдас бөліктері ретіндегі балалардың, жастардың, отбасы жағдайының төмендеуі; ғылым мен білімнің дамуы және олардың қажеттілігінің төмендеуі. Алғышарттардың екінші тобы - дене, психикалық және рухани денсаулықтың сипаты ел әлеуметтік-экономикалық қиындықтардан шыққанда емес, онымен бір уақытта салауатты өмір салтының принциптері жүзеге асырылғанда ғана жағымды өзгеріске ие болады [5.89]. Бұл принциптерді педагогтардың белсенді қатысуынсыз өмірге енгізу мүмкін емес. Алғышарттардың үшінші тобы - ғылымдардың өзара әрекеттесуінің анықталған екі ағымдарының өзара байланысы

тұрғысынан білім берудің маңызды ықпалдастырылған құндылығы ретіндегі денсаулық мәселесінің және педагогика ғылымының өзара байланысының сипатымен анықталады. Алғышарттардың төртінші тобы - соңғы уақытта қызмет етудің әртүрлі аспектілері - операцияларды зерттеу, болжам жасау, ұйымдастыру теориясы, бейімдеудің, оқытудың абстрактілік теориялары және т.б. сипаттайтын интегративті теориялар пайда бола бастауымен сипатталады.

Студенттердің кәсіби даярлығы оларда педагогқа жаңа әлеуметтік-мәдени, ғылыми-педагогикалық жағдайларда қажетті жеке тұлғаның рухани, дене қасиеттерін қалыптастыру міндетіне тәуелді. Болашақ мұғалімдердің рухани және дене тәрбиесінің интеграциясы жекелеген оқу пәндерінің «ішінде» құрылатын білім мазмұны мен ойлау әдістеріндегі сол ортақ нәрсені анықтап, қалыптастырады. Осы ортақ нәрсені анықтағаннан соң ғана студенттерді арнайы оқытуға, сол арқылы олардың қабілеттерін саналы және мақсатқа сай дамытуға, дене тәрбиесі -спорттық іс-әрекет процесінде олардың тұтас дүниетанымы мен оны жүзеге асырудың орындаушылық механизмін тиімді қалыптастыруға болады.

Мұның барлығы дене тәрбиесінің мәнін шынайы түрде (сөз жүзінде емес) қайта ұғынуды, оның рухани (тұлғалық) және әлеуметтік-мәдени мағынасын ашып көрсетуді және оның тәжірибелік іс-әрекетте жүзеге асырылуын талап етеді.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығындағы барлық оқу пәндерінің өзара байланысына (олардың мүмкін болатын ықпалдастығына дейін) бастайтын педагогикалық жүйені конструкциялау қажеттілігі туындайды [6.53].

Педагогикалық білім берудің интеграциялық бағыты таным тәсілдері (ғылым, әлеуметтік-нормативтік сала, өнер, дін) мен денсаулықты қалыптастырушы білім парадигмаларының (білім алу мәдениеттің анағұрлым технологиялық және қозғалмалы бөлігі ретінде барлық мәдени құндылықтарды, адам іс-әрекетінің түрлері мен формаларын ассимиляциялайды) синтезіндегі рухани және дене конвергенциясы міндетін жүзеге асыруға қабілетті педагогикалық технологияны құрудағы анағұрлым озық әдіснамалық позицияларды нұсқайды.

Интеграциялау тұрғысынан келу білім берудің барлық мүшелерінде денсаулық мәдениетін бақылау және конструктивті-рефлексивті қабілеттерді дамыту, ойлау таптаурындарын азайту, салауатты өмір салтына деген туа біткен қажеттілікті өзектендіру арқылы тәрбиелеуге бағдарлайды.

Рухани және дене тәрбиесінің ерекшеліктерін талдау кәсіби-педагогикалық даярлық процесіндегі болашақ педагогтың рухани және дене құрамдас бөліктерін интеграциялаудың педагогикалық моделін дайындауға мүмкіндік берді. Оны келесі түрде ұсынуға болады (3 - сурет).

Болашақ мұғалімдердің рухани және дене тәрбиесін интеграциялаудың моделін педагогикалық (мазмұндық) деңгейде талдау «Дене тәрбиесі» пәнінің мазмұнын денсаулықты қалыптастырушы негізде қайта құрылымдауды қарастырады.

Рухани және дене тәрбиесін интеграциялаудың мақсаты: педагогикалық іс-әрекет арқылы жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдайларды жасау. Интеграция компоненттері: мақсаттық компонент, басқару компоненті (педагогикалық ұжым, педагог), интеграл (құндылықтар жүйесі), оқу пәнінің мазмұны (дидактикалық бірліктер), ықпалдастық процесі (кезеңдер, формалар, әдістер, тәсілдер және т.б.), ықпалдастық іс – әрекеті, ықпалдасу нәтижесі. Интеграция механизмдері: метатіл, мазмұнның, тапсырманың, мінез-құлық ережелерінің акцентуациясы, оқу тілдерінің креолдануы. Интеграция процесінің тәсілдері: жалпылаудың, экстраполяцияның, нақтылаудың түрлері, әртүрлі құбылыстар мен процестердің салыстырмалы талдауы, ғылыми параллельдер мен ұқсастықтарды пайдалану, әртүрлі объектілерді талдауға жалпы тұрғыдан келуді ашып көрсету, себеп-салдардық байланыстарды басқа пәндерден алынған білімдерге сүйене отырып біріктіру. Интеграция іс-әрекеті: ойындардың түрлері – шапшаң, спорттық, іскерлік, рөлдік, дидактикалық, педагогикалық. Ойын іс-әрекетінің элементтері – оқу іс-тәжірибесі процесіндегі педагогикалық міндеттердің теориялық шешімдері, педагогикалық жағдайларды модельдеу,

өзін-өзі талдау, педагогикалық іс-тәжірибе кезеңіндегі тапсырмаларды өз бетінше шешу және т.б. Нәтиже: студенттің педагогикалық мәдениеті деңгейінің жоғарылауы [7.26].

Рухани және дене тәрбиесі интеграциясының негізгі ерекшеліктері мынада: жеке тұлғаның әртүрлі аспектілерін анықтайтын компоненттер қойылған мақсатқа байланысты әртүрлі сипатта өзара әрекеттесуі мүмкін; интеграциялаушы рөлді мақсатты анықтайтын компонент атқарады; жеке тұлғаның әртүрлі компоненттері тәрбиелік процесінің байланысы жекелеген ұғымдардың, категориялардың, тұжырымдамалық сызбалардың, заңдардың және теориялық, нормативтік білімнің басқа да элементтерінің диффузиясы негізінде жүзеге асырылады; жеке тұлғаның екі тәрбие түрі процесінің ықпалдастығы жаппай емес, іс-әрекеттің жекелеген тұстарымен, сонымен қатар зерттеу мәселесін теориялық тұрғыдан талдау бізге студенттердің рухани және дене тәрбиесін интеграциялау технологиясын дайындауға мүмкіндік берді. Бұл технологияның ерекшелігі ретінде мыналарды атап көрсетеміз: біріншіден, ол өз ішінде толығымен пәндік орталықтандыруды сақтайды, екіншіден, ол гуманитарлық циклдің оқу пәндеріне («Дене тәрбиесі» пәні де осы циклге енеді) байланысты қолданылады. Осылайша, мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық даярлығының біртұтас жүйесінің ішінде интеграция тұрғысынан келуді жүзеге асырудың үш деңгейі қамтылды: пән ішіндегі интеграция деңгейі; пәнаралық интеграция деңгейі; әдіснамалық синтез деңгейі. Оқытуды ұйымдастырудың формаларын дамытудағы интеграциялау процестерін талдау мынадай негізгі бағыттарды анықтауға мүмкіндік берді: оқытуды ұйымдастырудың формалары ретіндегі сабақтарды дайындауда интеграцияның қайнар көздерін күшейту; «Дене тәрбиесі» пәнін оқытуды ұйымдастырудың әртүрлі формаларының уақыт бойынша шашыратылған кешенін қалыптастыру («көлденең» интеграциялау); дене тәрбиесін ұйымдастырудың формаларын оқу процесінің анағұрлым көлемді (сабаққа қарағанда) құрылымдық бірліктерінің – оқу күні, оқу аптасы және т.б. аясында негіздеу («тіке» интеграциялау).

Педагогикалық білім берудің интеграциялық жүйесі, біріншіден, өз ішінде толығымен пәндік центризмді (интеграцияланатын пәндер тек білім беру кеңістігінде ғана емес, сонымен қатар дербес оқу жүйелері ретінде де қызмет етеді) сақтайды; екіншіден, ол гуманитарлық пәндердің оқу пәндеріне қолданылады, дәстүрлі жүйені сақтау үшін кең мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар дәстүрлі оқыту жүйесінде мазмұндық және әдіснамалық тұрғыдан бір-бірімен оншалықты сәйкеспейтін көптеген оқу пәндері кездеседі; оның ұйымдастырушылық принципі – пәндік центризм – оқу пәндерінің оқшау білім жүйелері ретінде өмір сүруі. Пәндік шашыраңқылық педагогикалық оқу орны түлегі дүниетанымының үзіктілігінің бір себебі, ал қазіргі әлемде мәдени, ақпараттық және технологиялық ықпалдастыққа деген бағыттар басымдылық танытуда [8.36].

Екінші – болашақ мұғалімдердің рухани және дене тәрбиесі интеграциясының процессуалдық деңгейі мыналарды қарастырады: студенттердің әртүрлі пәндер бойынша теориялық білімдерді, операциялық-іс-әрекеттік қабілеттер мен дағдыларды өзінің келешек кәсіби іс-әрекетінде кешенді пайдалануға дайындықтарын қалыптастыру; студенттерді әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелерінде жүргізілетін дене тәрбиесі сабақтарында пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың теориясымен және әдістемесімен қаруландыру; болашақ мұғалімдерде өз іс-әрекетінде пәнаралық байланыстардың мүмкіндіктерін пайдалануға деген жағымды мотивация мен саналы қажеттілікті қалыптастыру; педагогикалық жоғары оқу орны оқытушыларын арнайы пәндерді оқыту процесінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға дайындау.

---

1. Ж.Қоянбаев. Педагогика. - А.Рауан, 1992.

2. Б.Р.Айтмамбетова, А.А. Бейсенбаева. Педагогика пәні және оның міндеттері. - А. 1992.

3. Савин Н.В. Педагогика. - А. 1975.

4. Б.Р.Айтмамбетова, А.А. Бейсенбаева. - А. 1991.

5. Подласый И.П. Педагогика. - М.: Владос, 2000.

6.Бабанский Ю.К.Педагогика. - М.,1988.

7.Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. Қазақ тәлім-тәрбиесі. - А. Санат, 1995.

8.Н.И.Болдырев. Мектептегі тәрбие жұмысының әдістемесі. - А. Мектеп,1987.

Н.С.Аманғазиева

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДА ТЕХНИКАЛЫҚ ЕҢБЕК САБАҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

ӘОЖ 37.055.3

А 52

XX ғасыр – ғылым мен техниканың даму шыңына жеткен ғасыры десек, ХХІ ғасырдың адам баласына қоятын талабы одан да асып жатыр. Ғылым мен техника небір шыңдарға жеткен сайын, кәсіби салада әр түрлі техникалық мамандықтар пайда болып, қазіргі жастардың мамандық таңдау мүмкіндігі де кеңейіп барады. Бүгінгі білікті маман – жұмыскер өз саласындағы өндірістік міндеттерді жақсы атқарып қана қоймай, оған қоса жобалай білу, дұрыс шешім қабылдап, шығармашылық жұмыстарды да орындай алуы қажет. Себебі, ғылымның қарқынды дамуына және жаңа технологиялардың енуіне байланысты кез келген кәсіптік мамандыққа қойылатын талаптар үнемі өзгеріп отырады.

Осыдан келіп әр адамға өмірде 2–3 мамандықтан игеру қажеттілігі туындайды. Ал мамандықты дұрыс таңдай білу, өз мүмкіндіктерін бағалай білуде – мектепте берілген білімнің мәні зор. Егер бала техника жағына икемді болып келсе, ол міндетті түрде болашақта техника саласындағы мамандықты таңдайды. Оған – мұғалімнің технология сабақтарын ойдағыдай жүргізуі, сабақта қазіргі заманда тұрмыста, күнделікті өмірде қолданылатын бұйым-жабдықтардың жасалу әдістерін дұрыс түсіндіре алуы, сабақ барысында баланың шеберлігін арттыруы, сабақты қызықты өткізе білу арқылы баланың қол өнеріне деген қызығушылығын оята алуы себеп болады. Қазақ халқы «Баланы жастан» деп айтқанындай, балаға жас кезінде қандай бағыт берілсе, ол өсе келе сол бағытты өзі-ақ алып кетеді. Демек, адам баласының «Оң саусағынан бал тамғандай» етіп тәрбиелеуде технология сабағының мәні зор.

Жалпы, әр заманның ғылым саласынан адамға қоярлық өзінше талаптары бар. Біз өмір сүріп жатқан заманның адамға қоятын талабы ретінде «Білікті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген қазақ халқының көнеден келе жатқан мақалын алғым келіп отыр. Себебі, бүгін алға шабам дегендер, білімнің бұлағынан нәр алуы, ғылымның әр саласынан хабардар болу керек. Жан-жақты ақпараттандырылған адам өмірде өз жолын тауып, мақсаттарына жете біледі. Бірақ білім-ғылым деп, тәрбиені тыс қалдыруға болмайды. Бүгінгі таңда мектеп мұғалімдеріне қойылатын талап – баланы оқыта отырып тәрбиелеу. Осы принципті басшылыққа алған ұстаз оқушысын білімді, өнегелі әрі мәдениетті етіп шығарады [1.15]. Осы айтылғандардың барлығын меңгерген оқушы творчество, техника т.б. салаларында жан-жақты дамиды.

Қазір мектеп бітіруші жастарды техниканы меңгеріп, оның тетіктерін жетік білетін етіп тәрбиелеу міндеттері қойылып отыр. Адам баласы қандай бағытқа бейім болсын, ең алдымен оның шығармашылығының деңгейі биікте болу керек. Ал шығармашылық кез-келген ғылымның саласын меңгеру барысында дамиды. Сол сияқты техникалық еңбек сабағында балаларға заманымызға сай білім бере отырып, шығармашылық және жеке қасиеттерін дамытудың мәні зор.

Осы бағыттағы істер 1-сыныптан басталуы керек. Еңбекке баулудың алғашқы күндерінен жүйелі білім беруді, олардың ой-өрісін дамытуды, тапсырмаларды орындау жоспары мен жұмысқа қажетті материалды таңдап алатындай етіп ұйымдастыру керек. Олар қарапайым нәрселерді құрастырудан бастап, біртіндеп күрделі өмірде жиі кездесетін

машиналарды ажырата білуге үйренеді. Оқу жылының екінші жартысынан бастап, математика сабақтарында кесінділерді және геометриялық фигураларды жолсыз ақ қағазға сызғызу жүргізіледі. Мұғалімнің өзі жасаған кестесі не тақтаға сызған бұйымы мен оның құрылысының бейнесі сызба түрінде берілуі керек. Осы сызба бойынша олар орындалатын бұйымның құрылысын аңғаруға үйренеді. Сонан кейін бұйымның сызбасы және үлгісі, не техникалық суреті салыстырылып, орындалатын жұмыс операциясы белгіленеді. Оқушылар сызбамен жұмыс істеуден бұрын, сызбада берілген бүктеу, кесу, жалғау сияқты шартты белгілерді оқи алу білуге үйрету керек. Оқушылар негізінен бұйымдар мен жұмыстарды үлгі және дайын сызба, нұсқау бойынша белгілі жоспармен үйренеді.

Сызбаны оқу және белгілеу – еңбекке баулу сабағында орындалатын операцияларды алдын ала жоспарлау барысының алғы шарты. Сызба оқылып белгіленгеннен соң, олар жоспарда көрсетілген жұмыстарды орындауға кіріседі. Егер берілген тапсырма бір сағатта орындалатын болса, алғашқы сабақ сызбаны оқуға, белгілеуге арналады. Қалған уақыт материалды өңдеуге, бөлшектерді дайындауға, құрастыруға, әшекейлеуге жұмсалып, оның орындалуын тексеруге бөлінеді [2.35]. Олар белгілеу тәртібін дұрыс жоспарлап, жете түсінсе ғана еңбек операциялары ойдағыдай орындалады.

Қажетті сызықты жүргізу қарындаштың дұрыс ұшталуына байланысты. Қарындаш кедір-бұдырсыз, теп-тегіс ұшталуы қажет. Сонда жүргізілген сызық дұрыс болып шығады. Түзу сызық сызғанда, қарындашты жылжытатын бағытына қарай аздап көлбете ұстап, үлгінің не сызғыштың қырына тақап сызады. Сызу үшін қалыңырақ ағаш сызғыш, өлшеу үшін металл сызғыш пайдаланылады.

Шеңбер циркульмен сызылады. 1-сынып оқушылары балалар бақшасынан алған дағдылары негізінде мұғалімнің айтқаны, тақтаға сызғандары бойынша жұмыс істеп, шеберлікке үйренеді. Циркульмен дөңгелектер сызып, оларды тең бөліктерге бөлуге төселеді. Оқушылар 1-сыныптан бастап, жоспарлаудың алғашқы элементтерін, графикалық бейнелеуді, сызбаны оқуды және белгілеуді, фигураларды салудың алғашқы элементтерін, сызу жабдықтарымен жұмыс істеуді, сызу тақтасын, қағазды тақтаға дұрыс бекітуді, көмекші сызықтар жүргізуді, қағаздың бүктелетін, кесілетін жерлерін сызықтар арқылы белгілеуді үйренеді.

Жұмыстың ойдағыдай орындалуы үшін 1-сынып оқушыларын өздерін-өздері бақылай білуге үйрету керек. Өзін-өзі бақылау – дайындық кезеңі, негізгі кезең және қорытынды кезең болып бөлінеді. Олар дайындық кезеңінде жұмыс орнын әзірлейді. Бұл жерде тексеріп бақылау іске асырылады. Мұғалім осы кезеңде балалардың назарын материалды зер сала қарап, аспаптардың жұмысқа жарамдығын анықтай білуге аударады.

Оқушыларды, өз жұмыстарын бақылай білуге үйретудің мақсаты – сынап көруге және жіберген қатесін аңғарып, кемшілігін анықтай білуге үйрету, сонда олар жұмыстың я дұрыс я бұрыс орындалғанын байқайды. Сонан соң жұмысты әрі қарай жалғастыру керек пе, жоқ па, соны біледі.

Модель жасау үшін оқушылар материалдар мен аспаптардың қасиеттерін, модельдер технологиясын және олардың атқаратын қызметін жақсы білу керек. Ол жұмыстарды мұғалімнің бақылауымен, көптеген қайталаулардың нәтижесінде меңгереді, соған дайындалады.

Балалар мұғалімнің тапсыруы бойынша кептірген өсімдіктердің және басқа да өздерінің назарын аударған әр түрлі табиғи материалдарды алып келеді. Бұл материалдар балаларды мектеп төңірегіндегі жергілікті жердің табиғатымен нақты таныстыруға көмектеседі.

Мұғалімнің міндеті – бұл материалдарды балалармен бірлесе отырып жүйеге келтіру, мектепке сақтау үшін іріктеп алу. Бұл міндет алғашқы еңбек сабағында орындалуға тиіс. Әр түрлі материалдарды сақтауға папкалар және қорапшалар керек. Сондықтан балаларды сызба, оқу құралдарын, басқа да бұйымдарды салып қоюға арналған қорапшалар, сауыттар жасауға арнап қағаз түтікшелер шиыршықтау әдістеріне үйрету керек.

Бұйымдар жасау үшін әуелі табиғи материалдардың түрлі ерекшеліктерін білу қажет. Мысалы, үлкендігі, пішіні, түсі, қаттылығы, өңдеуге болатындығы, желімделуі т.с.с. Искерлік пен дағдылардың белгілі бір жүйесін қалыптастыру үшін бұйымдар өз ретімен жасалуға тиісті [3.25]. Мұғалімнің белгілі бір бұйымдардың орнына қиындығы бірдей сол тәрізді бұйымдар жасатуына болады.

Қағаз және қатырма қағаздан сан алуан ойыншықтар жасатып үйрету жұмыстарындағы ерекше мән беруге тиіс жұмыс – балаларға шырша ойыншықтарын жасауды үйрету. Мұнда пайдаланылатын басты материалдар: қатырма қағаз, ақ қағаз, түрлі түсті қағаздар, әр түсті бояулар, желім т.б.

Жаңа жылда ұйымдастырылатын шыршаларды безендіретін ойыншықтардың өздері-ақ жасап алады. Ойыншықтарын өздері жасамаған, өздері әшекейлеп безендірмеген шырша балалр үшін онша қызықты болмайды. Бүкіл сынып ұжымшылдыққа, еңбек үстіндегі жолдастық қарым-қатынасқа тәрбиеленеді, олардың шеберлігін, көркемдік-әсемдік талғамдарын дамытуға игі әсерін тигізеді.

Шыршаға арнап қандай ойыншықтар жасату, оны қалай әсемдеу әр мұғалімнің шеберлігі мен талғамына байланысты. Дегенмен, қатырма қағаздан, қағаздан т.б. материалдардан келістіріп жасалған алуан түрлі ойыншықтар, түрлі түсті қағаз тіліктерінен жасалған алуан түрлі шығыршықтар тізбегі, үш бұрыштап, төрт бұрыштап, дөңгелектеп, қошқар мүйіздеп т.б. қиылған алуан түсті қағаз қиындыларынан тізбектер, түрлі түсті басқа да ленталар, қатты қағаздан жасалған әр түрлі фигуралар, түрлі жеміс макеттері, безендірулер шыршаны барынша әсемдей түседі [4].

Аналар мерекесі – 8 наурыз еңбек сабақтарындағы жұмыстардың біраз түрлеріне тақырып бола алатыны мәлім. Балалар еңбек сабағында 8 наурыз мерекесі күні аналарына, апаларына сыйлайтын түрлі бұйымдар жасай алады. Бұл үшін мұғалім тарапынан оларға тиісті ақыл-кеңес берілуі керек. Мұндай жұмыстарда көбіне қағаз, қатырма қағаз, мата т.б. материалдар пайдаланылады. Бұл материалдардан кішігірім бұйымдар дайындауға болады. Мерекелердің еңбек сабағына негіз болуының ұтымдылығы – балалар жасап жатқан бұйымдарын аса бір қызығушылықпен, махаббатпен, сүйіспеншілікпен жасайды. Мысалы, жоғары да аталып өткен 8-наурыз мерекесін алайық. Оқушы анасы, апасы және ұстазына өз қолынан сыйлық жасап беруге асығады. Сыйлықты жасау барысында баланың ойына әртүрлі идеялар келеді және бала оны жүзеге асыруға тырысады. Тіпті кейбір балалар гүл жасаймын деп, өзі гүлдің бір түрін ойлап табуы мүмкін. Мұндай жағдайларда ата-аналар, ұстаздар тарапынан тәрбиелеудің ынталандыру, мадақтау әдстері іске асып отырғаны жөн. Үлкендердің марапатына ие болған баланың қызығушылығы, еңбекке деген талпынысы арта түседі. Сонымен қатар баланың кемшіліктерін де айтып отыру керек. Кемшіліктерін көре білген бала, болашақта кемшіліктерді, қателіктерді болдырмауға тырысады және өз кемшіліктерін өзі мойындай алатын болады. Яғни, шығармашылықты дамыта отырып тәрбиелеу кезінде баланың жеке қасиеттері дамиды.

Аталған жұмыстарды өңдеу, әр түрлі бұйымдарды жасау барысында баланың эстетикалық талғамы, кеңістіктегі түрлі құбылыстарға деген көзқарастары дамып, эстетикалық және патриоттық тәрбие беруде үлкен әсерін тигізеді. Бұған дәлел ол экскурсия кезінде, туған еліміздің табиғатына сүйсінеді, оны мақтан тұтып, аялай қарайды.

Олар сабаққа керекті табиғи материалдарды жинағанда, өсіп тұрған өсімдіктердің бұтағын сындырмай, жапырағын, піспеген жеміс-жиегін орынсыз жұлмау, тек жерге түскен түсті жапырақтарды, жемістерді жинауға болатындығын түсіндірулері керек.

Жұмыс кезінде оқушылар қауіпсіздік техникасы ережелері мен тазалық-гигиеналық талаптарды сақтайды. Жұмыс барысында олар өлшейтін және тексеретін (бақылайтын) құралдарды пайдаланады (сызғыш, циркуль, үш бұрыш сызғышы т.с.с.). Бұйымдар жасағанда олар қағазды өңдеп, арнайы құралдарды қолданып жұмыс істейді. Мұны техникалық өңдеуге арналған құралдар дейді (пышақ, қайшы, біз т.с.с.) [5.36].

Сондай ақ, ерекше ескертетін бір жәйт жұмыс барысында қауіпсіздік техникасының ережелерін сақтауға, құралдармен дұрыс жұмыс істеуге және практикалық жұмыс кезінде

саусақтарға арналған жаттығулар болып табылады. Олар мынадай жолдармен жүзеге асырылып жасалады.

- парта /үстел/ үстін қолмен кезек сипау;
- кезекпен қолдың саусақтарын ашып, жұмып, парта /үстел/ үстін үру;
- екі қолдың шынашағын парта үстіне параллель қойып, әр саусақты кезекпен алақанға үру сияқты жаттығулар алты жасарларға сергіту үшін пайдалы.

Мұғалім сабақта әрбір оқушының қауіпсіздік техникасы ережелерін сақтап, жұмыс істеулеріне бағыт беріп отырады. Шамамен мынандай талаптар қойылуы керек:

- жұмысты тек қана мұғалімнің рұқсатымен бастау;
- құрал-саймандарды тек қажетті жағдайда ғана пайдалану;
- бүлінген немесе өтпейтін құрал-саймандармен жұмыс істемеу;
- жұмыс орнын таза ұстап, материалдар мен құралдарды тиімді жұмыс істеу;
- жұмыс кезінде бөтен жаққа назар аудармау;
- жұмыс бітісімен материалдар мен құралдарды өз орындарына жиып қою.

Қағазды ағаш желімімен жапсырған жөн, себебі қағаз желімнің ішінде су көп болғандықтан, қағаздың жылтыр өңі мен бояулы бұзылып, дақ пайда болады. Қою ағаш желімі қағаз бен қатырма қағаздың қалың, тығыз түрлерін желімдеуге, сондай-ақ маталарды желімдеу үшін пайдалануға болады. Қою декстрип желімін немесе аралас желімді пайдалану жақсы нәтиже береді. Бұйымға жапсырылатын затты желімдегенде, желімді бұларға жұқалау жағады. Элементтерді өзара дәл келуі үшін, сапасы бірдей қағаз парақтарын (мысалы, басылған таблицаларды, географиялық карталарды) қабыстырып желімдегенде, қағаздың, жабыстыратын екі шетіне де бірдей желім жаққан дұрыс. Желім жаққанда, қағазды керексіз бір парақ қағаздың үстіне қою керек. Еңбек сабағында желім тез сүртілетін ақ қанылтыр немесе басқа бір материал қағылған тақта болуы керек. Әрқашан кезекті затқа желім жаққаннан кейін тақта шүберекпен сүртіледі.

Көрнекі оқу құралдарын, аппликация, үстел үсті ойындарын, басқа материалдар даярлауға олардың ұсақ элементтерін көбінесе түсті және ақ қағаздар арқылы желімдеуге тура келеді. Кейде олар күрделі қисық сызықты болып келеді. Мұндай элементтердің сырт жағын былғап алмай, желімдеу керек. Сондықтан оларды қиып алудан бұрын желімнің жұқа қабатын жағу керек. Желім кепкен соң орнына келтіріліп, таза парақ қағаздың үстіне жұмсақ шүберекпен басып жабыстырады.

Құрастыру жұмыстарындағы маңызды кезең орнын дұрыс ұйымдастыру. Жұмыс орны өңделетін материалға қарай, түрліше жабдықталады. Түрлі материалды өңдеу үшін бұрауыш, гайка, бұрайтын кілт, біз болуға тиіс. «Конструктор» жиынтығынан белгілі бір зат жасау керек болса, оған қажетті бөлшектер ғана алынады.

Мұғалім оқушыларға жұмыс орнын қалай пайдалану керектігін: үстелді қалай дайындау, артық нәрселерді алып қойып, қажетті аспаптарды алу, олардың ақауы жоқтығын тексеру, оң қолға ұстайтынды оң жаққа, сол қолға ұстайтындарды сол жаққа қоюды алғашқы күннен үйретеді. Сонымен қатар, аспаптарды күту тәртібін, материалды үнемдей білуге, жұмыс кезінде жұмыс орнының ретті, таза болуын қадағалау: жұмыстан соң орнын жинап, аспаптарды тиісті орындарына қоюға дағдыландырады. Жұмыс орны реттелген соң, оқушылар практикалық жұмыс істеуге кіріседі. Олар модель бөлшектерін дайын үлгі бойынша белгілейді. Модельдің жақсы болуы белгіленудің дұрыс және дәл болмауына байланысты. Белгі сызығының болар-болмас қате жүргізілуінен модель іске аспай қалуы мүмкін. Сондықтан да белгілеп болған соң, белгі сызығының дұрыс сызылғанын басқа әдіспен де тексеріп алу керек. Белгілеу кезінде қарындаш, үлгі, сызғыш, бүктелетін метр, циркуль сияқты аспаптарды пайдаланады. Қарындашты жұмыстың түріне қарай дұрыс таңдап алу қажет. Қағазды және қатырма қағазды белгілеу үшін таңдап алынған қарындаштың қаттылығы орташа, ал ағаш материалын белгілейтін қарындаш қаттылау болуы керек. Өйткені жұмсақ қарындаштар ағашқа тез мұқталады [6].

Өңдеу кезінде бүктеу және қаттау операциялары кеңінен пайдаланылады. Нәтижесінде оқушылар көздеген мақсаттарына қол жеткізеді. Қорыта айтқанда, оқушылардың

шығармашылық қабілеттерін дамытуда техникалық еңбек сабағының тигізетін әсері жоғары болады деп нық сеніммен айтуымызға толық негіз бар.

1. О. Сатқанов. Еңбек сабақтарында қазақ өнеріне баулу. Алматы «Рауан», 1992 ж.
2. О. Сатқанов. Техникалық еңбек. Алматы «Рауан», 1993 ж.
3. Шаңырақ (тұрмыстық энциклопедия).
4. Афонина Г. М. Педагогика. Ростов-на-Дону, 2002..
5. Бабаский. Педагогика. Москва, 1983 ж.
6. Қоянбаев Ж. Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика. Астана, 1998 ж.

М.А.Кариев

ОЧИСТКА СТОЧНЫХ ВОД АВТОМОЕЧНЫХ СТАНЦИЙ ГИДРОЦИКЛОННОЙ НАСОСНОЙ УСТАНОВКОЙ

УДК 628.3

Борьба с загрязнениями воды нефтепродуктами и моечными средствами, повторное использование и воспроизводство водных ресурсов, включая эффективные методы очистки и извлечения составляющих компонентов, являются одной из ключевых проблем, стоящих перед производственными предприятиями.

Как известно, 2005 – 2015 гг. провозглашены ООН Международным десятилетием действий «Вода для жизни».

Общий объем воды на Земле составляет примерно 1,4 млрд км³, из которых лишь 2,5 %, т.е. около 35 млн км³, приходится на пресную воду. Большая часть запасов пресной воды сосредоточено в многолетних льдах и снегах Антарктиды и Гренландии, а также в глубоких водоносных горизонтах, а главными ее источниками остаются озера, реки, почвенная влага и неглубокие резервуары подземных вод. Доступная для эксплуатации часть этих ресурсов оценивается примерно в 200 тыс. км³ – менее 1 % запасов пресной воды и лишь 0,01 % всей воды на Земле. Ситуация усугубляется тем, что значительная их доля размещена вдали от населенных территорий.

Сегодня 263 трансграничных озерных и речных бассейна расположены на территории 145 стран и охватывают почти половину поверхности планеты. Огромные трансграничные резервуары пресной воды заключены и в подземных водоносных горизонтах.

В мире достаточно пресной воды для удовлетворения потребностей всех жителей планеты, но беда в том, что вода распределена неравномерно и часто тратится впустую. В некоторых регионах запасы пресной воды, пригодной для питья, в последнее время резко сократились в результате ее загрязнения отходами деятельности человека, промышленности, сельского хозяйства и коммунальными стоками.

Поля использования водных ресурсов из года в год растут. Убытие антропогенных воздействий человека на природную среду в ближайшем будущем не предвидится. Проблема очистки сточных вод, разработка новой технологии очистки и повторное использование технической воды становятся перспективными направлениями современного развития водных наук [4].

При очистке оборотных и сточных вод все большее применение находят напорные гидроциклоны, обеспечивающие высокопроизводительное и эффективное улавливание механических загрязнений при минимальной потребности в капитальных затратах и производственных площадях [1].

Разработка конструкции совмещенных в одном дизайне гидроциклона + флотатора или фильтра – дело весьма перспективное. Поэтому ниже остановимся на конструкции

существующих в настоящее время гидроциклонов и гидроциклонных насосных установок [2], претендующих быть включенными в состав очистных установок оборотных и сточных вод, в том числе, сточных вод автомоечных станций. Вращательное движение трехкомпонентной жидкости в гидроциклонной камере обладает интересным свойством. Все твердые содержимые с удельным весом больше удельного веса воды ($\gamma_t > \gamma_v$) под действием центробежной силы инерции смещаются к стенке гидроциклона, тогда как легкая фаза (нефтепродукты, пузырьки газа и пара воды) стремятся занять приосевую зону аппарата, так как по радиусу гидроциклона, в направлении его оси действует значительный градиент давлений ($\overrightarrow{gradP}$) [3].

Иногда, на свободной поверхности гидроциклонной жидкости, существует вакуум. Это наталкивает на мысль, что вдоль оси гидроциклона, на место свободной циклонной полости, надо бы разместить цилиндрическую трубу с перфорацией для легкого компонента исходной гидросмеси. Именно из таких соображений родилось еще одно перспективное направление в развитии более совершенных конструкции гидроциклонов.

На рисунке 1. [1] приведена схема трехпродуктового напорного гидроциклона [1, 3], которая состоит из цилиндрического корпуса 1, входного 2, сливного 3 и пескового 4 патрубков, а также приосевой цилиндрической трубы 5 с перфорацией. Через сливной патрубок 3 вытекает очищенная от загрязнений (шлама и легкой смеси) вода. Естественно, что степень очистки воды зависит от гидравлических параметров исходной гидросмеси и геометрических размеров деталей аппарата, в том числе, размеров и числа отверстий, диаметров приосевой цилиндрической трубы и сливного патрубка.

Гидроциклон работает следующим образом. Гидросмесь, содержащая нефти, воды и шлама (песка) подается насосом в цилиндроконическую камеру 1 через входной патрубок 2 под напором. В результате вращательного движения гидросмесь под действием центробежной силы инерции разделяется на три продукта. Наиболее тяжелая часть (шлам) гидросмеси по радиусу перемещается к стенкам гидроциклона и далее по образующим конуса направляется шламовому патрубку 9. Самая легкая часть – нефтяные примеси концентрируются к центру и через перфорации наружной трубы 5 поступают в межтрубное (кольцевое) пространство, где давление наименьшее. Низкое давление здесь создается струйным насосом 6. Нефтяные примеси, протекающие в приемную камеру 7 далее, отводом 8 транспортируются к месту назначения.

Рабочая вода в струйный насос 6 подводится из любого напорного водоисточника или нагнетательной линии насоса. Очищенная от нефти и шлама вода выходит через сливной патрубок 3 и может быть использована повторно.

Таким образом, трехкомпонентная гидросмесь может быть разделена (классифицирована) на три продукта с удельными весами: $\gamma_1 > \gamma_v$ (где γ_v – удельный вес воды); $\gamma_2 = \gamma_v$ и $\gamma_3 < \gamma_v$.

Такое решение оправдывает себя, когда консистенция твердой фазы, содержащейся в исходной гидросмеси мала, абразивным износом насоса можно пренебречь.

В случае, когда консистенция твердой фазы в исходной гидросмеси значительная и есть опасение, что насос может выйти из строя из-за интенсивного изнашивания отдельных его деталей, то лучше всего использовать гидроциклонно-эжекторный способ разделения трехкомпонентной среды по составляющим элементам на всасывающей линии центробежного насоса.

Однако, главным преимуществом гидроциклона со струйными аппаратами является возможность его функционирования как на всасывающей, так и на его напорной линиях центробежного насоса.

Вакуумгидроциклонная насосная установка состоит из центробежного насоса 1 (рис. 2.) [2], с всасывающей 2 и нагнетающей 3 патрубками, цилиндроконической гидроциклонной камеры 4, имеющей входной 5 и сливной 6 патрубки, цилиндрической трубы 7 с перфорацией, цилиндрической напорной трубы 8 с рабочим соплом 9, приемной камеры 10,

камеры смешения 11 гидроэлеватора и струйного насоса с рабочим соплом 12, приемной камеры 13 и камеры смешения 14.

Гидроциклонная насосная установка работает следующим образом. Гидросмесь, образованная из воды, нефтяных примесей и шламов (наносов) через входной патрубок 5 поступает в гидроциклонную камеру 4. В ней гидросмесь разделяется на три части по радиусу, в периферийной области – твердый компонент (шлам), в приосевой области – легкий компонент (нефтяные примеси), а между этими областями несущая среда (вода). В процессе классификации шлам поступит в приемную камеру 10, нефтяные примеси через перфорации – в кольцевое пространство, заключенное между коаксиальными цилиндрическими трубами 7 и 8, а вода, через сливной патрубок 6, в центробежный насос 1.

Таким образом, трехкомпонентная гидросмесь может быть разделена (классифицирована) на три продукта с удельными весами: $\gamma_1 > \gamma_v$ (где γ_v – удельный вес воды); $\gamma_2 = \gamma_v$ и $\gamma_3 < \gamma_v$.

Такое решение оправдывает себя, когда консистенция твердой фазы, содержащейся в исходной гидросмеси мала, абразивным износом насоса можно пренебречь.

В случае, когда консистенция твердой фазы в исходной гидросмеси значительная и есть опасение, что насос может выйти из строя из-за интенсивного изнашивания отдельных его деталей, то лучше всего использовать гидроциклонно-эжекторный способ разделения трехкомпонентной среды по составляющим элементам на всасывающей линии центробежного насоса.

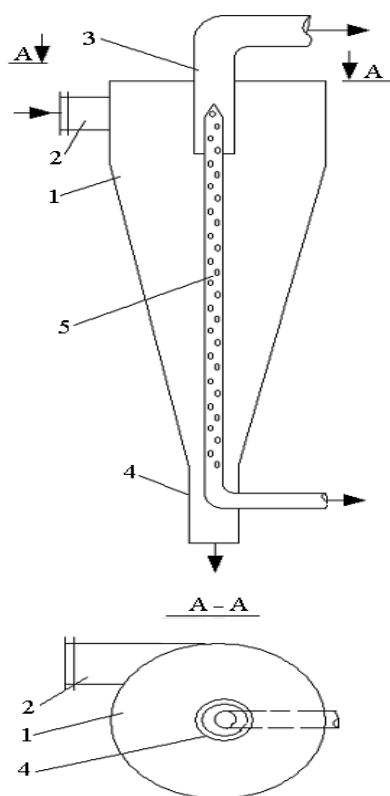

Рисунок 1. – Трехпродуктовый напорный гидроциклон (Предпатент № 16274 KZ)

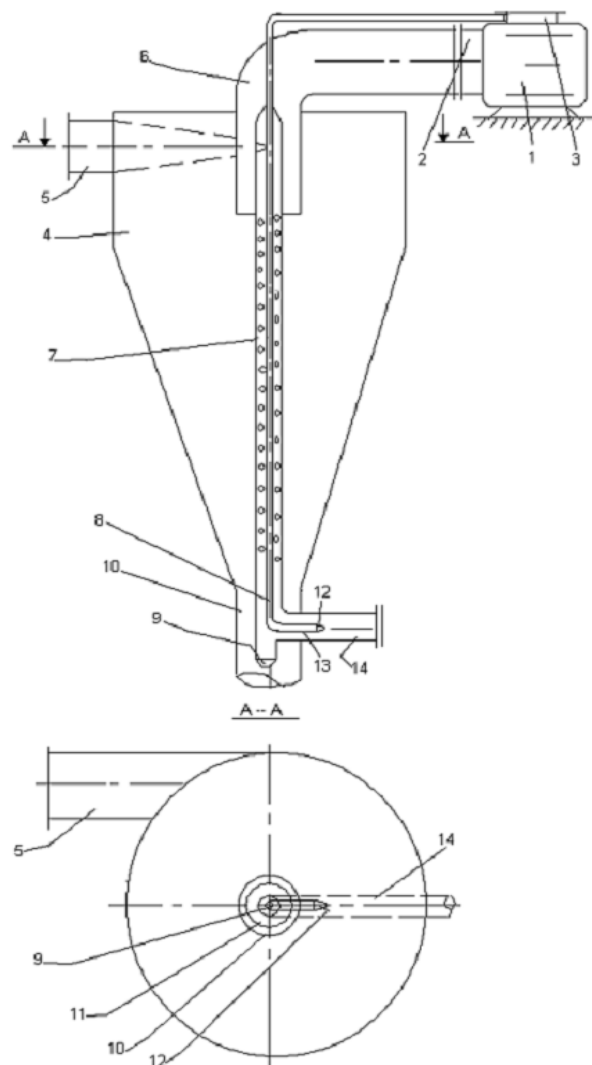

Рисунок 2. – Гидроциклонная насосная установка (Предпатент № 15937 KZ)

Однако, главным преимуществом гидроциклона со струйными аппаратами является возможность его функционирования как на всасывающей, так и на его напорной линиях центробежного насоса. Вакуумгидроциклонная насосная установка состоит из центробежного насоса 1, (рис.2) [2, 3], с всасывающей 2 и нагнетающей 3 патрубками, цилиндроконической гидроциклонной камеры 4, имеющей входной 5 и сливной 6 патрубки, цилиндрической трубы 7 с перфорацией, цилиндрической напорной трубы 8 с рабочим соплом 9, приемной камеры 10, камеры смешения 11 гидроэлеватора и струйного насоса с рабочим соплом 12, приемной камеры 13 и камеры смешения 14.

Гидроциклонная насосная установка работает следующим образом. Гидросмесь, образованная из воды, нефтяных примесей и шламов (наносов) через входной патрубок 5 поступает в гидроциклонную камеру 4. В ней гидросмесь разделяется на три части по радиусу, в периферийной области – твердый компонент (шлам), в приосевой области – легкий компонент (нефтяные примеси), а между этими областями несущая среда (вода). В процессе классификации шлам поступит в приемную камеру 10, нефтяные примеси через перфорации – в кольцевое пространство, заключенное между коаксиальными цилиндрическими трубами 7 и 8, а вода, через сливной патрубок 6, в центробежный насос 1. Очищенная от шлама и нефтяных примесей вода под большим напором нагнетается через патрубок 3. Часть этой воды трубой 2 забирается для работы гидроэлеватора (9, 10, 11) и струйного насоса (12, 13, 14).

Гидроэлеватором уносится твердая фаза (шламы, наносы), а струйным насосом – нефтяные примеси. Центробежный насос 1 всасывает очищенную воду.

Таким образом, предлагаемая гидроциклонная насосная установка эффективно осуществляет разделение трехкомпонентной гидросмеси по составляющим, а именно на воду, нефтяные примеси и наносы (шламы).

1.Предпатент № 16274 KZ. Трехпродуктовый напорный гидроциклон. Бюл. № 10, 2005//Абдураманов А.А., Касабеков М.И., Абдураманов Н.А.

2.Предпатент № 15937 KZ. Гидроциклонная насосная установка. Бюл. № 7, 2005//Абдураманов А.А., Кариев М.А., Касабеков М.И.

3.100 изобретений доктора технических наук, профессора Абдураманова А. Составители: к.т.н. К. Шилибек, магистр Н. Жоламанов, Алматы, КазНТУ, 2010, 309 с.

4.Экология и жизнь//Научно-популярный и обзорный журнал № 6 (91), 2009, 97 с.

Sewage pumping stations gidrociklonnoj avtomoečnyh installation

Fight against pollution of water polluted by oil products and moečnymi means reuse and reproduction of water resources, including effective cleaning and extraction of constituents, are one of the key challenges facing the industry.

Оочистка сточных вод автомоечных станций гидроциклонной насосной установкой

Борьба с загрязнениями воды нефтепродуктами и моечными средствами, повторное использование и воспроизводство водных ресурсов, включая эффективные методы очистки и извлечения составляющих компонентов, являются одной из ключевых проблем, стоящих перед производственными предприятиями.

С.М.Керімбеков

ӘБІЛХАН ҚАСТЕЕВТІҢ СУРЕТ САЛУ ШЕБЕРЛІГІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРІ

ӘОЖ 745/749

К 62

Әбілхан Қастеев – қазақтың тұңғыш маманданған сыршырай (живопись) шебері. Оның тағдыры мен шығармашылығы мен жан-жақты дамуына, қалыптасуына өз өмірі үлкен әсер етті. Қазақтың атақты мүсіншісі Х.Наурызбаев «Әбілхан Қастеев» альбомындағы алғы сөзінде, суретші жайлы өте құнды пікірлер айтады. Суретші жайлы: «Қастеев атақты суретші ғана емес, қоғам қайраткері де еді. Ол республика Жоғары Кеңесінің депутаты болып сайланды. Көпшіліктен хаттар мен өтініштерді жиі алып тұрған. Ол әр хатқа аса ұқыпты және зор ықыласпен қарап, адамдарға көмек көрсету жолында қолынан келгеннің бәрін істеп бақты».

Өз әріптестері – суретшілерге де асқан ілтипатпен қарап, ал жастар «Қастеев асыл аға, ұлағатты ұстаз бола білді » – деп тебірене жазады. [Әбілхан Қастеев, «Альбом», «Өнер» баспасы, 1986ж. 5 бет)]

Жазушы Ә.Бөриев «Суретшінің сый алтыны» тақырыптағы талант туралы ой-толғауында оның өмірі мен шығармашылығы жайлы жазады: «Әбілхан Қастеев ұлттық бейнелеу өнеріндегі ірі тұлғалар О.Таңсықбаев, М.Сорян, Ғ.Әйтиев есімдерімен қатар аталады. Ол республикамызда тұңғыш рет Қазақ ССР-інің халық суретшісі деген құрметті атаққа ие болды. Маманданған суретші атанған кезде ло 40 жаста еді. Әбілхан Қастеев 1904 ж қарлы қаңтарда қазіргі Талдықорған облысы, Панфилов ауданындағы Шежін аулында туған. Арғы ата-бабалары, өзінің әке-шешесі диқандықты кәсіп етіп, еңбегін емген жарлы-

жақыбайлар. Әкесінен тым ерте айрылады. Сегіз жасында сиыр бақты ...» - деп суретшінің балалық шағындағы қиындықтарды ашып айтады. [6-бет]

Кеңес дәуірінің алғашқы қиын жылдарында қазақ халқының рухани, табиғи кескіні, іс-әрекеті, тұрмыс-тіршілігі қаз-қалпында бейнелейді. 1927 ж салған іс тігіп отырған тігінші әйел, 1929 ж салған киіз үйдің ішкі көрінісі, 1930 ж салған қазақ портреті, өз қарындасының келбеті, «Мектепке» атты еңбегі қазақ бейнелеу өнерінің алтын қорына қосылған алғашқы туындылары еді. Оның 1942ж салған «Ана» портреті көпшілікке ұнады. 1930 ж майлы бояумен кенепке салған «Көктем» туындысы «Көк камзолды қыз», «Қазақ қызы» атты жанрлық портреттері мен «Шөп шабу» картинасы қазақ елінің тұрмысы жайлы салынған. Оның «Турксиб» темір жолы, 1931ж салған «Автопортреті», «Радио тыңдау», «Сүт фермасы», «Сүт машинасы», «Колхозшының жаңа тұрмысы», «Колхоз тойы» сияқты картиналары ел тарихынан сыр шертеді. Суретшінің «Көкпар», «Тау табиғаты», «Шежіні өзені», «Қой өрісі», «Қыз жібек күймесі», «Бие сауу», «Бесбармақ», «Кедейді ескі мектеп есігінен сығалатпады» атты суретшінің халықтық мәні зор. Әрбір суреттің өзіндік құпия сыры бар.

Әбілхан Қастеевтің Аманкелді, Абай, Жамбыл, Мұхтар, Бауыржан бейнелерін тұңғыш рет салған портреттерге жатады.

Атақты суретшінің Алматы төңірегінен салған суреттері «Есік көлі», «Биік мұз айдынында», «Мұз айдынына барар жол» шебер салынған картиналарға жатады.

Әбілхан Қастеев он жылдан астам уақыт Қазақстан суретшілер Одағын басқарды. Екі рет жоғары кеңеске депутат болып сайланды. Қазіргі халық суретшілері Х. Наурызбаев, М.Кенбаев, Г.Исмаилова, Ү.Әжиев - Әбілхан Қастеевтің шәкірттері. Атақты суретші 1973 ж қайтыс болды.

Қазақтың тұңғыш суретшісі Әбілхан Қастеев – өзінің көзі тірісінде 200-ден астам көрмеге қатысты. Оның қыл қаламынан туындаған 3 мыңға жуық суреттері бар. Әбілхан Қастеев туындылары өз Отанымызда ғана емес, АҚШ, Канада, Бразилия, Франция, Индонезия, Үндістан, Венгрия, Югославия, Польша, Болгария, Монголия сияқты шетелдерде белгілі болды. Әбілхан Қастеев өмірі жайлы қарындасы С. Қастееваның «Мирас қылып қалдырды мол мұрасын» деген естелігінде де айқын жазады. Суретші жайлы «Альбомда» Әбілхан Қастеевтің өмірі мен шығармашылығының елеулі кезеңдері көрсетілген 1986 ж «Өнер» баспасынан шыққан суреттер топтамасында 180-ге жуық суреттері мен картиналары жинақталып берілген.

Әбілхан Қастеев сурет салу шеберлігі мен шығармашылық өмірі жайлы ф.ғ.к Б.Асылжановтың құрастырып жинақтаған «Әбіл аға» атты кітабы [«Әбіл аға», - Алматы, «Жалын» баспасы, ЖШС, 2003ж 288 бет] жарық көрді. Ол кітапта Әбілхан Қастеев туралы «Аға сөзі», «Құжаттар мен деректер», «Ағаның адал қызметі», «Ағаның абзал бейнесі» тараулары берілген. Онда атақты суретші жайлы әр кезеңде жарық көрген мақалалар мен естеліктер топталып берілген.

1. Әбілхан Қастеев – Алматы, «Өнер», 1986,-258б
2. Әбілхан аға. Құрастырған Б.Асылжанов. – Алматы, «Жалын», ЖШС, 2003,-288б
3. Төлебиев Ә. Сурет сала білесің бе? – Алматы, «Өнер», 1990,-48б
4. Бейнелеу өнері және музыка, Сызу.(журнал)- Алматы, №2, 2012ж

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САЛАСЫНДАҒЫ КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

ӘОЖ 75.147

Қ 67

Көркемдік қайсыбір эстетика мамандары айтқандай, дүниетану талпынысының долбарлы бастапқы сатысы емес. Немесе оны - жай бір жалпылама ұғымды бейнелі суретке қарамай көшіре салу әрекеті деп бағалауға болмайды. Көркем өнер ойшылдық өрісінің баянды бір көрінісі. Қазіргі кезде халықтың өнерге деген ынта-ықыласы анағұрлым артты. Халық шығармашылығын жаңғыртып одан әрі дамыту бүгінгі күннің көкей тесті мәселесі болып табылады. Эстетикалық тәрбие беру процесінде мемлекеттің даму жолындағы замандастардың еңбегінің әсемдігін көрсету маңызды орын алады. Осыған орай елбасымыздың халыққа жолдаған жолдауында білім, мәдениет, өнер саласына баса назар аударылған.

Өлем көркін бейнелеу жемісінде әр кезеңнің қайталанбас келбеті қашанда өз дәуірінің өзекті ағындарымен, негізгі даму бағдарларымен мейлінше тығыз байланыста ашылған. Ағарту дәуірі табиғатқа құштарлық қатынасын жаңа қырынан дамытып, қайтадан жасандырып дүние заңдылықтарына сай өмір сүретін «Жаратылыс адамы» теориясын қалыптастырды.

Қоғам өмірінің келесі, кезек оқиғаларымен сабақтас пейзаж өнерінің даму белсенділерін қарастырғанда, оларды қашанда жалпы азаматтық ортақ мәдениет өрісінде алатын орны тұрғысынан ғана саралап бағалай білген жөн. Бұл арада тек табиғатты рухани игерудің өзіндік ерекшелік үлгілерін ескере отыру керек-ақ.

Көркемдік және ғылыми таным көрінісінің шынайы бауырластығын теориялық, логикалық түр-тұрпаттардың өзі мейлінше бейнелі жарастық тауып, сезім әсерімен байыған, шабыттанған ғылыми ізденістер тәжірибесінен аңғаруға болады. Ал мұндай бірлестікте әдетте «сезім» теориялық сипат алады. Суреткер көз қарасын аңдау, аңғару әрекеті, ұғым ойы жанданып, рухтанып, көркем ойға айналып кетеді.

Көркемөнер табиғат мәнімен шұғылданғанда ол өз тұрғысынан емес «адамзат мәні» тұрғысынан қарастырады, яғни нақты «шынайы мәнін» сипатын айқындайды. Бұл жаратылыс құбылыстың өз болмысынан бүлінбей, жіктелмей, мейлінше тұтас мүсінделетін сапалық мағыналы бейнесі. Суреткер табиғи тіршілік пішінінің нақтылығы, мазмұны, сыртқы әлпетінің сезіне білу құдіретіне еркінірек бойлап тұңғыық сырларына бірте бірте жақындай береді. Әр құбылыс өзінің мәнісімен табыса бастаған тұста ғана ол көркемдік таным тақырыбына айналады.

Бейнелеу өнері жанрларын зерттеу арқылы сурет салу, шығармашылық жұмыстармен айналысуға қоғамға ықпал ете отырып, эстетикалық тәрбиеге жол сілтеу.

Кескіндеме өнер әлеміндегі орасан зор, өзіне еліктіріп әкететін, сиқырлы аймақ. Ол адамзат дамуының таң шапағында, біздің тарихтан бұрынғы ата-бабаларымыздың үңгірлерінде дүниеге келді. Сан ғасырлар бойынша суретшілердің басшылыққа алған идеялары, олардың ұмтылыстары өзгеріп отырады, бір стильдің орнын екінші стиль басты, бірақ бәрібір кескіндеме жасап дами берді.

Басқа өнерлердің арасында кескіндеме суретшінің қырағы көзі шалғанның бәрін мейлінше толық бере алса керек. Сан жүздеген жылдар бойы ол табиғаттан үйреніп, дүниені қызғылықты ететіннің бәрін бейнелеудің таңдай қақтыратын жаңа әдістерін ойлап тапты. Оның бейнелеу құралдары шексіз бай бола бастады. Сызықтардың өте батыл жүргізілуі, бояулардың бай үндестігі, жарық пен көлеңкенің батыл, күтпеген контрастары, бейнеленіп отырған нәрсені орналастырудағы ойлы мөлшерлестік және айқын логика, қиялдың қызықты құбылмалылығы, осының бәрі кескіндемеге өз міндеттерін шешу үшін берілген.

Батырлардың сауыттарының жылтырын, жібек маталардың асқан әдемілерін, көз жанарының дымқылдануын, жас қыз денесінің нәзіктігін және ағаштардың дөрекі қабығын көзге түсетіндей етіп беру тіс қаққан кескіншілер қиындық келтіре қоймайды. Кең жайылған емендердің қуатын, көктемгі қайыңдардың жан жадыратар жасыл жапырақтарын, қаһарлы да асқақ аспанды, мөлдір-сұр тұманды және айлы түндердің тылсым, жұмбақ әлемін, буырқанған көк теңізді сендерге қызықты, сан қырлы кескіндеме өнері көрсетіп бере алады.

Ал ең ғажабы бұл емес! Бар ықыласымен берілген суретші шапшаң, батыл да нәзік қимылмен, келіп керілген кенеп бетіне қылқаламмен бояу жағады – міне одан өзімізге тірі адам көз тастайды! Суретші оның жүзіндегі көзге шалына қоймайтын ой нышандары мен құштарлықтары таң ғажайып қырағылықпен кенеп бетіне түсірген және бір мезгілде сендерге оның жан-дүниесін ашып берген.

Кескіндеменің ұлылығы менімше мынада - ол сансыз жүректерді бір мәнді ойды, бір күшті сезімде бірге соғуға мәжбүр етеді. Ол шапшаң, бірден әсер етеді, оның тілі халықаралық тіл. Оған аудармашылар қажет емес. Оның алдында уақыттың өзі кейін шегінеді.

Аса көрнекті Кеңес кескіншілерінің бірі - А.Пластов кескіндеме туралы осылай шабыттана айтады.

Кескіндеме - бұл майлы бояулармен жасалған және пакет рамаға салынған, біз музейлерде қызықтайтын картиналар ғана емес. Кескіндеме ұғымы кең әрі мейілінше сан алуан техниканы қамтиды, мысалы түрлі сулы бояулармен, темперамен, гуашьпен, акварельмен салынған кескіндеме болады. Тіпті аздап боялған суретке (пастель) ауысатын кескіндеме бар.

Мұның бәрі станоктік, яғни станок та (мольбертте) жасалатын кескіндеме. Монументтік кескіндеме де болады. Оның үлгілерін біз ғимараттардың қабырғаларынан көреміз. Мұндай кескіндеме арнайы техникада әк суына араластырылған бояулар және жаңа сылақ бетіне жиі жасалады. Мүлдем бояусыз-ақ жасалатын өзінше ерекшелігі бар монументтік кескіндеме де бар. Бейне түрлі материалдардың алуан түсті кесектерінен жасалады (мозайка). Сондай-ақ «жарықтанатын» кескіндеме - шыныдан жасалған картинадан өтіп түрлі - түсті жарық түсіретін кескіндеме де болады (витраж).

Кескіндеме шығармаларын орындаудың алуан түрлі техникаларын қарастыруға көшпестен бұрын түс танудың кейбір мәселелерімен танысайық.

Кескіндеменің түсі. Гравюраға арналған өткен тарауда біз түс, бояулар туралы біршама сөз еттік. Бірақ онда түс әлі де тапшы, оның ролі шектеулі де шартты болатын. Кескіндемеге түс бәрін айқындайды, мұнда ол жетекші орынға ие болады және барлық күш-қуатымен өркен жаяды.

Түс - кескіндеменің жаны. Шынында да реалистік кескіндеменің көркемдік құралдарының негізінен суретпен және жарықпен көлеңкемен бірлікте түс құрайды. Бірақ кескіндемедегі «түс» деп нені түсеміз. Бәлкім, бізге тәжірибеден белгілі заттардың боялғандығы болар. Бақсақ, олай емес, басқаша, неғұрлым күрделі нәрсе екен. Кескіндеме - біздің қайсы бір заттар туралы білімдеріміз жөніндегі протоколдық есеп емес, осы білімдерге сәйкес суретті боямалау емес, түстік жағдайды оны нақты жағдайларда біз қабылдағанымыздай етіп, көркем бере білу.

Біз шөптің жасыл, гүлдің қызыл, ал қардың ақ екенін тәжірибеден білеміз. Біз картинада оларды осындай бояулармен бояй аламыз ба? Бұл сұраққа «ия» деп те, «жоқ» деп те жауап беруге болар еді. Жасыл шөпті кескіндеменің шығармаларды іс жүзінде сұрғылт немесе көк дерлік, немесе тіпті қызыл дерлік (мысалы, батып бара жатқан күн сәулесінде) болып шығуы мүмкін. Егер картинада қарды бір ғана ақ бояумен боясақ, қар сияқты әсер қалдырмай, жай ақ дақ болып шығады. Мұның болатын себебі, ақ қарда мыңдаған - қызғылт, алтын түстес, көгілдір және күлгін реңктер болады. Мысалы: В.Суриковтың «Бояр әйел Морозова» атты картинасында қардың суреті қалай салынғанына назар аударып, мұқият қарап көріңдер.

Егер заттардың «дәл өзіндей» түстерді көшірмесек, табиғаттың түстік сан құбылмалылығын қалай нанымды беруге болады. Бәрін де картинада дұрыс табылған түстердің өзара қатынастары шешеді. Заттың түсімен сәйкес келетін бояуды таңдап алуға ұмтылу тіпті де керек емес. Суретшіге қолына қылқалам ұстап затқа жақын келіп, таңдап алынған түсті, ол дәлме–дәл сәйкес келуі үшін затпен салыстырып жатудың қажеті жоқ. Картинада, басқа түстердің барлық бояулық үйлестірімдері бірыңғай, тұтас, жарасымды реттілікке және өмірлік шынайылыққа ұмтылған кезде, оның мұндай жалпы түстік кейпі кескіндемеде колорит деп атайды.

Профессионал кескіндеменің басты белгілерінің бірі жалпы және суық реңктердің бірлігімен күресі. Белгілі бір заттың жарық түсіп тұрған және көлеңкеленген бөліктері жарықтанумен ғана емес, сонымен бірге жылы немесе суық түстік реңктерімен де міндетті түрде ерекшеленеді - егер жарық жылы болса, керісінше, онда көлеңке жылы реңкте болады. Бірақ осы жалпы түстік дақтарда оларға қарама-қарсы реңктер кейде қылаң береді. Әрбір жағылған бояу көрші бояуға ұқсамайтын, оған контрасты болуы тиіс. Жылы және суық түстерді қатарлас тұруы кескіндемеге интенсивті әуен береді. Кескіндемешінің міндеті - картинаның жақын және алыс нүктелеріндегі түстердің айырмашылығын аңғарымпаздықпен ұстай білуінде. Кескіндеме — өнер әлеміндегі орасан зор, өзіне еліктіріп әкететін, сиқырлы аймақ. Кескіндеме, кескіндеу өнері (живопись) - бейнелеу өнерінің аса көркем бір түрі. Ол белгілі бір заттың бетіне бояу арқылы салынатын көркем шығарма өнердің барлық басқа түрлері сияқты кескіндеме идеологиялық және танымдық қызмет атқарады, адамға эстетикалық ляззат беретін құнды да әсем шығармалар тудырады.

Кескіндеме дәуірінің рухани мазмұны мен әлемнің негізінде оларға береді. Кескіндеме туындысы көрерменнің сезіміне, ойына әсер ету арқылы бейнеленген шындықтан тәлім алып, өзінше қорытынды жасауына себепкер болады. Сондықтан да кескіндеменің қоғамдық – тәрбиелік мәні зор және ол деректемелік мағлұмат береді. Кескіндеме – бұл нақтылы көрсетілетіндіктен де оның көрерменге әсері күшті. Сондықтан да Н.Г.Чернышевский өнерді «өнер мектебі» деп бағалаған. Көркемдік бейне тудыруда кескіндеменің пайдаланатын құралы – сәуле, бояу, рең. Сәулені бояу реңімен нәзік астастыру арқылы өмір құбылыстарын айқын да шынайы көріністер жасайды. Суреткер шеберлігінің көрінер жері де осында. Заттың сыр сипатын, нәрсе мен кеңістіктің қарым-қатынасын, сәуле мен көлеңкенің құлпырымын, қысқасы кең дүниенің барлық жарасымын тауып, бейнелеуде кескіндеменің тілінен нәзік те, өткір тіл жоқ. Ол көрерменді бірден баурайды.

Кескіндеменің данышпандық туындыларына адамзаттың мәңгі мақсаттанатыны да содан. Кескіндеме туындысы бір жасалған қалпында қалатындықтан назарға да сол қалпында бірден шалынады. Бірақ суреттердің қылқаламына ілінген сол бір мезеттік көрініс, заманның, дәуірдің, ортаның сан алуан сырларын шертеді, сезім құбылыстарынан, жан тебіреністерінен дерек береді көрермен үнсіз тілдеседі. Кескіндеме туындылары кейбір тұлғаны, дара көріністі бейнелеп қана қоймай күрделі сюжетке, сабақты оқиғаларды да бейнелеп, олардың мәнін ашады.

Өнер - қоғам танымының түрлерінің бірі. Өнер - негізгі шындықты көркемдік образда сипаттау. Өнер әлемді танып бағалайды, адамның рухани бейнесін, сезімі мен ойын, олардың көзқарастарын қалыптастырады, адамды тәрбиелейді, ой-өрісін кеңейтеді, шығармашылық талабын оятады.

Өнердің мақсаты - қоршаған ортаның түпнұсқалық мәнін ашу, қоғам мен адамға әсер беруді, образдарда ең маңыздыны көрсетуге талпыну.

Реализм - өнердің танымдылық табиғатына жауап беретін көркемдік түрі. Өнердің реализмі - тарихи түсінік. *Демократиялық реализм* 19ғ. капиталистік қоғамның жағдайында қалыптасады. Ол мифология, әлемді қабылдаудағы діни формадан толық азат етілуі, әдістің тереңдетуі мен мақсаттық сипатты алады. *Кеңестік реализм* өнері бейнелеудің этикалық және эстетикалық сезім әлемі, ой мен кеңестік қоғамда өмір тәртібін көрнекті бейнелеу.

Бейнелеу өнерінің түрлері: кескіндеме, сәулет өнері, мүсін, графика, қолданбалы өнер.

Кескіндеме. Бейнелеу өнерінің бір түрі. Кескіндеме - бір жазықтық бетіне (кенеп, ағаш, үй қабырғасының беті) жағылған әр түрлі бояу қабаттарының көмегімен жасалатын өнер шығармасы. Кескіндеме сөзінің өзі орыс лексиконына 18ғ. енген.(живопись-жанды немесе *тірі* жазу, өмірдегідей жазу, көріністерді өміршең көрсете білу). Кескіндеме негізінен бейнелеу өнері ретінде табиғатты, адамды, хайуанаттар әлемін, адамның жеке өмірі мен қоғамдағы оқиғаларды, адам қиялымен туған тарихи және мифологиялық образдарды орындайды. Өнердің кеңістікті түрінен ерекше кескіндеме өмір көру тәсілі, көлеңке, сызық, шынайы кеңістікті өлшемді жазықтық бетіне орналастыру арқылы іске асырылады. Сызық, түс, түсті-көлеңкемен әрекет жасау арқылы кескіндемені құбылысты барлық байлығымен көрсете алады. Кескіндеме екіге бөлінеді - монументальды және станкілі.

Монументальды кескіндеме - шығу тегі ежелгіден. Оның түрлері - мозаика, фреска, темпера техникасы. *Станкілі кескіндеме-(станкілі - мольбертте* орындалады), ешқандай көркемдік ансамбльге тәуелді емес, оның өзіндік мәні бар.

Кескіндемеде мәнерлеу тәсілдері шеңбері кең, солардың ішінде негізгілері - композиция, сурет және түс (колорит). Кескіндеменің негізгі техникалық түрлері - майлы бояу (байланыстыратын заттармен майындағы бояу), темпера (табиғи және жасанды эмульсия), клешэ кескіндеме, балауызды (воск) кескіндеме, фреска (сулы бояулармен бояу - штукатурка) және кебу (асекко), керамикалық, силикатты, синтетикалық бояулармен - эмаль, мозаика, витраж, акварель, гуашь, пастель, тушь кескіндемелі және графикалық шығармаларға қолданылады.

Жанрлар. Жанр франц. тілінен - «түр, тек» - бейнелеу өнері теориясында белгілі тақырып және бейнелеу заттарымен шектелетін өнер саласы (тарихи жанр, тұрмыстық жанр, батальды жанр, портрет, пейзаж, натюрморт), сонымен қатар тақырыпқа авторлық қарым-қатынас (шарж, карикатура). Жанр түрлері өнердің өркендеуіне байланысты 15-16ғ. қалыптаса бастады. Өнер түрлерінің әртүрлі жанрға бөлінуі 17-18ғғ. анағұрлым терең зерттеуге және өнермен шындықты көрсетуге, сонымен қатар осыған қажетті тәсілдерді жетілдіру, дамытуға әсерін тигізеді. Жанр түрі - тарихи категория, өнердің тарихи даму процесіне байланысты қалыптасқан, жанр күрделі өзгерістерге ұшырайды. Бұрынғы жанрлар енді жаңа мағына алады (мәселен, мифологиялық, архитектуралық пейзаж).

Бейнелеу өнерінің тарихи дамуында оның жанрлары қалыптасты: портрет, пейзаж, натюрморт, тарихи және тұрмыстық жанрлар. Оның бөлінуі негізінде шындықтың әртүрлі жағын бейнелеу, тақырып пен образдардың белгілі шеңберінде болуы.

Портретте өзіндік мінездер, белгілі адамның жеке тұлғасы, оның сыртқы келбеті және рухани өмірі туралы көпқырлы социалды-типтік кескінді ашуымен үйлеседі.

Тарихи жанр - қоғамдық-азаматтық өмірдің мәнді оқиғалары туралы баяндайды, тарихтың трагедиялық қарама-қайшылығын ашады, өмірден бұрын кеткен адамдардың сипатын, жағдайды, костюмдерді көрсетеді.

Тұрмыстық жанр адамдардың күнделікті өмірі, социалды және ұлттық салт-дәстүрін, әдеп-ғұрпын, тұрмысын бейнелейді.

Пейзаж - адамды қоршаған табиғатты - қала, село, индустриальды ауданның барлық формаларының әртүрлі, бейнесі жағдайымен бейнелейді. Ең керемет пейзажда әсерлілік терең идеялық оймен үйлеседі.

Натюрморт (француз тілінен аударылғанда «өлі табиғат») - заттар, ыдыс-аяқ, еңбек құралдары, жеміс-жидектер, гүлдер. Бұл жанр заттардың ерекшеліктерін ашады, олардың иелерін сипаттайды, кейде әлемді жақсы түсінуге, сол дәуірден қоғамдық тәртіп ерекшеліктеріне әсерін тигізеді.

Графика. Графика сөзі грек тілінен «графо» - жазу деп аударылады. Графиканы анықтаушысы - сурет, мәнерлі тәсіл болып сызық, түс пен көлеңке үйлесімі, ақ пен қара дақтардың қарым-қатынасы, контраст дәрежесі немесе олардың қарама-қарсы қойылуында қарым-қатынасы қызмет етеді. Графикаға жататындар: сурет (қаламсап, перо, көмір, сангина, қағазға

кистыпен, металды тырнау, таста орындау), біртүсті және әртүсті эстамп (ағашка, металға, цинкте, тас, линолиумге гравюра). Графика станкілі (өзіндік шығарма), штамп иллюстрациясы және кітапты хаттау, газет және журналдық сурет және қолданбалы (этикеткалар, пошта маркалары, шрифт). Плакат анағұрлым үгіттеу-шақырушы күшке ие.

Қолданбалы өнер. Қолданбалы өнерге белгілі көркемдік, эстетикалық, қасиеті мен тұрмысты және тұрғын үйді, қоғамдық ғимаратты, көше, алаң, паркті безендіретін және адамның тұрмысына қажетті заттар жатады. Олар жиһаздар, кілемдер, маталар, киімдер, вазалар, ыдыс-аяқтар, зергерлік бұйымдар, көше фонарлары т.б. металл, керамика, ағаштан жасалған заттар.

Сәулет өнері - адамдардың жеке және қоғамдық өміріне арналған ғимарат және оның комплексін тұрғызу. Сәулет өнері грек сөзінде - «құрылысшы», «сәулетші» - адамның өмірі мен қызметіне қажетті материалдан орта құрайтын үйлер мен ғимараттар және олардың кешені, сонымен қатар, ол көпшіліктің эстетикалық мүмкіндіктеріне, қолданылу орнына сәйкес келетін ғимараттар мен олардың кешенін жобалау және тұрғызу өнері. Сәулет өнері адамның материалдық қажетін, ғылым мен техниканың дамуымен тығыз байланысты, сондықтан да материалдық мәдениеттің бір түрі болып саналады. Адамның қоғамдық талаптарының алуан түрлі сәулеттік өнер типін әртүрлілігін тудырады: тұрғын, қоғамдық-азаматтық.

Өнер синтезі (грек, қосылу, бірігу) - әр түрлі өнер және өнер түрлерінің көркемдік тұтастыққа шектеулі қосылуы, бұл адам болмысындағы материалды және рухани ортаны эстетикалық ұйымдастырады. Өнер синтезі сапалы жаңа көркемдік кездері. Олардың идеялы-дүниетанымдық, образды және композициялық тұтастығы, кеңістік пен уақытты көркемдік ұйымдастырудағы жалпы қатысулары, масштаб, пропорция, ырғақтық сипаттары өнердің сапасын жақсартады, қабылдауды белсендендіруге талпынады, көпжоспарлылық пен көркемдік идеяның жан-жақтылығын, адамға жан-жақты эмоционалды әсерлерін береді. Өнер тарихында әртүрлі синтез түрлері белгілі. Сәулетті-көркемдік синтез - анағұрлым үлкен қоғамдық мәнді алады. Монументальды өнер (мүсінді-кескіндеме) - сәулет өнерімен пайда болған образды (тұрғызылғанды) талқылайды және кеңейтеді, бұл кеңістік-пластикалық синтезге декоративті, станкілі өнер шығармалары қатысады (картиналар, статуялар, бюсттер). Өнер синтезінде бір өнер түрі екінші өнер түрін өзіне бағындыра алады (мәселен, сәулет өнері - кескіндеме, мүсін).

Мүсін өнері. Сәулет өнері сияқты мүсін өнері көлемді-кеңістікті түрі. Мүсін – лат. тілінде бірдеңені «ойып алу», «қашау» деген сөзден шыққан. Мүсінші өмірді өзінің ерекше этюдмен көркем бейнеде көрсететін бейнелеу өнерінің бір түрі. Мүсін шынайы өмірді бейнелейді, бірінші кезекте материалды көлемді формада, жарықтандыру мен шынайы кеңістікте орналасқан адамды мүсінші пластика тілімен әсер етіп, сомдау және қашау тәсілмен көлемді шығаратын болғандықтан, суретін негізінде материалдың шынайы түрінен, кейде түс бояулар қолданады. Мүсін екі түрге бөлінеді: бедер (рельеф), дөңгелек. Дөңгелек мүсіннен басқа рельеф (фигуралы және өрнекті мүсін мына түрлерге бөлінеді монументальды және станкілі, және сәндік).

Стиль. Әрбір дәуірдің социалды қарым-қатынасына байланысты идеялы-көркемдік принциптердің тарихи қалыптасқан жүйесі және формалары ерекшеліктері стиль деп аталады. Бір стилде өнердің түрі мен жанрлары тығыз қарым-қатынаста болады. Оларды жалпы идеялар мен сол дәуірдің эстетикалық критерилерін біріктіреді. Олардың жалпылығы тұрақты және біртұтас көркемдік форма жүйесін тудырады.

1. «Бүгінгі Қазақстан» Республика суретшілерінің шығармаларында Алматы Өнер 1983ж.
2. Ә.Қастеев. Альбом. Алматы. 1978ж.
3. «Советтік Қазақстанның бейнелеу өнері» Алматы. Өнер. 1990ж.
4. Ералин Қ., Халмуратов Ж. «Қазақстанның бейнелеу өнері шеберлері» Алматы «М-Талант фирмасы» 1997ж.
5. Ералин Қ., Тастемиров К., «Бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың кеңістік туралы түсінігін қалыптастыру».

6. Әлмұхамбетов Б., Бакенов Ж. Сурет салу және бояумен жұмыс істеу әдістері. – А., 1987
7. «Бүгінгі Қазақстан» Республика суретшілерінің шығармаларында Алматы Өнер 1983ж.
8. Қазақстан акварелі «Өнер» Алматы 1989
9. Щипанов А.С. «Әуесқой жас суретшілер мен мүсіншілерге» Алматы «Мектеп» 1989.

В.М.Ли

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРЫ В ВОЛЕЙБОЛ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ ВСЕСТОРОННЕГО ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

УДК:37:037
Л 55

Волейбол был изобретен в 1885 году в США преподавателем физической культуры колледжа города Холиок (штат Массачусетс) Вильямом Дж. Морганом. Наибольшую популярность волейбол получил среди студенчества. На сегодняшний день это самый распространенный массовый вид спорта на первенстве ВУЗов г. Тараз, не обойден он вниманием и на Республиканских соревнованиях.

За прошедшие годы игра значительно изменилась, модифицировались правила, техника и тактика игры.

С 1998 года все соревнования проводятся по правилам, во многом отличающимся от предыдущих. Сокращение игрового времени прежде всего было достигнуто за счет изменения подсчета очков. С 1998 года все партии проводятся по системе тайм-брейк: первые четыре партии до 25 очков или до разницы в 2 очка, а пятая до 15 очков или до разницы в 2 очка. Это изменение значительно повышает “стоимость” каждого игрового действия спортсмена, что, безусловно, усиливает психологический “фон” соревнований и требует исключительной серьезности в действиях каждого игрока и команды в целом.

В связи с этим, на тренировочных занятиях спортсмены должны отрабатывать игровые приемы таким образом, чтобы наряду с исполнением приема с риском потери мяча при его исполнении, отрабатывались бы навыки надежного исполнения приема. Особенно важна такая работа со спортсменами в студенческих командах, где волейболисты имеют еще не достаточно сформированные навыки выполнения игровых приемов.

Возросли требования к морально-волевым качествам игроков, к стабильности выполнения технических приемов, к физическим качествам, позволяющим выдерживать более интенсивные физические и психологические нагрузки. Одновременно повысилась роль и наработанных командных взаимодействий.

Естественно, что тенденции развития современного волейбола и существенные изменения в правилах игры не оставили в стороне студенческий волейбол. Зародившаяся в студенческой среде игра остается одной из самых любимых в ВУЗах и в наше время. Волейбольные команды многих институтов и университетов являются красой и гордостью своих “Alma mater”. Высокие, стройные, красивые юноши и девушки останавливают взгляды студентов и преподавателей, привлекают болельщиков на соревнования, а любителей волейбола в спортивные залы для занятия любимой игрой.

Волейбол, вероятно, как никакая другая игра наиболее соответствует характеру студенчества. Ведь в игре принимают участие шесть человек, и от действий каждого зависит конечный результат команды. Игра способствует развитию индивидуальных двигательных способностей каждого волейболиста и в то же время умению работать в коллективе, что необходимо будущему молодому специалисту. Волейбол гармонично развивает все физические качества, т.к. техника и тактика игры требуют всестороннего физического

развития. Волейбол – прекрасное средство релаксации, разгрузки от напряженного умственного труда студентов и перехода к жизнерадостному и активному общению с друзьями-коллегам по команде и соперниками.

Участие в команде ВУЗа повышает общественный статус студента, уровень его мотивации не только к спорту, но и к учебе, работе. Занятия спортом являются большим подспорьем в подготовке к взрослой жизни. В эти годы происходит совершенствование умственных и двигательных способностей, а также приобретенных навыков. Во время обучения в ВУЗе волейболист развивается не только как спортсмен, но и как личность, и важной частью этого этапа формирования и развития является волейбол.

Психологическое своеобразие спортивной деятельности обуславливается психотравмирующими факторами, приводящими к эмоциональным срывам у спортсменов. К таким факторам в волейболе относятся острая спортивная конкуренция и стремление к достижению победы, бескомпромиссность исхода спортивного поединка, выступление в присутствии зрителей, иногда явно недоброжелательно настроенных по отношению к той или иной команде, интенсивная мыслительная деятельность игроков, быстрое изменение игровой обстановки, соревновательные перегрузки, и пр.

В ВУЗе в спортивные игры приходят уже "готовые" игроки, с разным уровнем технической, тактической и психологической подготовки. Команда, составленная из таких студентов, зачастую не представляет единого целого. Поэтому возрастает управляющая роль тренера, учитывающего индивидуальные различия волейболистов при комплектовании состава. Трудности возникают также при значительных преимуществах в росте игроков одной команды и, наконец, при изменении соперниками тактического замысла.

В организации работы в отделениях по волейболу в ВУЗе мы выделяем несколько составляющих: отбор в спортивно-подготовительные группы и отделение спортивного совершенствования; учебно-тренировочные занятия, участие в соревнованиях.

Для успешного выступления в соревнованиях необходимо иметь 2 игровых состава плюс по 2-3 запасных игрока в каждом. В составе команд наблюдается постоянная ротация игроков в связи с постоянным притоком поступающих в ВУЗ волейболистов, ростом спортивного мастерства занимающихся, уходом из команд игроков, закончивших образование. Поэтому основными критериями отбора в спортивном отделении мы можем считать отбор по игровым функциям, с обязательной взаимозаменяемостью игроков, отбор по уровню мастерства, который определяется по способностям и игровым навыкам каждого игрока.

Основными особенностями учебно-тренировочного процесса в ТарГПи являются большое различие в учебных планах у студентов разных курсов; участие студентов разных курсов в учебно-производственных практиках в различные сроки; круглогодичное участие сборной ТарГПи по волейболу в соревнованиях различного уровня; период подготовки волейболистов-разрядников. Поэтому в учебно-тренировочном процессе применяется комплексный подход, в котором мы можем выделить основные задачи:

- 1) Развитие и совершенствование физ. качеств средствами ОФП и СФП, для поддержания оптимальной физ. формы в течение всего года.
- 2) Совершенствование технических навыков и обучение новым.
- 3) Совершенствование индивидуальных, групповых, командных тактических взаимодействий на основе игровых комбинаций.
- 4) Повышение интеллектуального уровня игроков посредством теоретических занятий, просмотра игр ведущих команд Казахстана, России и мира, разбором прошедших соревнований и игр.

Увеличение среднего роста волейбольных команд заставило уделять большое внимание развитию и совершенствованию специальных и физических качеств, особенно таких, как прыгучесть, прыжковая выносливость, ловкость, несвойственные высокорослым спортсменам, а также психофизические качества, такие как реакция на движущийся объект и скорость переключения с одного действия на другое.

Особенно большое влияние изменения в правилах игры оказали на технику и тактику защиты.

В данной работе мы не претендуем полное описание процесса подготовки волейболистов в ВУЗе. Основной задачей являлась оценка современных тенденций развития волейбола, изменений в правилах игры и их влияние на формирование учебно-тренировочного процесса. Особой задачей являлось показать необходимость гармонического развития студентов и важную роль спорта в этом процессе.

1. Волейбол / Под ред. Беляева. М.В. Савина. – М., 2000.

2. Социология физической культуры. Лубышева Л.И. Учебное пособие М., ИЦ «Академия» 2001.

3. Железняк В.Д. Спортивные игры. М. АСАДЕМА 2004.

А.Токтағұлұлы, Т.А.Нартбаев, У.А.Абдыхайранов

ШЫҒЫС ЖЕКПЕ-ЖЕКТЕРІНДЕГІ АЯҚПЕН ТЕБУ ӘДІСТЕРІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ЖАТТЫҚТЫРУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

ӘОЖ 796.8

Т 82

Қазақстан жерінде шығыс жекпе-жектері жаңадан дамып келе жатқан спорт түрлері қатарына жатады. Шығыс жекпе-жектерін үйрену, пайдалану, онымен жаттығу Кеңестер Одағы кезінде XX ғасыр аяғына дейін рұқсат етілмеген спорттар қатарында болды. Қазақстанда шығыс жекпе-жектерінің жаппай дамуы ХХІ ғасырдың басынан Қазақстан егемендігі ел болып танылғаннан кейін басталды. Шығыс жекпе-жектерімен шұғылдану оны дамыту осы спорт түрлерінде адам өміріне қажетті пайдалы қозғалыс жаттығу түрлерінің мол болуымен, әскери қорғаныс элементтерін өмірде пайдалану мүмкіндіктерін беруімен, сонымен қатар адам денсаулығын шынықтыруға бағытталған пайдалы әсерлердің көп болуы, және шығыс жекпе-жектерімен барлық жастағы адамдардың жаттығуларына болатындығы оның жер шарының барлық түкпірлерінде жылдам тарауына себеп болып отыр. Шығыс жекпе-жектерінде адам қолымен, денесімен, аяғымен қолдануға болатын әдіс тәсілдер түрлері өте көп. Соның ішінде адамның аяқтары мүмкіндігін қолдануы мол екендігімен ерекшелінеді. Шығыс жекпе-жектерінің барлық түрінде аяқпен тебу, соққы беру түрлері көп екендігін ескере келе олардың түрлерін, қолдану ерекшеліктерін, жаттықтыру әдістемелерін анықтайтын зерттеулер өте аз екендігі, ал қазақ тілінде мүлдем зерттелмегені анықталды, осы жағдай жұмыстың өзекті тақырып екендігін айқындайды.

Шығыс жекпе-жектеріндегі аяқпен тебу, соққы беру түрлерінің өзара айырмашылықтарын зерттеу оларды үйрету, жаттықтыру, жарыс кезінде ұтымды пайдалануға жол ашады және болашақта сапалы мамандар даярлауға көмектесетіндігі жұмыстың маңыздылығын көрсетеді. Шығыс жекпе-жектерімен жаттығушы спортшылардың әдіс тәсілдік шеберлігін арттыру олардың аяқпен тебу әдістерін меңгеру сапасына тікелей байланысты болып келеді, егерде аяқпен тебу әдістерді орындауды дұрыс жолға қойса және оның түрлерін дамытса, онда спортшыны даярлау сапасы артады, жарыстарда жақсы жетістіктерге жетуге болады. Барлық шығыс жекпе-жектерінде қолданылатын аяқпен тебу, соққы беру түрлерін бір-бірімен байланыстыра дамыту аяқпен тебу әдісінің техникалық жағынан дамуына әсер етеді. Шығыс жекпе-жектеріндегі аяқпен тебу әдістері теориялық жағынан бір-бірімен салыстырмалы түрде зерттелді, аяқпен тебу түрлері алғаш рет топтарға жіктелді. Аяқпен тебу әдістерін үйрету, жаттықтырудың педагогикалық әдістемелері көрсетілді. Бұл маманданған спорт мектептері ұстаздарына,

жаттықтырушыларға, спортшыларға аяқпен тебу әдістерін дұрыс меңгеру бойынша практикалық сабақ сапасын арттыруға көмектеседі.

Шығыс жекпе-жек түрлерінің дүниежүзілік даму барысын талдай келе осы спорт түрлерінің шығу отаны Азия құрлығы екендігін көруге болады. Азия құрлығы дүниежүзілік мәдениеттің, шаруашылықтың, қол өнердің дамуына айрықша үлес қосқан құрлық болып табылады. Қытай, Үнді, Жапон, Корей т.б.елдер қазіргі жекпе-жек өнерлерінің дамуына айтарлықтай үлес қосты. Жекпе-жек түрлерінде қарсыластың жанды нүктелерін аяқ-қолмен ұру, тұншықтыру, ауырту, созу әдістері қолданылған. Шығыс жекпе-жектерінде адамдардың әртүлі жаттығулар арқылы денесін шынықтырумен қатар, рухани жаттығуларды пайдалану басты ерекшелік болып табылады. Қазақстан жерін шығыс жекпе-жектері XX ғасырдың соңынан бастап ене бастағанымен жаппай дамуы XXI ғасыр басынан Қазақстан егеменді ел болып қалыптасқаннан соң басталды. Қазіргі кезде шығыс жекпе-жектері бойынша федерациялар жұмыс істейді, ал көпшілік шығыс жекпе-жектерінде ғана даму үстінде.

Шығыс жекпе-жектерін Қазақстанда дамытуға шет ел мамандарымен қатар өз қандастарымыз да үлкен үлес қосты, оған алғашқылардың бірі болып кіріскен Мұстафа Өзтүрікті жатқызуға болады. Шығыс жекпе-жектерінен қазіргі кезде спорттық мектептер мен маман кадрлар даярлайтын оқу орындары ашылған. Сапалы спортшылар даярлау мақсатында оқу-жаттығу жұмыстары бойынша арнайы оқу құралдары мен инструкциялар шығуда.

Шығыс жекпе-жектері бойынша біз қарастырып отырған түрлерінде (таэквандо, тайбокс, каратэ, ушу) жеңіске жету мақсатында қолданылатын қолмен ұру әдістерімен қатар аяқпен тебу әдістері маңызды орын алатындығы айқын болып отыр. Зерттеу барысы көрсеткендей Қазақстанда аяқпен тебу әдістерін топтау, жүйелеу жұмыстары жүргізілмеген, оны жаттықтырудың педагогикалық қағидалары мен әдістемелері жолға қойылмаған, шығыс жекпе-жектерінде аяқпен тебу әдістерінің бәріне ортақ түрлерімен қатар жеке ерекшеліктері де кездеседі. Аяқпен тебуді үйрету әдістемелерін барлық шығыс жекпе-жек түрлеріне ортақ қолдануға болатындығын атап өтеміз. Қазіргі спорттық жекпе-жектерге қойылатын талаптар өте жоғары болғандықтан спортшылардан аяқпен тебу шеберлігімен қатар төзімділік, күш пен жылдамдық қабілеттерінің жарыстың басынан аяғына дейін жететіндей жағдайда жаттықтыру қажет екендігі айқындалады. Оқу-жаттығуды ғылым мен техниканың соңғы жаңалықтарын енгізе отырып жүргізу спортшы шеберлігін арттырып, жарыстарда жақсы жетістіктерге жетуге жол ашатындығын атап өтеміз. Жер шарындағы адамзаттың дамуына Шығыс халықтарының мәдениетінің ықпалы үлкен екендігін тарих дәлелдеп отыр.

Шығыс елдерінің жауынгерлік өнерге, адамды шынықтыру, жаттықтыру бағытында және жекпе-жек өнерлерінің дамуына қосқан үлестері зор.

Жер бетіндегі барлық халықтардың өзіндік ерекшеліктері бар дене тәрбиесі, жекпе-жек түрлері дамыған. Халықтардың өзара қарым-қатынас жасауы жағдайында бір елдің мәдениетінің, салт-дәстүрлерінің басқа елге таралуы орын алып отырады. Осындай жағдай жекпе-жек өнеріне де тән, бір елде пайда болған жекпе-жек өнері қазіргі кезде көптеген елдерде тарап кейбірінен Әлем біріншіліктері мен Олимпияда ойындары өткізіледі, оған жапонның дзюдосымен, корейлердің таэквандосын мысалға алуға болады.

Шығыс жекпе-жегі дегеніміз – бұл алдымен шығыс халықтарының ұлттық ойыны. Каратэ жапон халықтарының ұлттық ойыны болса, у-шу қытайдікі, ал таэквондо кәрістердікі. Бұл аталған халықтар өздерінің осы ұлттық ойындарын ғасырлар бойы үздіксіз жетілдіріп, дамытып келе жатыр. Жапон жекпе-жектері аттарында сол өнердің ішкі философиясы көрініс табады, мысалы «каратэ» сөзі «бос, қарусыз қол» деген мағына берсе, «дзюдо» сөзі «жеңіске жетудің қолайлы жолы», «кендо» сөзі «семсерлесу жолы», «айкидо» сөзі «ішкі күш қуатты үйлесімді пайдалану жолы», «сумо» сөзі «күш сынасу» деген мағына береді. Шығыс жекпе-жегі түрлерінің даму тарихын саралап қарасақ, бір байқайтынымыз бір жекпе-жек түрлерінің бірнеше елдерде қатар дамығандығын көруге болады, оған себеп шығыс елдері бір-бірімен сауда саттық және мәдениетінің бір-бірімен тығыз араласта болуы әсер етіп отырған. Мысалы, каратэ өнеріне ұқсас жекпе-жектердің алғаш пайда болуын б.д.д.

III ғасырдан Үнді елінен бастау алса, одан Қытайда дамып, одан кейін Жапон елдеріне жеткен деген тарихи негіздерді келтіреді. Қазақ халқының жауынгерлік өнері тарихы өте ерте дәуірлерден басталды. Елін, жерін жаудан қорғау мақсатында соғыс қару-жарақтарын жетілдіру, шабуыл және қорғаныс тәсілдерін жетілдіру мақсатымен қатар адамдардың жекпе-жек өнерлерін жеттік білулеріне көп көңіл бөлінген. Қазақ жерінде сайыстар мен жекпе-жектердің көптеген түрлері дамығандығын көреміз.

Халқымыздың үлкен байтақ өңірге орналасуы, көшіп-қонып жүруге негізделген шаруашылығы және көршілес елдердің салт-дәстүрлерінің әсер етуі қазақтың жерінде балуандық өнердің бір-бірінен айырмашылығы бар бірнеше түрлерінің дамуына негіз болды. Ертегі-аңыздарда, батырлар жырларында, этнографиялық жазбаларда, тарихи және көркем шығармаларда, археологиялық қазба деректерде күрестің бірнеше түрлері болғандығы туралы дәлелдер көптеп кездеседі. Қазақстанда шығыс жекпе-жектерінің көптеген түрлері дамып келеді. Олардың ішінде таэквандо, каратэ, джу-джицу, айкидо, тайбокс, хабкидо, сумо, киокушинкай-кан каратэ, у-шу т.б. бар. Шығыс жекпе-жектерінде адамдардың әртүрлі жаттығулар арқылы денесін шынықтырумен қатар, рухани жаттығуларды пайдалану басты ерекшелік болып табылады. Спорттық шығыс жекпе-жектері әдістерін жүйелеу, топтау, ғылыми-педагогикалық зерттеу объектісінің бір саласы болып табылады. Әдістерді жүйелеу, топтау, жіктеу және оған атау беру бір-бірімен тығыз байланыста дамып отырады. Шығыс жекпе-жектеріндегі әдістерді жүйелеуге не жатады? Оған қарсыласын жеңу үшін қолданылған барлық әрекеттер жиынтығын жатқызуға болады.

Жүйелеудің ғылыми мақсаты орындалған әрбір іс-әрекетті жеке-жеке қарастырмай бір толық әрекет жүйе ретінде тану болып табылады. Мысалы, «қол әрекеті» немесе «аяқ әрекеті» орындалуы арқылы тану т.с.с. Шығыс жекпе-жектерінде аяқпен тебу өте маңызды роль атқарады және аяқпен тебу түрлері көп қолданады. Сонымен қатар, аяқпен тебу соққы жағынан қолға қарағанда күшті болып келеді. Аяқпен тебу кезінде адамға өз денесінің тепе-теңдігін сақтау, дененің салмағын бір аяқта ұстау, бір аяқта тұрып бұрылу, қозғалу сияқты күрделі әрекеттерді орындауға тура келеді. Қарсыласты тепкеннен соң аяқты жылдам тартып алып, келесі орындалатын қозғалыс түріне дайын болу қажеттігі туындайды.

Шығыс жекпе-жектеріндегі аяқпен тебу түрлерінің барлығына ортақ төмендегідей ерекшеліктері бойынша топтап, жүйелеуге болады.

Бірінші топ. Аяқтың кеңістікте қозғалу түріне қарай:

Аяқпен алға итеріп тебу;
Аяқпен орай айналып қисық траекториямен тебу;
Аяқпен жоғарыдан төмен қарай шауып тебу;
Аяқпен қағу түрлері ішкі және сыртқа қарай;
Қайшылап тебу;

Екінші топ. Аяқтың денеге тиетін жерлеріне қарай:

Өкшемен соғу;
Табанмен тебу;
Аяқ башпайлары;
Табанның қырымен соғу;
Аяқтың үстімен соғу;
Тіземен;
Аяқтың жіліншегімен (қыр сүйек) соғу түрлерін айыруға болады.

Үшінші топ. Дененің кеңістікте қозғалу түріне қарай:

Тік тұрып аяқпен соғу;
Айналып барып (сыртқа, ішке қарай) соғу;
Секіріп барып соғу;
Тіке тебу;

Төртінші топ. Аяқпен тебу кезіндегі негізгі көздейтін жерлер:

Адамның басы;
Кеудесі;

Бүйірі;

Аяғы;

Бесінші топ. Аяқпен тебугегі сокқы түріне қарай:

Жылдам-лездік, қарқынды, сермей соғу, нұқып соғу, тіреп соғу, орап соғу.

-
1. Классическое каратэ / Масутацу ояма; (пер. с англ. М. Новыша). М.: Эксмо, 2006.
  2. С. Наушабаев. Каратэ тылсым күшке қарсы. Түркістан. «Мұра», 1993. - Б. 65-7
  3. Давид Митчелл. Каратэ. М.: Астрел, 2010. - 32с
  4. Абаев Н.В. О некоторых философско-психологических основах чанских военных прикладных искусств // Общество и государство в Китае. М.: Наука, 1981. - 337
  5. Попов Г.В. Боевые единоборства мира. – М.: Межд. Отношения, 1993. - 160
  6. Алимханов Е. Қазақтың балуандық өнері. Алматы, Атамұра. 2004. - Б. 50-
  7. Е. Есенжанұлы. Қаз. Ақпарат. Алматы, 2012 ж., 27.06.
  8. Уикипедия – ашық энциклопедиясынан.
  9. Е. Есенжанұлы. Қаз. Ақпарат. Алматы, 2012 ж., 27.06.
  10. Уикипедия – ашық энциклопедиясынан.
  11. Тоқтағұлұлы А. Методика обучения оборонительным действиям в единоборствах на примере кикбоксинга // Респ. научн. практич. Конф. «Имиджевая компетентность педагога: теория, практика и перспективы развития» Тараз, 2012. – С. 310.
  12. Болдырев Б.Н. Воспитательная эффективность информационно-коммуникативного менеджмента спортивных соревнований (на примере восточных единоборств) дисс. ... канд. пед. наук. Алматы, Каз АСТ. 2010.

МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУ ТӘРТІБІ

1. Мақала материалдары баспадан шығу үшін Microsoft Word 2003 редакторында немесе соған сәйкес редакторларда терілген 6-12 беттік мақаланың қолжазбасы А4 форматты ақ қағазға 1 дана шығарылып, қазақ немесе орыс тілінде тапсырылады.

Мақала материалының электронды нұсқасы міндетті түрде болуы қажет.

Баспаға ұсынылатын мәтінді рәсімдеу тәртібі: қазақ тілінде жазылған текстер үшін – KZ Times New Roman, шрифті – 13, жоларалық интервал – 1; орыс тіліндегі мәтіндер үшін – Times New Roman, шрифті – 14, жоларалық интервал – 1. Параметрлері барлық жағынан – 2 см.

2. Мақала төмендегі құжаттармен қоса ұсынылуы қажет:

- ғылыми дәрежесі жоқ авторлар үшін ғылым докторы немесе ғылым кандидатының рецензиясы;

- барлық авторлар үшін әдістемелік кеңестің баспаға беру туралы ұсынысы;

- қазақ тіліндегі мәтін үшін – орыс және ағылшын тілдеріндегі түйіндеме, орыс тіліндегі мәтін үшін – қазақ және ағылшын тілдеріндегі түйіндеме;

- автордың түйіндемесі: тегі, аты, әкесінің аты, қызметі, жұмыс орны, үй және жұмыс телефондары, мүмкіндігінше – факс және e-mail.

3. Мақала төмендегі талаптарға сәйкес рәсімделуі қажет:

- жоғары жағында ортасында автор(лар)дың тегі, аты, әкесінің аты жазылады, екінші жолда бас әріптермен (қою шрифтпен) – мақаланың тақырыбы, үшінші жолда сол жағында УДК индексі, екі интервалдан кейін негізі мәтін жазылады.

- әдебиеттерге жасалған сілтемелер дәйектемеден (цитата) кейін, төрт бұрышты жақшаның ішінде, әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. Дәйектемені (цитата) беру үлгісі [6, 35 б.]. Пайдаланған әдебиеттер тізімі мақаланың ең соңында беріледі.

Әдебиеттер тізімінен кейін мақаланың қазақ (орыс) және ағылшын тілдеріндегі түйіндемесі беріледі.

Кескіндемелер (кестелер, схемалар, диаграммалар) жеке А4 парағында компьютерде немесе анық сызба (тушпен) түрінде орындалуы қажет. Суреттің нөмірі қағаздың сырт жағында қойылады және қай бетке және қай жерге орналасатындығы жазылады.

Математикалық формулалар Microsoft Equation объектісі ретінде теріліп, беріледі. Сілтеме жасалатын формулалар ғана нөмірленуі қажет.

4. Мұқият тексерілген және редакцияланған мақаланың тексті шығарылғаннан кейін, соңғы бетінің сырт жағына автор(лар)дың қолы қойылып, тапсырылады.

5. Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар қабылданбайды және авторға кері қайтарылады.

УСЛОВИЯ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

1. Рукописи статей объемом 6-12 страниц представляются в 1 экземпляре на казахском или русском языках в редакторе Microsoft Word 2003 или в редакторах, совместимых с ним.

Обязательно представление электронного варианта.

Гарнитура для текстов на казахском языке – KZ Times New Roman, размер шрифта – 13, интервал – одинарный; для текстов на русском языке – Times New Roman, размер шрифта – 14, интервал – одинарный. Поля – 2 см.

2. Статья должна сопровождаться следующими документами:

- рецензия доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученую степень;
- выписка из заседания методического совета с рекомендацией к печати для всех авторов;
- аннотация для текстов на казахском языке – на русском и английском, для текстов на русском языке – на казахском и английском;
- резюме автора: Ф.И.О., должность, место работы, домашний и служебный телефоны, по возможности – факс и e-mail.

3. Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

- На первой странице сверху, по центру, указываются инициалы и фамилия автора(ов), на второй строке – прописными буквами – название статьи, на третьей – по левому краю – индекс УДК, после которого через двойной интервал печатается текст статьи.

- Сноски и ссылки на литературные источники (приведенные в соответствии с ГОСТ-ом) оформляются постранично в квадратных скобках после цитаты с указанием порядкового номера источника и через запятую – страницы. Образец постраничных сносок: [6, 35 б.]. Список литературы дается в конце статьи.

После списка литературы дается резюме на казахском (русском) и английском языках.

Иллюстрации (графики, схемы, диаграммы) должны быть выполнены на компьютере или в виде четких чертежей (тушью) на отдельном листе формата А4. Номер рисунка проставляется на оборотной стороне, в бумажном носителе, на полях отмечается место его размещения.

Математические формулы должны быть набраны как объект Microsoft Equation. Нумеровать следует лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

4. Текст статьи, тщательно выверенный и отредактированный, должен быть подписан автором на обороте последней страницы.

5. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

- Абдикадирова А.Б.** – «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының ассистенті, ЖГТУ
- Абдуллин А.С.** - Тараз «Парасат» колледжінің дене шынықтыру пәнінің оқытушысы.
- Абдыхайранов У.А.** - «Дене шынықтыру» кафедрасының аға оқытушысы.
- Айдабосынова Ж.**- Жамбыл обл., Байзақ ауданы, Намазбай Ақшабаев атындағы орта мектебі, тарих пәнінің мұғалімі.
- Айдаралиева Р.Б.** - Жамбыл обл., Байзақ ауданы Қазақстан 40 жылдық орта мектебінің бастауыш мектеп мұғалімі.
- Аманғазиева Н.С.** - Жамбыл обл., Байзақ ауданы, Намазбай Ақшабаев атындағы орта мектебі, технология пәнінің мұғалімі.
- Әбдімомынов Е.Б.** «Қазақ әдебиеті» кафедрасының оқытушысы.
- Әбілдаева Г.Н.** – «Практикалық шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы.
- Әубәкір А.** – М-11-3 тобының білімгері.
- Башанова Г.С.** - «Практикалық шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы.
- Бейсембаев М.Қ.** «Биология және БОӘ» кафедрасының аға оқытушысы.
- Бұзаубақова К.Ж.** - п.ғ.к., доцент, «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» кафедрасының меңгерушісі.
- Ботамқұлова А.Б.** – «Педагогика және бастауышты оқыту әдістемесі» кафедрасының оқытушысы
- Есмахамбет А.** – М-11-3 тобының білімгері
- Жанбеков О.А.** - «Жоғары математика және ақпараттық технологиялар» кафедрасының магистранты, ЖГТУ, Тараз қ.
- Жаскиленова А.Е.** - т.ғ.к., доцент, «Кәсіптік оқыту және дизайн» кафедрасының меңгерушісі.
- Жумағалиев Р.А.** – «Педагогика және этнопедагогика» кафедрасының аға оқытушысы.
- Зияева Г.** - б.ғ.к., доцент «Биология және БОӘ» кафедрасының меңгерушісі.
- Ибраймов Қ.Ш.** – М.Х.Дулати атындағы ТарМУ, ф.ғ.к. «Қазақ филологиясы және журналистика» кафедрасының доценті.
- Игілікова Э.С.** - «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының оқытушысы, ЖГТУ.
- Илебаева Ж.А.** – Филология мамандығының 2 курс магистранты, ТарМУ.
- Ирсакова М.А.** – «Педагогика және бастауышты оқыту әдістемесі» кафедрасының оқытушысы.
- Канапия А.К.** – ПИП 10-2 тобының білімгері.
- Карабаева А.Ж.** – «Философия» кафедрасының аға оқытушысы, тарих мамандығының магистранты.
- Кариев М.А.** - «Бастапқы әсері дайындық» кафедрасының оқытушысы.
- Керімбеков М.** – ф.ғ.к., «Қазақ әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы.
- Керімбеков С.М.** – «Бейнелеу өнері және сызу» кафедрасының оқытушысы.
- Косбол С. М.** - «Кәсіптік оқыту және дизайн» кафедрасының аға оқытушысы.
- Қабылбекова Н.К** - «Биология және БОӘ» кафедрасының ассистенті.
- Қожамжарова Л.С.** – б.ғ.к., «Биология және БОӘ» кафедрасының аға оқытушысы.
- Қосмұратова Р.У** - Жамбыл обл., Байзақ ауданы Қазақстан 40 жылдық орта мектебінің мұғалімі.
- Құлмамбетов Б. Қ.** – «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы.
- Ли В.М.** – «Дене шынықтыру» кафедрасының аға оқытушысы.
- Масатбаева К.** – «Биология» мамандығының магистранты.
- Минайдарова М.Е.** - п.ғ.к., доцент «Практикалық орыс және қазақ тілі» кафедрасының меңгерушісі.
- Мұхаметжан Б.** – «Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы.

Нартбаев Т.А. - «Дене шынықтыру» кафедрасының оқытушысы.

Нұрбаева М - Жамбыл обл., Байзақ ауданы, Намазбай Ақшабаев атындағы орта мектебінің мұғалімі.

Омаров С – филос.ғ.к., «Философия және мәдениет» кафедрасының доценті.

Оразбаева Ф.Ш. – Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Түймекен орта мектебінің орыс тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі.

Өмірбаева А. - Жамбыл обл., Байзақ ауданы Қазақстан 40 жылдық орта мектебінің мұғалімі.

Саламатова Р.М. – ф.ғ.к. «Қазақ әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі.

Самбетбаева М.А. – «Жоғары математика және ақпараттық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, ЖГТУ, Тараз қ.

Сарыбекова Қ.Н. – п.ғ.к., доцент, «Педагогика және бастауышты оқыту әдістемесі» кафедрасының меңгерушісі.

Сейдахметов Н. – Б 29-1 тобының білімгері.

Сейдахметова А. - Б 29-1 тобының білімгері.

Сманов Қ.Ж. – «Математика және МОӘ» кафедрасының оқытушысы.

Сыдыкова Г.К. - «Жоғары математика және ақпараттық технологиялар» кафедрасының магистранты, ЖГТУ, Тараз қ.

Тәжиева Г.Т. - «Практикалық шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы.

Тоқтағұлұлы А – «Дене шынықтыру» кафедрасының аға оқытушысы.

Төлеубаев Ж. -а.ш.ғ.д., «Биология және БОӘ» кафедрасының профессоры.

Фролова А.Е. – «Хореография» кафедрасының оқытушысы.

Яхияев И. – т.ғ.к., «Философия және ӘСП» кафедрасының аға оқытушысы.

**ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ**

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК ТАРАЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА**

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

**№11
2012
(шілде-тамыз-қыркүйек)**

Редактор:	Райымбекқызы А.
Мұқаба дизайны:	Тегісбаев Қ.С.
Техникалық редактор:	Кузембаева Н.Б.
Корректор:	Шымбекова Н.Е.

Теруге 03.09.2012 ж. жіберілді.
Басуға 10.09.2012 жылы қол қойылды.
Пішімі 210 x 297 1/16. Офсеттік қағаз.
Бағасы келісім бойынша. Есепті беті 17; Шартты беті 12
Таралымы 100 дана. Тапсырыс №108

Сдано в набор 03.09.2012 г.
Подписано в печать 10.09.2012 г.
Формат 210 x 297 1/16. Бумага офсетная.
Цена договорная. Уч. изд.л. 17; Усл.п.л. 12
Тираж 100 экз. Заказ № 108

ТарМПИ, Баспа және дизайн секторы
080000, Тараз қ., Төле би к., 62